

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

1'2008

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Гали Халит

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Гали Халит
1915-1992

ФӘН һәм ТӘЛ**(НАУКА и ЯЗЫК)****Фәнни-хәбәри журнал****№1(36) # 2008**1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)**Журналны гамәлгә
күчүчеләр:**

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советыРәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)Мансур Хәсенов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев**Жаваплы сәркәтип**

Альберт Нарбеков

РедакторларАбрик Камалов
Галим Хисамиев**Дизайнер**

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202«б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТӘЛ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН һәм ТӘЛ» журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-сәндә басылды.

Басарга 21.03.08 күл куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.

Күләме 11,6 басма табак.

Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 03/06. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турындагы» Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТӘЛ» журналы
редакциясе, 2008**БУ САНДА:****ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ**

ФУАТ ГАНИЕВ. Вакытлы матбугатта татар теле терминологиясенең һәм орфографиясенең фәнни нигезләре турында	3
ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Бүгенге көндә татар терминологиясенең кайбер мәсьәләләре	8
ЗИЛИНӘ ХӨСНУЛЛИНА. Татар фамилияләренең орфографиядә чагылышы	14
ГӨЛСӘРИЯ ӘХМӘТҖАНОВА. Идел-Урал культурасындагы һинд-иран йогынтысының бер чагылышы	18
МИЛӘУШӘ ВӘЛИЕВА. Гомере заяга узмаган галим	22
ЛӘЙСӘН ХӘБИБУЛЛИНА. XX йөз башы татар поэмаларында мифологик образлар	26
РАВИЯ ЗАРИПОВА. Әхсән Баянов шигърияте	30

МӘШҖҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ЗӨФӘР РӘМИЕВ, АЛЬБИНА ХӘЙРУЛЛИНА. Әдәбият фәнендә тирән эз калдырган галим	38
РЕЗЕДА ГАНИЕВА. Әдәбият белеме мөгәллимнәренә берсе	42
ГАЛИ ХАЛИТ. Тукай лирикасы	43

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ФӘНИС ИСЛАМОВ. Тәрки телле халыклар университеты	46
РҮЗӘЛ ЙОСЫПОВ. Хезмәт иясә – хөрмәт иясә	50

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

ХУҖИӘХМӘТ ШАҖИӘХМӘТ улы МӘХМҮТОВКА 75 ЯШЬ	54
ШӘРИФҖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘВКӘ 70 ЯШЬ	55

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

НАИЛ ГАЙСИН, ФӘРИТ БӘШИРОВ. Конденсацияләнгән тирәлектә молекулаларның әйләнеш хәрәкәте	56
АБРИК КАМАЛОВ, ИВАН КУЗНЕЦОВ, ЛИАНА САБИТОВ. Вертикаль торбалар жыелмасыннан торган корылмаларның бөгелүгә һәм кысылуга ныклыгын тикшерү	62

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ФАЯЗ ХУҖИН. Болгар археологиясә үсешенәң әүвәлгә чорлары	65
--	----

КИТАП КИШТӘСӘ

РАВИЛ ГАЗИЗУЛЛИН. Тау бөркетә	25
ХӘМЗӘ БӘДРЕТДИНОВ. Татарстаннан читтәге татар галимнәре	53

ҖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ДӘҮЛӘТ СОВЕТЫНДА	71
КАЮМ НАСЫЙРИ МУЗЕЕНДА	72
БӨТЕНДӨНҖЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	74

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№1(36)#2008

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертерле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлеген билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бөяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мәгуль.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ГАНИЕВ Ф.А. О научных основах татарской терминологии и орфографии в периодической печати	3
РАМАЗАНОВА Д.Б. Некоторые вопросы современной татарской терминологии	8
ХУСНУЛЛИНА З.М. Орфографические особенности татарских фамилий	14
АХМЕТЬЯНОВА Г.Р. Об одном проявлении в Волго-Уральской культуре индо-иранского влияния	18
ВАЛЕЕВА М.З. Созидательная жизнь ученого	22
ХАБИБУЛЛИНА Л.Р. Мифологические образы в татарских поэмах начала XX века	26
ЗАРИПОВА Р.С. Поэзия Ахсана Баянова	30

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

РАМЕЕВ З.З., ХАЙРУЛЛИНА А.А. Ученый, оставивший глубокий след в литературоведении	38
ГАНЕЕВА Р.К. Один из могикан литературоведения	42
ХАЛИТОВ Г.М. Лирика Тукая	43

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ИСЛАМОВ Ф.Ф. Университет тюркоязычных народов	46
ЮСУПОВ Р.А. По труду и почет	50

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

ХУЗИАХМЕТУ ШАГИАХМЕТОВИЧУ МАХМУТОВУ 75 ЛЕТ	54
ШАРИПЗЯНУ НУРЛЫГАРАЕВИЧУ АСЫЛГАРАЕВУ 70 ЛЕТ	55

НАУКА И ПРАКТИКА

ГАЙСИН Н.К., БАШИРОВ Ф.И. Вращательное движение молекул в конденсированной среде	56
КАМАЛОВ А.З., КУЗНЕЦОВ И.Л., САБИТОВ Л.С. Расчет сооружений, составленных из вертикальных труб на изгиб и сжатие	62

ВСТУПАЯ В НАУКУ

ХУЗИН Ф.Ш. Ранние этапы развития болгарской археологии	65
--	----

КНИЖНАЯ ПОЛКА

ГАЗИЗУЛЛИН Р.Г. Горный беркут	25
БАДРУТДИНОВ Х.Ф. Татарские ученые за пределами Татарстана	53

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В ГОСУДАРСТВЕННОМ СОВЕТЕ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН	71
В МУЗЕЕ КАЮМА НАСЫРИ	72
ВО ВСЕМИРОНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР	74

ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТТА ТАТАР ТЕЛЕ ТЕРМИНОЛОГИЯСЕНЕҢ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯСЕНЕҢ ФӘННИ НИГЕЗЛӘРЕ ТУРЫНДА

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемдәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев. Ф.А. О научных основах татарской терминологии и орфографии в периодической печати.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с образованием и применением терминов, предлагаются способы их решения.

Бүгенге көндә татар теленең терминологиясе барлык фәннәр буенча да нигездә формалашкан. Урта мәктәпләр өчен барлык предметлардан да дәрәҗәләр бар, анда һәр предметның (фәннең) база булып торган терминологиясе булдырылган. Бу татар терминологиясенең уңышы. Әмма, шулай да, терминология өлкәсендә буталчыклар, чатакчыклар яшәп килә. Бу бигрәк тө вакытлы матбугат битләрендә очрый. Моның берничә сәбәбе бар. Беренчедән, дөньядагы башка телләр кебек, татар теле дә үзгәрештә, үсештә яши. Шуңа бәйләнешле рәвештә яңа үзгәрешләрне, яңа төшенчәләрне белдерү өчен яңа сүзләр ясарга, искеләрен яңа мәгънә биреп торгызырга, кайбер чит сүзләрне калькалаштырырга туры килә. Ләкин бу эш бар очракта да уңышлы бармый. Икенчедән, яңа сүзләр ясауда фәннилек, иске сүзләрне торгызу да рациональлек житеп бетми. Өченчедән, бездә, гомумән, тел процессы белән аңлы рәвештә бер үзәктән житәкчелек итү юк (рус телендә "сознательное регулирование языка" дип атала).

Матбугат битләрендә теге яки бу сүзгә кулланырга карата шактый гына дәрәҗә фекерләр әйтелсә дә, алар исәпкә алынмый. Хәтта Дәүләт Советы тарафыннан үз вакытында тәкъдим ителгән сүзлеккә вакытлы матбугат вәкилләре тиешенчә колак салмыйлар. Бу сүзлеккә төзүдә дүрт про-

фессор, Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты һәм Президент аппаратлары тәржемәчеләре катнашты. Алар утырышлар ясап, "түгәрәк өстәлләр" оештырып, киңәшләшеп, бер фикергә килеп, ул сүзлеккә төзү эшен башкардылар. Бу эш белән язучы Ренат Харис житәкчелек итте.

Аны ул вакыттагы Премьер-министр Фәрит Мөхәммәтшин татар теле белән эш итә торган барлык предприятиеләргә, оешмаларга һәм учреждениеләргә кулланарга тәкъдим итте, ягъни бу сүзлеккә сүзләрне куллануга канун төсә бирелде. Әмма бу сүзлеккә бирелгән сүзләргә барлык вакытлы матбугат вәкилләре дә игътибар иттеләр дип әйтеп булмый, чөнки кайбер газет-журналларда яшәп килгән хаталар һаман да күренә. Минемчә, моның да сәбәпләре бар: 1) татарның "мин беләм-легә"; 2) кануннарда, законнарда игътибар бирелмәве; 3) матбугатта телне бозуга карата бернинди дә чара күрелмәве (бу исә иң төп сәбәп).

Билгеле булганча, башка илләрдә моның уңай фактлары да бар. Мәсәлән, моңа кадәр корей теле лексикасының 80 % сүзләрен кытай сүзләре тәшкит итә иде. Корея Халык Демократиясе Республикасының житәкчесе Ким Ир Сен моңа чик куярга дигән фикергә килә һәм комиссия төзеп, тел галимнәрен кытай сүзләрен корей теленә тәржемә итәргә, йә булмаса ул кытай

сүзләренә карата яңа корей сүзләрен ясарга утырта. Ай саен яңа корей сүзләренен исемлеге вакытлы матбугатта игълан ителә, барлык матбугат чаралары шул сүзләренә кулланырга мәжбүр ителә, ул сүзләренә кулланмаган очракта вакытлы матбугат органы ябыла, җаваплы кешеләр каты җәзага тартыла. Бу эшнең башында Ким Ир Сен торганлыгын онытмыйк. Шулай итеп, артык озакка сузылмыйча, корей теле кытай сүзләреннән нигездә арына. Ә бездә, бездә исә премьер-министр кул куйган сүзлектәге сүзләренә бозып куллануга карата бернинди чаралар күрелмәдә һәм күрелми. Хөррият!

Моннан татар телендә чит телләрдән кереп урнашкан сүзләренә алыштырырга дигән фикер тумаска тиеш, чөнки ул безнең вазгыятебезгә туры килми. Әмма кагыйдәләшкән сүзләргә каршы килүгә нинди дә булса чаралар күрелергә тиеш. Шулай булмый торып, без тел анархиясеннән котыла алмаячакбыз.

Биредә тагын бер искә алынмый торган момент бар. Сүзләренә орфографиясе мәсьәләсендә, гомумән, табигате турында сөйләгәндә, шуны истә тотарга кирәк. Мәсәлән, медицина хезмәткәрләренен шундый белгечләре бар: *кардиолог, хирург, терапевт, стоматолог, отоларинголог, дерматолог, эндокринолог, невролог* һ.б. Болар барысы да теге яки бу дәрәжәдә гомуми медицина мәсьәләләрен беләләр. Ләкин тирәнтен рәвештә алар үз белгечлекләрен беләләр. Татар теле белеме белән дә эш шулай, анда да специализация бар: *фонетикачы, морфолог, дериватолог, лексиколог, лексикограф* һ.б. Алар барысы да тел белеменең төп мәсьәләләрен беләләр, әмма һәр белгеч, беренче чиратта, үз өлкәсен тирәнтен белә. Шулай итеп, телгә кагылышлы мәсьәләләренә хәл иткәндә, моны искә алмыйча булмый. Татар теле турында закон чыккач, татар телен тегеләйме-болаймы белгән һәр кеше үзен белгеч дип санып, төрле материалларны тәржемә итә башлады, һәм китте вакхания.

Кайвакыт татар телен өстән-өстән генә белгән, аның фәнни нигезләрен аңламаган кешеләрдән, имеш, физиканы, химияне һ.б. фәннәрен татар телендә укытып булмый

дигән сүзләргә ишетергә туры килә. Бу табырыннан ялгыш фикер. Алда әйтеп кителгәнчә, беренчедән, урта мәктәпләрдә барлык фәннәрдән, предметлардан база булган терминнар күптән тудырылган. Икенчедән, моның ачык мисалларын югары уку йортлары өчен Казан архитектура-төзөлеш университеты, Казан техника университеты һ.б. чыгарган югары уку йортлары өчен дәрәслекләрдә күрәбез. Алар тулысынча татар теленә табигатенә туры киләләр, татар теленә фәнни нигезләрен исәпкә алып төзелгәннәр.

Дөрес, бу өлкәдә кайбер житешсезлекләр дә бар. Әмма, принципта, мәсьәлә хәл ителгән, югары уку йорты дәрәслекләре бар, алар буенча күп кенә фәннәр татар телендә укытыла. Димәк, татар теленә сафлыгын, табигатен бозмыйча саклайм дисәк, иң беренче чиратта аның фәнни нигезләренә таянырга кирәк һәм бу эшне оештыру өчен бер фәнни үзәк булдырырга кирәк. Кызганычка каршы, бездә андый үзәк юк. Әдәби тел галимнәреннән, бигрәк тә аның лексикология, лексикография белгечләреннән торган фәнни үзәк булдырырга тиеш.

Мәгълүм ки, Бөек Ватан сугышынан соң терминология комиссиясе бөтенләй юкка чыкты. Үзгәртеп кору елларында оештырылган "Тел хезмәте" ("Служба языка") шактый гына эшләр башкаrsa да, бүгенгә көндә ул да эшчәнлеген туктатты. Оператив тәржемә итәргә яки яңа төшенчәне белдерергә яңа сүз ясарга кирәк булса, бу комиссиягә мөрәҗәгать ителәр иде. Әмма, барыбер бер гомуми үзәк булдырылмады. Югарыда күрсәтелгән эш, стихияле рәвештә, берничә төбәктә алып барылды: университетта, пединститутта, кайбер уку йортларында һ.б. учреждениеләрдә. Хәтта бер профессор конференциядә болай сөйләде: төннәрен миңа шалтыраталар, мин шунда ук тәржемә итәм. Мондый ашыгыч тәржемәләр, әлбәттә, күп очракта уңышлы булып чыкмады. Татар телен яхшы гына белгән кешеләр яңадан "Тел хезмәте" комиссиясенә килергә мәжбүр булдылар. Бу комиссиядә берничә белгеч катнашында тәржемә эшләре башкарыла, тәржемә төнгә сукно астына салынып куела, иртәдән яңадан карала иде. Хәзер бу эш алып барылмый. Үз вакытында безнең ин-

ститут Министрлар Кабинетыннан берничә вакансия дә сорап карады, әмма бу үтенеч уңай җавап алмады.

Мәгълүм булганча, байтак кына га-лимнәр, белгечләр теге яки бу сүзнең дәрәс тәрҗемәсен яки дәрәс орфографиясен тәкьдим итәләр, ләкин аларның бу тәкьдим-нәре күп вакытта тормышка ашмый. Һәр га-зет, журнал үзенчә эш итүен дәвам итә.

Бүгенге көндә Дәүләт Советы белән Ми-нистрлар Кабинеты тәрҗемәчеләре тарафын-нан яңа, киңәйтелгән русча-татарча иҗтима-гый-сәяси сүзлек төзелде, тәрҗемәләре акыл-га муафыйк, ләкин аның һаман да басылганы юк. Тикшерелә торган мәсьәләне бары систе-малы сүзлекләр чыгарып кына хәл итәргә мөмкин булчак.

Хәзерге көндә бигрәк тә эшне пошыр-ган, фәнник белән бернинди дә уртаклыгы булмаган кайбер кимчелекләргә тукталып китәсем килә:

1. Сүз гарәп теленә ияргән булып ясалма сыйфатлар ясау турында бара: *мөлкәти хо-кук, дәүләти төзелеш, дәүләти милек, гаммә-ви, җәмгыяти* кебек сүzlәр. Бу ясалма сый-фатлар татар теленең табигатенә һич туры килми. Эш шунда ки, *имущественный, госу-дарственный, общественный* сүzlәре рус те-лендә нисби (относительные) сыйфатлар бу-лып торалар, ягъни нәрсәгә дә булса мөнәсәбәттә генә сыйфатны, предметның билгесен белдерәләр. Мәсәлән, *имуществен-ное право* сүзтезмәсенә *мөлкәти хокук* дип тәрҗемә итсәк, *хокук* сүзе үзе *мөлкәттән* тора булып чыга. Рус сүзлекләрендә бу сый-фат "принадлежащий, относящийся к госу-дарству" дип бирелгән. Бу очракта *имуще-ственное право* тезмәсенә мәгънәсе *мөлкәткә караган хокук*, ягъни *мөлкәткә хо-кук*. Моңа кадәр ул шулай кулланылды һәм тәрҗемә итеп киленде, биредә татар теле та-бигатенә, рухына туры килмәгән сыйфатлар ясап маташу фәнниктән ерак тора. *Дәүләти* сүзе белән дә шул ук хәл. Әйттик, *дәүләти төзелеш* "государственный строй", *дәүләти герб* "государственный герб", *дәүләти гимн* "государственный гимн", *дәүләти милек* "государственная собствен-ность" сүз тезмәләре татар теленең рухына, табигатенә туры киләме? Һич, юк! Мәсәлән, *дәүләти милек* дигән сүз тезмәсендә *милек*

сүзе, төптән уйлап карасак, үзе дәүләттән гыйбарәт булып чыга. *Җәмгыяти* сүзе белән дә шул ук хәл.

Билгеле булганча, рус телендәге нисби сыйфатлар татар теленә икенче төрдәге изафә белән тәрҗемә ителә. Бу мәсьәлә та-тар тел белемдә тикшеренүләрдә күптән хәл ителгән. Русча-татарча сүзлекләрдә ан-дый нисби сыйфатларны тәрҗемә итү форма-лары күптән инде эшләнгән, узган гасырның 30нчы елларынан ук алар тәрҗемәле сүзлекләрдә үзләренә урын алдылар (мәсәлән, Р.С. Газизов җитәкчелегендәге рус-ча-татарча сүзлектә) һәм бүгенге көндә дә сүзлекләрдә алар шулай биреләләр. Монда ни өчен мөгеҙ чыгару кирәк булгандыр?

2. Телебездә "хакимият" сүзенә кулланы-лышы бу сүзнең ни этәлегенә, ни татар теле-нең табигатенә туры килми. Без барыбыз да яхшы беләбез, хакимият сүзенә рус телендә "власть" сүзе туры килә. *Хакимият* сүзе дә, *власть* та абстракт исем тәшкил итә. Рус те-ленең *администрация* сүзенә эквиваленты бу-ларак бу сүзнең кулланылуы һич дәрәс түгел. *Администрация* сүзе идарә дигәнне аңлата: *администрация завода* – завод администраци-ясе, завод идарәсе, *администрация фабрики* – фабрика администрациясе, фабрика идарәсе, *администрация города* – шәһәр администра-циясе, шәһәр идарәсе, *администрация райо-на* – район администрациясе, район идарәсе һ.б. Әгәр дә без *администрация* сүзен *хакими-ят* сүзе белән тәрҗемә итәбез икән, ул ва-кытта администрация заводы, администрация фабрики сүzlәрен "завод хакимияте", "фабри-ка хакимияте" дип тәрҗемә итәргә тиеш бу-лабыз. Бу тәрҗемәнең абсурд икәнә, ми-немчә, һәр кешегә аңлашыла. Билгеле бул-ганча, *администрация* латын сүзе, ул анда властың, хакимиятне түгел, *идарә* дигән мәгънәне белдерә (Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1979. – С. 17).

3. *Изобразительное искусство* гыйбарәсен барлык диярлек газет-журналлар *сынлы сәнгать* дип бирәләр. *Сынлы сәнгать* – изоб-разительное искусствоның бер төре генә. *Скульптура, изобразительное искусство* – тас-вирий сәнгать.

1997нче елда басылып чыккан сүзлектә премьер-министрыбыз тарафыннан тәкьдим ителгән *тасвирий сәнгать* "изобразительное

искусство" дигәнгә, ни өчендер, газет-журнал хезмәткәрләре бөтенләй игътибар итмиләр. Бу күренеш татар дөньясында борынгыдан килгән фажиганең чагылышы.

4. Газет-журналларда *квартир* сүзе белән *фатир* сүзе бутала. Татарның барсы да диярлек *квартир* дип сөйлә. Әмма, ни өчендер, газет-журналлар гади сөйләм сүзе булган, әдәби телгә карамаган *фатир* сүзен ярата төшәләр. Икенче яктан, татар телендә, матур әдәбият мисаллары күрсәткәнчә, *фатир* сүзе бары тик арендага алынган *квартирны* гына белдерә.

5. *Презентация* сүзе шулай ук татар телендә дәрәжә тәржемә ителми, *тәкъдир* итү дип бирелә. *Тәкъдир* дигән гарәп сүзенң төп мәгънәсе *язмыш*. *Тәкъдир* итү сүзе исә *бәя бирүне* аңлата. *Презентация* сүзе латыйн сүзе, мәгънәсе *бәя бирү* түгел, ә *предъявить, представить*. Димәк, татарчасы *тәкъдим итү, күрсәтү* фигыльләрәнә туры килә. Бу сүзнә татарчага төгәл тәржемәсе *жәмәгатьчелеккә, кешеләргә тәкъдим итү, күрсәтү* булып чыга. Мәсәлән, *презентант – тәкъдир итүче, бәя бирүче* түгел, ә *тәкъдим итүче, күрсәтүче* була.

6. *Больница, поликлиника, санаторий* сүзләрен кем ничек тели, шулай бутый. Вывескаларда, элмә такталарда *больницаны* хастаханә, *шифаханә, сырхауханә* дип тәржемә ителәр. Югыйсә, биредә бөтенесе ачык: *больница – хастаханә, лечебница – дөваханә, санаторий – шифаханә, поликлиника – сырхауханә*. Сүзлекләрдә шулай бирергә омтылабыз (Русча-татарча сүзлек. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002).

7. Рус телендәге кайбер тизмәләргә тәржемә иткәндә хаталар жибәрелә, яисә алар татарча булып чыкмый, чөнки тәржемә итүчеләр рус телендәге тизмәнең мәгънәсен аңлап житкөрмиләр. Мәсәлән, соңгы вакытларга кадәр *Казан дәүләт педагогия институты* дип яздылар, *штемпельләре* дә, *мөһерләре* дә шулай эшләнә. *Педагогия* сүзе рус телендә искөргән сүз тәшкит итә. *Педагогика* сүзе исә "белем һәм тәрбия бирү турындагы фән". Педагогика институты студентларны балаларга белем бирергә, аларны тәрбияләргә өйрәтә. Шуңа күрә *педагогика институты* яки *университеты* дип тәржемә итү фәннилеккә туры килә.

Шул ук институтның "факультет музыкальной педагогики" дигән факультеты бар иде. Анда мондый элмә такта ябыштырып куйдылар: "музыкаль-педагогика факультеты". Беренчедән, *музыкаль педагогика* дигән сүздән бернәрсә дә аңлашылмый, икенчедән, татарча түгел, өченчедән, рус теленә карап сызыкча аша яздылар. Биредә сүзнәң мәгънәсен аңламау күренә. Нәрсә ул *музыкальная педагогика*? Ул "музыка педагогикасы" дигәнне аңлата. Димәк, бу факультетның исеме "музыка педагогикасы факультеты" булырга тиеш, ягъни балаларны музыкага өйрәтү өчен студентлар белем алу факультеты. Хәзер "музыка факультеты" дип язып куйдылар, бу инде артык гомуми, дефиниция житешми.

8. Мәгълүм булганча, татар телендә кушымчалар тулы нигезгә ялганалар. Әмма вакытлы матбугатта *ориентлау, агитлау* дигән, һич фәнни булмаган кулланышлар очрый. *Ориентлау* диеп кем сөйләдер, мин белмим, *агитлау*, бәлки, гади сөйләмдә очрыйдыр. Ләкин алар икесе дә фәннилектән, әдәбилектән ерак торалар. Әдәби телдә *агитацияләү, ориентацияләү* дип сөйләләр һәм язалар. Әлбәттә, *ориентлау, агитлау* сүзләрен куллану фәннилеккә якын да килми.

Татар теле орфографиясенә, алфавитыбызның торышын исәпкә алып караганда, төп принциплары эшләнгән, аларны тормышка ашырырга гына кирәк.

Әлбәттә, алфавитыбызга, ул латиницамы, кириллицама, якын киләчәктә өч хәрәф кертеләргә тиеш (къ, гъ, w).

я, ю, е хәрәфләре ачылырга тиеш. Ул вакытта орфографиябездәге күпчелек кимчелекләр юкка чыгачак. Минемчә, үз вакытында Татарстан Югары Советы Президиумы рәисе Шамил Мустаев кул куйган указын тормышка ашырырга кирәк. Без бит чатаклы алфавит һәм орфография белән мәңгә яши алмыйбыз.

Беринди алфавитыбызга карамыйча, ул кириллицама, латиницама, орфографиябездә бүгенгә көндә үк төзәтеләргә тиешле урыннар бар. Кайберләренә тукталып үтәм. Барыбыз да беләбез, татар теленң сингармонизмына ярашлы рәвештә, калын сүздән соң калын кушымча, нечкә нигездән соң нечкә кушымча, сүздә соңгы ижек калын булса, калын кушымча, соңгы ижек нечкә

булса, нечкә кушымча ялгана, ягъни язылыш сингармонизм законына буыйсындырыла (Татар грамматикасы. – Казан-Мәскәү: Инсан-фикер, 1998. – 107 б.). Бу принципны күпчелек газет-журналлар саклыйлар. Кайбер очракта бу фәнни принципны санга сукмаучылар да бар. Мәсәлән, *ихтыяр*, *икътисад* сүзләре калын сүзләр, кушымчалары да калын: *ихтыяр*, *ихтыярга*, *ихтыярдан*, *икътисад*, *икътисады*, *икътисадтан* һ.б. Әмма сыйфатка килеп житкәндә, ни өчендер, бу кушымчаны кайбер газет-журналлар нечкәләтеп язалар: *ихтыяри*, *икътисади* һ.б. Болай язу татар теленең фәнни принципларына каршы килә. Пошый, рухый сүзләре белән дә шундый ук хәл. *Пошыйга*, *пошыйдан*, *пошыйның*, *рухка*, *рухны* дип сөйлибез, әмма сыйфатка килеп житкәндә, *пошига*, *рухига* әйләнә һ.б. Әмма без *пошидан*, *пошине* дип сөйләмибез бит. Югарыда китерелгән язылыш, һичшиксез, фәнни принципны исәпкә алмаудан килеп чыккан.

Татар телендә дәрәс тәржемә ителмәгән, дәрәс ясалмаган яки дәрәс язылмаган, фәннилектән ерак торган сүзләр, әлбәттә, болар белән генә чикләнми. Һәр конференциядә чыгыш ясаучылар шундый кимчелекләр турында әйтәләр, чаң кагалар. Әмма боларны беркем дә норма, кагыйдә итеп кабул итми. Кем ничек тели, шулай яза бирә.

Тел һәм аның язылышы аңлы рәвештә көйләнә торган күренеш, менә бу нәрсә татар теленә житеп бетми.

Моның өчен нәрсә эшләнәргә тиеш?

1. Әлбәттә, һичшиксез, бу эшкә нигездә лексикология өлкәсендә эшләгән югары квалификацияле белгечләр тартылырга тиеш. Терминология комитеты һәм аның төп фәннәр буенча комиссияләре төзелер дип уйлыйбыз.

2. Газет-журналлар, нәшриятларның үзләрендә семинарлар эшләргә тиеш, теге яки бу мәсьәләне тирәнтен тикшереп, бердәм фикергә килеп, эш алып барылса, бу гамәл акылга бик муафыйк булыр иде. Кайберләренә бер-ике югары квалификацияле галимне дә чакырырга мөмкин. Бәлки аерым язучылар да килер иде.

3. Үз заманында талантлы язучы һәм телне тирән белүче Хәсән Сәрьян матбугат йортындагы язучылар клубында, Республи-

каның төп газетының теленә анализ үткәреп, доклад ясаган иде. Ул вакытта бу докладны тыңларга язучылар, галимнәр, журналистлар килде. Газетның, башка кимчелекләре белән беррәттән, төмамлыкны кулланмыйча язуына ул мондый мисал китерде: "Бригадир Әпсәләмовның күрсәткече бригадир Насыйбуллинның күрсәткеченнән зуррак иде". Залдагылар, әлбәттә, көлештеләр. Тәнәфес вакытында без дә Мөхәммәт Мөһдиев белән сүз уйнатып алган идек. Моннан нәтижә шулай: газет, журналларның телен тикшерергә аерым язучыларны һәм галимнәргә чакырып, аларның анализын доклад итеп, киң жәмәгатьчелеккә жәлеп итеп тыңлау бик яхшы булыр иде. Элекке тәҗрибәне, Х.Сәрьянның тәҗрибәсен кабатлау зыян итмәс иде.

4. Сүзлекләргә килгәндә, әлбәттә, орфография мәсьәләләрендә аларның ике төре бар: беренчесе – диктатор сүзлекләр (аның рәтенә орфография сүзлегә һәм академик аңлатмалы сүзлек, ягъни Академия төзегән аңлатмалы сүзлек), икенчесенә – башка төр сүзлекләр керә. Бүгенге көндә татар теленең Академия төзеп, бастырып чыгарган 52 мең лексик берәмлекне, 6 мең фразеологик берәмлекне үз эченә алган бертомлык аңлатмалы сүзлегә бар. Аны төздә 10нан артык фәнни хезмәткәр, редакцияләрдә бер доктор, өч фәннәр кандидаты, язучы Кыям Миңлебаев катнашты. Ул сүзлек 3 миллионлы картотека нигезендә төзелде. Аның һәр сүзә бик нык өйрәнелеп, һәр яктан тикшерелеп төзелде һәм редакцияләнде. Шуңа академик сүзлекнең лөгатылгә нигезендә "Татар теленең орфографиясе" төзелеп, бастырылып чыгарылды. Бу ике сүзлек арасында орфография ягыннан бернинди дә аерма юк. Бертомлык аңлатмалы сүзлек академик сүзлек тәшкит итә һәм аның орфографиясе, һичшиксез, кагыйдә булып тора. Татар теле белән эш иткән кешеләр шуны истә тотсыннар иде. Бу сүзлекләр һәр журнал-газет редакцияләрендә, һичшиксез, кулланылырга тиеш.

5. Гомумән, Академиянең лексикология һәм лексикография бүлгә журналистларны эшлекле мөнәсәбәтләр урнаштырырга чакыра. Бүлекнең югары квалификацияле лексикологлары теләсә нинди мәсьәлә буенча киңәш бирергә әзерләр.

© Рамазанова Д.Б., 2008

БҮГЕНГЕ КӨНДӘ ТАТАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЕНЕН КАЙБЕР МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Дәрия Рамазанова

ДӘРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВА – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТР ФАнең Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Некоторые вопросы современной татарской терминологии.

Статья посвящена проблемам развития научной терминологии и издания терминологических словарей на татарском языке.

Туган телебезне үстерү, аның функцияләрен киңәйтә-ныгыта бару тормыш-көн күрешәбездә, мәдәниятебездә һаман актуаль булып кала. Барыбызга да мәгълүм, бездә, илебездә һәм бөтен дөньяда ижтимагый тормышның барлык тармакларында да глобальләшү күзәтелә. Мондый шартларда халыкларны, аларның милли мәдәниятен саклап калу аеруча көчле кискенлек белән алдыбызга килеп басты. Милләтнең сакчысы булган ана телен, аның үзенчәлекле асылын, байлыгын, казанмышларын саклай алмасак, милләтебезне саклау да кыенлашыр.

Телнең гаять кирәкле һәм катлаулы бер функциясе бар. Бу аның фән теле буларак яшәеше. Моңың өчен аның терминнары төзек, бай, системалы булу шарт. Телнең терминнары һаман эшкәртелә, баетыла килә. Мондый эшләр төрле фәннәр буенча шул телдә фәнни хезмәтләр язу, аңлатмалы тармак сүзлекләре төзү, дәрәҗәләү булдыру аша гамәлгә ашырыла.

Терминология өлкәсендәге эшчәнлек төп ике юнәлештә бара: терминнарны фәнни-нәзари принциплар нигезендә булдыру-эшләү һәм аларның сүзлекләрен төзү.

Татар тел белемендә терминнарга караган беренче фикерләр Г. Фәезханов, К. Насыйри (XIX гасырның соңгы чиреге) исемнәре белән бәйле.

К. Насыйринның үсемлекләр, математика, химия, медицина буенча терминнарга,

аларның ясалышы мәсьәләләренә багышланган хезмәтләре бар. 1904 елда Каюм Насыйри “Рус хоруфы һижасы үзрә мөрәттәб лөгәт китабы” (“Рус телендә фәнни термин буларак кулланылган һәм татар теленә кергән сүзләргә дә өстәп төзелгән русча-татарча сүзлек”) исемле хезмәт бастырып чыгара. Ул берничә кабат басыла. Галим шул чорда кулланылып килә торган гарәп һәм фарсы телләренә нигезләнгән терминнарны татар теленә үз сүзләре яки киң катлам халыкка таныш булган гарәп-фарсы сүзләргә белән алыштырырга кирәк дип язып чыга, күп кенә тәкъдимнәр кертә, китапларында кечкенә-кечкенә сүзлекчәләр бирә. Шулай итеп, берничә әһәмиятле тармакка караган терминнар төзүнең аерым тәҗрибәләре XIX гасыр азаларында ук башланган.

Терминнар төзү, бастырып чыгару эше Октябрь революциясеннән соң Татарстан хөкүмәте формалашып, Казанда “Гыйльми үзәк” төзелгәч һәм аның каршында татар телен гамәлгә ашыру комиссиясе эшчәнлегә башлангач жанланып китә. Татар телен гамәлгә кую, аның вазыйфалары киңәю, ана телен мәктәпләрдә генә түгел, төрле урта һәм югары уку йортларында укыта башлау, фән һәм мәдәният өлкәсендәге алгарыш һәм төрле тармак терминологиясен үстерүгә омтылыш – болар барысы да татар лексикографиясенә үсеп китүенә, аеруча терминнар сүзлекләре төзүгә зур этәргеч

булалар. 20-30нчы елларда сәясәт, юриспруденция, математика, физика һәм астрономия, химия, авыл хужалыгы атамалары сүзлекләре дөнья күрә. Мондый зур эш башкаруда махсус үзәк булдыруның роле зур була. Сүзлекләр төзүне киңәйтергә, фәнни нигезгә куярга реаль мөмкинлекләр туа, жирлек барлыкка килә.

Терминологик сүзлекләр төзү өлкәсендә 70нче елларда да берникадәр жанлану күзәтелә. Мәсәлән, химия (1978), физика (1972, 1981), биология (1972, 1985), техника терминнары (1963), математика терминнары (1970), авыл хужалыгы (1971), экономика (1972), астрономия (1974, 1975), география (1977) өлкәләре буенча махсус сүзлекләр дөнья күрә.

XX гасырның соңгы чирегендә жәмгыятебездә демократик үзгәрешләр, татар теленең дәүләт теле статусын алу нәтижәсендә кулланылу сфералары киңәю, тел төзелешендә жанлану һәм башка кайбер факторлар терминнар булдыру өлкәсендә дә яңадан һәм аеруча зур эшләр башлануга сәбәпче булдылар. Татар теленең фән теле, фәнни-техник прогресс теле буларак кулланылышы киңәйде. Бу исә фән һәм техниканың бөтен тармаклары буенча моңа кадәр булган терминологик сүзлекләргә барлап, яңартып-баеп чыгу, яңаларын төзү ихтыяжын тудырды. Мондый эш берничә юнәлештә алып барылды: сүзлек-минимумнар чыгару, терминологик сүзлекләр төзү, төрле фәннәр буенча татар телендә кулланмалар, дәрәжәләр язу.

Кыска вакыт эчендә, иң кирәкле сүзләргә, терминнарны оператив рәвештә куллануга кертү өчен, лексик минимумнар чыгару әһәмиятле роль уйнады. Күп кенә алынма терминнарның татарча эквивалентларын булдыру юнәлешендә байтак эзләнүләр, беренче уңышлар шуларда чагылыш тапты. Сәнәгать, авыл хужалыгы, мәдәниятнең 30лап тармагы буенча лексик минимумнар басылып чыкты. Аларны төзү эше татар терминологиясенә зур кызыксыну уята торган мөһим факторларның берсе булды.

80нче елларның уртасыннан башлап, 90нчы елларда татар теленең әлегә тулысынча ачылмаган һәм эшкә жигелмәгән фәнни

терминологик мөмкинлекләрен барлау дулкыны яңадан кузгалды. Татар теленең барлык фән-техника тармаклары терминнары системасын өр-яңадан эшкәртү, баеп, камилләштереп үстерү буенча максатчан ижади эшнә яңа этабы башланып китте.

Бу чорда жәмгыятебездә кискен сәяси һәм ижтимагый үзгәрешләр, мәдәни вакыйгалар, милләтләргә һәм телгә карата яңа сәясәт, татар теленең дәүләт теле статусы алуы, "Татарстан халыклары телләре турында"гы Татарстан Республикасы Законы игълан ителү һәм аны гамәлгә ашыру буенча Программа кабул ителү татар телен куллану мөмкинлекләрен киңәйтүгә юл ачты, аның аралашу теленә, фән теленә әверелүе өчен уңай шартлар тудырды. Нәтижәдә, 80-90нчы елларда терминнар сүзлекләре төзүнең гаять көчле дулкыны булып үтте. Ул фәннең төрле тармакларында эшләүче энтузиастларның фидакар хезмәте белән башкарылды. Татарстан Республикасы халыклары телләре турындагы Законны гамәлгә ашыру Комитеты оештырыла, аның каршында төрле юнәлешле жәмәгать комиссияләре төзелә (аларның берсе терминологик комиссия иде). Шулай итеп, татар теленең фәнни терминологик системасын югары дәрәжәдә төзү эшенең чираттагы дулкыны кузгатылды, аларны бастыру өчен финанс мөмкинлекләр булдырылды. Нәтижәдә әлегә чорда бу өлкәдә шактый зур уңышларга ирешелә. Бу эш бер-берсен үстерә-яхшырта торган ике юнәлешнең тыгыз үрәмә рәвешендә бара: татар телендә фәннең барлык тармакларында төрле кулланмалар, дәрәжәләр булдыру һәм терминнар сүзлекләрен төзү. Мондый фәнни ижатның югары һәм башка төрле уку йортларындагы үз фәннәрен яхшы белгән, югары әзерлекле белгечләр белән махсус әзерлекле сүзлекчеләр берлегендә башкарылуы да бик әһәмиятле. Икенчедән, тәҗрибә шуны күрсәтә, теге яки бу фән буенча чыгарылган кулланмалар һәм дәрәжәләр укуы барышында сынау үтәләр, тагын да эшкәртелә, камилләштерелә баралар. Шушы жирлектә шул фән тармагының фәнни терминологиясе тулы бер система буларак барлана, югары

дәрәжәдә эшкәртелә. Нәтижәдә, телләр турындагы законны эшкә ашыру Комитеты инициативасы белән “Югары белемне татар телендә” дигән шигарь астында 40лап фән буенча татар телендә дәрәслекләр басылып чыкты.

Шулардан соң бай, югары сыйфатлы терминнар сүзлегә төзүгә дә ирешеп була. Тел турындагы Законны гамәлгә ашыру төркеме фән һәм техника, авыл хужалыгы, мәдәният, икътисад, гомумән, тормышның бөтен өлкәләренә (мәсәлән, сәнгать, архитектура буенча терминнар эшләнмәгән хәлдә иде) караган терминнарны барлау, һәр тармакның терминнар системасын мөмкин булган тулылыгы белән эшкәртү-камилләштерү максатын куйды. Әйтергә кирәк, бу юнәлештә гаять зур эш башкарылды. Моңы түбәндәгә исемлек тә бик ачык күрсәтә: төзелеш (1992, 1996), тарих (1993, 2001), медицина (1994, 1995, 2000, 2003), юриспруденция (1996, 1996), заң һәм ритуаль хезмәт күрсәтү (1994), мәдәният (1995, 1997), авыл хужалыгы (1995), сәүдә (1995), физика (1995, 1996, 1996), урман хужалыгы (1995, 1997), көнкүреш хезмәте (1995), музыка (1995, 1997), нефть сәнәгате (1996, 2004), транспорт (1996), сәясәт (1997), химия (1996, 2000, 2001, 2002, 2004), биология (1995, 1996, 1998, 2001), мәгариф (1997), математика (1997), эшкуарлар өчен (1998, 1999), физик тәрбия (1998), китапханә, нәшрият (1998), журналистика (1998), тел белеме (1998), икътисад (1999, 2000), компрессорлар техникасы (1999), педагогика һәм психология (1999), гигиена (1999), хәрби (2000), техника (2000), дәүләт идарәсе (2001), информатика (2001), фәлсәфә (2003), агрохимия һәм туфрак белеме (2003), ветеринария (2004), сәнгать (2004) һ.б.

Димәк, соңгы 15 ел (1994-2004) эчендә генә дә 60лап терминологик сүзлек басылып чыккан. Ә 1924-92 еллар арасында 39 терминологик сүзлек чыккан булган.

Гомумән, соңгы 15 ел сүзлекләр төзү өлкәсендә иң зур нәтижәләр белән аерылып тора. Татар лексикографиясенә басма сүзлекләр тарихы (1801-2005) дәвамында 309 сүзлек басылып чыккан (боларга төрле кулланмаларда, дәрәслекләрдә һ.б. кушымта итеп бирелгән дистәләрчә русча-

татарча, татарча-русча сүзлекчәләр кертелмәгән әле). Шулардан соңгы 15 ел (1990-2004) эчендә 139 сүзлек басылып чыккан: 1992 елда – 6, 1993 – 6, 1995 – 14, 1996 – 18, 1997 – 15, 1998 – 12, 1999 – 13, 2000 – 9, 2001 – 16, 2002 – 6, 2003 – 1, 2004 – 7 сүзлек дөнья күргән.

Атап китән сүзлекләр нигез принциплары ягыннан берникадәр төрле. Әмма аларның барысы өчен дә уртак булган төп принцип куела: русча терминның татарча эквивалентын табарга-булдырырга тырышу. Иң элек татар теленә үз мөмкинлекләрен мөмкин кадәр тулы файдалану принцибы куела, бары шуннан соң гына алынма термин үзе дә кабул ителергә мөмкин. Әлбәттә, бер телдә дә интернациональ терминнардан качу максат итеп куела алмый, әмма монда чама хисе истә тотылырга тиеш.

Терминнар системасын эшләү һәм терминологик сүзлекләр төзүнең фәнни нигезләре 20нче елларда ук эшләнә һәм алга таба камилләшә килә. Үзгәртеп кору чорында бу мәсьәләләр тагын көн тәртибенә килеп баса, 1996 елның декабрендә “Татар теле терминологиясен камилләштерү мәсьәләләре” дигән фәнни-гамәли конференциядә галимнәр, белгечләр катнашында терминнарны ясау, камилләштерү, терминнар сүзлекләрен төзү принциплары турындагы мәсьәләләр тагын бер кабат күздән кичерелә.

Терминологик сүзлекләр телнең үзенчәлекне хәзинәсе. Алар аерым тармаклар өчен хас булган махсус төшенчәләр жыелмасы. Көчле резервлары, бай чаралары булган тел генә фән теле була ала. Соңгы елларда чыккан сүзлекләрдә татар теленә фән теле булырлык потенциалы бай һәм мөмкинлекләре зур булуы тагын бер мәртәбә расланды. Халык хужалыгының, фән һәм техниканың барлык өлкәләре буенча да терминологик сүзлекләр төзелүе һәм дөньяга чыгарылу шул турыда сөйли.

Татар теленә сүзлек фондын бастуда, аның терминнар системасын иңат итүдә татарча дәрәслекләр, кулланмалар әзерләнең дә зур әһәмияте бар. Төрле характердагы – һәм гуманитар, һәм техник – фәннәргә татарча укыту, татар телендә

дәреслекләр әзерләү Татарстанның барлык югары уку йортларында алып барыла. Архитектура-төзелеш, авыл хужалыгы, техника һәм технология, педагогика университетларында, ветеринария академиясендә, Кама инженер-икътисад академиясендә күпсанлы дәреслекләр, кулланмалар әзерләнде һәм бастырып чыгарылды.

Тагын шуны аерым ассызыклап үтәсе килә: шушы чор татар фәнни терминологиясен, аның нәзари мәсьәләләрен үстерү һәм камилләштерүгә бер төркем күренекле галимнәр зур өлеш керттеләр: Ф.С. Сафиуллина, М.З. Зәкиев, И.М. Низамов, Ф.А. Ганиев, Г.Ю. Даутов, К.М. Гарифуллин, М.М. Гыймадиев, М.М. Миңлебаев, А.К. Юлдашев, Р.Ә. Шакиржанов, Н.Ш. Мифтахова, Л.М. Мөхәррәмева, Г.Г. Хисамиев, С.Н. Тимергалиев, К.Ф. Әмиров, С.Г. Мортазин һ.б. Алар үз инициативалары белән, зур тырышлык һәм ижади көч куеп, катлаулы гуманитар һәм техник фәннәр терминнарын югары дәрәжәдә эшләделәр.

Терминологик сүзлекләрнең тагын бер үзенчәлекле ягы шунда, аларда күптелле тәржемә сүзлек алымы да шактый файдаланыла. Әле 1886 елда ук Казан университеты типографиясендә “Өч йөз житмешлөп дөва үләннәренен исемнәре русча, латинча, мөселманча” дигән терминологик сүзлек басылып чыга. 1931 елда анатомия һәм психология буенча латинча һәм татарча атама-лар сүзлегә дөнья күрә. 1998 елда В.И. Кафиятуллина инглизчә-татарча-русча, немецча-татарча-русча төзелеш терминнары сүзлекләре бастырып чыгара. Мондый типтагы 3 телле сүзлекләр төзелү дөвам итә. Аларның зур әһәмияте бар. Чөнки чит тел терминнарын телебезгә турыдан-туры тәржемә итү еш кына дөрес татар эквивалентларын сайлап алырга ярдәм итә.

Сүзлекләр төзүдә бүгенге чорда аңлатмалылык актуальләшеп китте. Гомумән алганда, татар лексикографиясендә аңлатмалы сүзлекләр төзүнең 100 еллык тәҗрибәсе бар: К. Насыйринның “Ләһжәи татари” (1895-96), Ж. Вәлидинең “Татар теленең тулы сүзлегә” (1927-28), “Татар теленең аңлатмалы сүзлегә”, 3 томда (1977-79-81), “Татар теленең аңлатмалы сүзлегә”, 1 томда (2005).

Соңгы елларда сүзлекләрдә аңлатма-

лылыкны куллануның сәбәбе гомумдөнья күләмәндәге глобальләшү, телебезгә чит тел алынмалары, интернациональ сүзләрнең күпләп керүе белән бәйләнгән. Чөнки яңа сүзләрнең, алынма яисә аерым тармакта гына, үтә тар кулланылышлы булган терминнарның мәгънәләрен аңлатып бирү зарурлыгы туды. Бу хәл 90нчы елларда кыскача русча-татарча лексик минимумнар төзегәндә үк алгы планга чыккан һәм кулланылган иде.

Күп кенә терминологик сүзлекләр аңлатмалар белән төзелгән. Мәсәлән, химия (2004), ветеринария медицинасы (2004), агрохимия һәм туфрак белеме (2003) терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлекләре шундыйлардан. Шулай ук, “Татарский энциклопедический словарь” (1999), “Татар энциклопедия сүзлегә” (2002) дә монументаль характердагы аңлатмалы белешмәлек булып торалар.

Аңлатмалылык, берьяктан, сүзлекләрнең мәгълүматлыгын, белешмәлеген күтәрә, авыр аңлашыла торган терминнарның эчтәлеген ачуда әһәмиятле алым булып тора. Икенче яктан исә, теге яки бу тармак терминына аңлатма шул тармакның фәнни телендә башкарыла, шулай итеп, тармакның татарча фәнни теле дә үсә.

Терминнар туу, терминнар системасы барлыкка килү шул терминга караган тармак үскән, аның турында фән туган һәм формалашкан очракта гына мөмкин. Традицион мәгърифәтле халык булганга кирәк, татар теленең терминнар системасы буенча эшчәнлек XIX гасырда ук башлана. Мәслән, Г. Фәезханов хезмәтләрендә (XIX гасырның соңгы чиреге) тел белеме, география, уку-укыту буенча терминнар чагылыш тапкан, аларның эчтәлегә ачылган. Дөрес, анда күрсәтелгән терминнарның зур күпчелегә гарәп-фарсы алынмаларынан тора.

Татар милли терминологиясен фәнни нәзари эшкәртүнең беренче нигез ташлары мәгърифәтче К. Насыйри тарафыннан салына башлый: терминнарны татар теленең үз сүзләре яисә киң кулланылган, халыкка таныш булган гарәп-фарсы алынмаларына таянып ясауны беренче төп принцип итеп куя, тәржемәләү алымыннан да уңышлы

файдалана.

Икенче әһәмиятле чор 1920нче елларга карый: “Мәркәз мәселман комиссариаты” каршында “Гыйльми һәйәт” төзелә, аның басма органы “Мәгариф” журналы чыга башлый, истилах комиссиясе оештырыла һ.б. Шулай ук елларда терминнар төзүнең төп, тулы принциплары эшләнә һәм басылып чыга: терминнарны татар сүзләре нигезендә ясау, әдәби телдән яраклы термин табып булмаса, диалектларга мөрәҗғәгать итү; шуннан соң гына гарәп-фарсы алынмаларын куллану; электән кереп калган, телебездә нык урнашып киткән алынмалардан файдалану; көнбатыш телләрнен кергән сүзләргә дә, интернациональ һәм халыкара терминнарны да алу мөмкинлеге һ.б. Терминнар ясау принципларының һаман эшкәртелә, тирәнәйтелә баруы мәсьәләләре, терминология комиссияләре оештырылу һәм аларның эшчәнлегенә Ф.С. Фасиев [1], М.З. Зәкиев һәм И.М. Низамов [2] хезмәтләрендә тулы һәм җентекле тикшерелгән.

Алга таба бу принципларны ачыклау, эшкәртү һәм камилләштерү килү даими дәвам итә. Бу эштә галимнәр, журналистлар, тәрҗемәчеләр зур активлык күрсәтеп киләләр, соңгы елларда терминнарны эшкәртү-камилләштерү проблемаларына багышланган берничә махсус конференция уздырылу да (1996 ел, 4нче апрель; 1996 ел, 23нче декабрь; 1998 ел, 23нче апрель [3, 120-156] шулай турыда сөйли.

2005 елның 22нче апрелендә “Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары” дигән темага чираттагы конференция булып узды [Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары. – Казан, 2006]. Бу конференциядә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы рәисе һәм депутатлары, мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр комитетлары әгъзалары, Министрлар Кабинеты Аппаратының тел мәсьәләләре белән шөгыльләнүче хезмәткәрләре, Мәдәният һәм Мәгариф министрлыклары, “Татмедиа” массакүләм коммуникация чаралары агентлыгы, Татарстан Фәннәр академиясе һәм аның институтлары, Казан, Алабуга, Чаллы югары уку йортлары вәкилләре, тел белеме һәм дәрәҗәләре өлкәсендә эшләүче

галимнәр, шулай ук язучылар катнашты. Тел белеменең төрле тармак-юнәлешләрендә эшли торган кешеләр белән бер уртак мәсьәлә – терминнарны камилләштерү мәсьәләсе буенча кызыклы сөйләшү уздырылды.

Шунысы игътибарга лаек, татар телен үстерүнең төрле якларын яктырткан чыгышларда терминнар системасын төзүнең күпьяклы катлаулы проблема икәнлеген ачыкланды. Мәсәлән, массакүләм глобальләшү шартларында алынма терминнар, татар теленең функцияләре киңәю барышында терминнар системасына таләпләрнең үсүе, тәрҗемә эшчәнлегендә терминнарның уңышсыз яклары, кимчелекләре комага итү, информатик технологияләр белән бәйлә терминнар системасын булдырудагы кыенлыklar һ.б.

Билгеле булганча, Татарстан хөкүмәтенең рәсмиләштерелгән махсус Терминологик комиссиясе юк. Әлеге конференциядә шушы җитешсезлеккә бәйлә кыенлыklar турында да чыгышлар ясалды. Мәсәлән, дәрәҗәләрдә халыкара фәнни номенклатура белән татарча терминнар системасы арасында тәңгәллек җитмәү, иҗтимагый терминнар эшләнеше белән канәгатьләндермәве, эш көзгәләрен, дәрәҗәләр һәм рәсми документлар төзегәндә терминнар бердәмлеге булмау һ.б. әлеге өлкәдә эшләүдә җитди авырлыklar тудыра.

Конференциядә киң даирә галимнәр һәм терминологлар катнашу термин ясау әсасларына яңа таләпләр куелуын да күрсәтте. Бу – терминнарны тәртипкә китерү мәсьәләсе. Дәрәҗә, бу турыда һәр төрле очрашулар вакытында сүз кузгатылып килә. Әмма хәзер аны рәсми Терминологик комиссия җитәкчелегендә ачыклау, бердәй терминнарны билгеләп, уртак фикергә килү зарурлыгы бөтен катгыйлыгы белән алдыбызга килеп басты. Хәзер терминнар буенча гаять зур эш башкарылды, халык хуҗалыгы, иҗтимагый-мәдәни тормыш һ.б. буенча бик күп сүзләр төзелде. Шушы гаять бай, зур күләмле материал бер урынга, бер банкка тупланган булырга, ә ул банк рәсми вәкаләтләре булган, финанслана торган Терминологик Үзәк карамагында сакланарга тиеш. Шушындай

үзәк булмаганда, һәр аерым галим, һәр аерым оешма үз казанында кайнавын давам иттерсә, төрлелекләр, төгәлсезлекләр дә давам итәчәк, кыенлыкларны да жиңеп чыгу мөмкин булмаячак.

Конференция ярдәмендә тагын бер чәтерекле һәм катлаулы мәсьәләне укучыларга житкерергә мөмкинлек туды. Аны ыру һәм төр терминнары, алар арасындагы мөнәсәбәтләр дип атарга кирәктер. Мәгълүм булганча, терминнар төзү чагыштырмача кечкенәрәк, яисә икенчел дәрәжәдә булып арткы пландарак тора торган күренешләр, төшенчәләр өлкәсенә дә үтеп керде. Һәр өлкәнең үз эчендә тармаклар һәм төркемнәр бар, алар белән бәйлә терминнарны эшләү, камилләштерү шулай ук актуальләшкән инде. Мәсәлән, жинаять-хокук терминологиясен төзү тәҗрибәсеннән бер мисал китерергә мөмкин: *рецидив* – кабатлану. Ыру терминнар рәтендә бу куланыла ала. Ә төр терминнар белән бергә килгәндә аны куллану кыенлаша икән: *опасный рецидив* – хәтәр кабатлану (?) булса, *особо опасный рецидив* дигән тезмә термин (икенче төрле әйтсәк, сүзтезмә термин) составындагы *рецидив* терминының әле генә күрсәтелгән татарча тәңгәле – кабатлау термины яраксызга чыга, ягъни *особо опасный рецидив*, *опасный рецидив* тезмәләре составында *рецидив* сүзен башкачарак тәржемә итү кирәклегә ачыклана. *Умысел* терминының сүзлекләрдә татарчага берничә тәржемәсе бар, М.М. Закирова шулардан *ният* тәржемәсен сайлап ала, чөнки, ыру-төр мөнәсәбәтләрендә торган барлык терминнарны да исәпкә ал-

ганда, *ният* варианты барысыннан да уңышлырак булып чыга. Шулай итеп, соңгы елларда башкарылган эзләнүләр терминнарны төзү, камилләштерү ысулларына яңача таләпләр куя. Биредә тагын шуны ассызыклап үтми булмый, М.М. Закирова [4, 104-120] терминнар төзү, аларны тәртипкә китерү эшенең берничә этаптан (төшенчәләрне сайлап алу һәм төркемләү, аларны төркемләү схемаларын системалаштыру, төшенчәләрнең билгеләмәсен ачыклау, терминнарны анализлау һәм бердәйләштерү, кодлаштыру) торыш фәнни нигезли һәм ул күтәрәп чыккан мондый нәзари принцип-лар терминологик гамәлдә нигез булып торырга тиешләр.

Мондый катлаулы система-блоклар белән эш итү, үз чиратында, моңа кадәр яшәп килгән терминнарны яңадан карап чыгу кирәклеген дә тудыра. Теге яки бу терминны билгеләү өчен, бу термин белдерә торган әйбернең үзлекләрен яхшылап ачыклау зарури. Мәслән, *эремә* дә, *эретмә* дә төрле компонентлардан торуны аңлата, әмма *эремә* – ике яки берничә элементның атомара катышуын белдерә, *эретмә* сүзе исә ике яки берничә элементны бергә эретеп ясалган булуны белдерә. Авторлар *катышма*, *кушылма*, *катнашма* һ.б. терминнарның да нечкәлекләрен аерып күрсәтеп, эшлекле тәкъдимнәр кертәләр [5, 86-91].

Шулай итеп, терминологик эшнең тирәнәюе, жентеклелек арту, төрле технологик процессларның, механик агрегатларның нечкәлекләрен атау зарурияте терминологлар, галимнәр каршына яңа бурычлар куя.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. – 200 б.
2. Зәкиев М.З., Низамов И.М. Терминология комиссиясе: кичә һәм бүген // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка. – Казань, 1994.
3. Рамазанова Д.Б. О терминологической работе в Республике Татарстан в 90-х годах // Татар телендә терминологиясен камилләштерү проблемалары. – Казан, 2006.
4. Закирова М.М. Основные этапы упорядочения татарской уголовно-правовой терминологии // Татар телендә терминологиясен камилләштерү проблемалары. – Казан, 2006.
5. Вәлиева Л.Ә., Вәлиев Р.Ә. Материаллар белеме атамаларының семантик үзенчәлекләре // Татар телендә терминологиясен камилләштерү проблемалары. – Казан, 2006.

ТАТАР ФАМИЛИЯЛӘРЕНЕҢ ОРФОГРАФИЯДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Зилина Хөснуллина

ЗИЛИНА МӘГЪФУР кызы ХӨСНУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының рус мәктәбәндә татар теле укыту кафедрасының өлкән укытучысы.

Хуснуллина З.М. Орфографические особенности татарских фамилий.

В статье анализируются формы образования и написания татарских фамилий.

Кешегә үзенң фамилиясен ясау өчен күрсәтелгән формаларның тегесен я бусын сайлау турында боерык та, кагыйдә дә бирелә алмый, чөнки ул аның үз эше. Ләкин татарча сөйләгәндә гадәткә кергән һәм рәсми кабул ителгән форманы яки формаларны үзгәртмичә куллану һәркемнән таләп ителергә тиеш.

Исем-фамилияләребезнең күпчелеге гарәп-фарсы сүзләреннән ясалган һәм әйтелеш-язылышлары телебезнең фонетик системасына яраклаштырылган. Фонетик принципка нигезләнгән фамилияләр орфографиядә, кагыйдә буларак, әйтелгәнчә язылалар. Ләкин бүгенге язу практикасында аларның кайберләренең язылышы, кызганычка каршы, гомумхалык әйтелешенә нигезләнми, оригиналча, ягъни гарәп-фарсы телләрендәгечә әйтелеш-язылыш нормаларын чагылдырырга тырышу нык сизелә.

Хәзерге вакытта фамилияләрнең һәм антропонимнарның дәрәс язылышы турында бәхәсләр аеруча кискенләште, чөнки ике теллелек дәверендә, татар теле дәүләт теле дип игълан ителгәннән соң, татар исем, фамилия, отчестволарның документларда дәрәс язылып теркәлүләре мөһим. Хәзерге вакытта, белгәнәбезчә, идарә органнары тарафыннан документларда фамилияләрнең төгәл язылышы таләп ителә. Бу мәсьәләгә телчеләр дә, ЗАГС хезмәткәрләре дә игътибарлы булырга тиешләр дип уйлыйбыз.

Шулай итеп, татарча сөйләмдә гадәткә кергән һәм рәсми кабул ителгән язылышны үзгәртмичә куллану һәркемнән таләп ителә.

Гамәлдәге “Татар әдәби теле алфавит һәм

орфография”сенең 39нчы параграфында: “Фамилияләр ахырындагы -ов, -ова, -ев, -ева, -ин, -ина, -ый, -ий, -ский, -ская кушымчалары һәрвакыт шушы күрсәтелгән формаларда язылалар, мәсәлән: Моратов – Моратова, Галиев – Галиева, Мусин – Мусина, Янковский – Янковская, – дигән кагыйдә бирелгән. Кайбер татар фамилияләрендә кушымчаларның кулланылышы кабул ителгән нормадан читкә тайпылган. Мәсәлән, бер фамилиядә фамилия ясаучы ике кушымчаны берьюлы янәшә бергә куллану очрый: Мусинов, Гайсинов. Мөхәммәтшинова, Сабитовская һ.б. Сузык авазга беткән кайбер тулы исемнәргә яки кыскартылган исемнәргә нигезләнеп, ике вариантлы, ягъни -ин, -ина һәм -ев, -ева яки -ов, -ова формалы фамилияләр язалу факты белән очрашабыз: Ишкенә – Ишкенин~Ишкениев, Хәлфә – Хәлфин~Хәлфиев, Гани – Ганиев~Ганин, Гали – Галиев~Галин, Гата – Гатин~Гатиев, Габдулла – Абдуллин~Абдулов, Шәйхулла – Шәйхуллин~Шәйхулов һ.б.

Кушма исемнәргә нигезләнеп ясалган фамилияләребезнең исем компонентлары, кагыйдә буларак, бергә кушылып язылырга тиеш: Галиәкбәров, Сәетгалиев, Дәүләткүлдиев, Солтанбеков, Корбангалиев, Әхмәтвәлиев һ.б. Әмма фамилия составындагы исем компонентларының икесен дә баш хәреф белән сызыкча аша аерым язу очраклары сирәк булса да урын ала, мәсәлән, С.Сәет-Галиев, Ф.Гали-Акбәрова, Н.Сәет-Батталова, Г. Әхмәт-Сафина һ.б.

Гамәлдәге орфографиягә туры килмәгәнчә язу, бигрәк тә фамилияләребезне ике яки берничә төрле формада йөртү нәтижә-

сендә урын алды. Бу Габдулла – Абдулла – Гаптулла – Аптулла кебек исемнәрне караганда күзгә ташлана.

Антропонимнарның 2 авазына башлануларыннан исем-фамилиянең татар яки башкорт булуын билгеләп була, чөнки бүтән мөселманнарда әлегә исем һәм фамилияләр *a* авазы белән генә бирелә, ягъни аларда бу очракта сүз башында 2 укылмый. Шулай ук берничә вариантларда бирелә торган антропонимнарда орфоэпик һәм орфографик кагыйдәләргә туры килми торган вариантлар да була. Алда китерелгән исемнәр арасында Аптулла варианты грамотасызлык аркасында гына документларда теркәлә. Әлбәттә, антропонимнар арасында параллель йөртелә торган формалар да бар. Мәсәлән,

Абдулла – Абдуллин,
Габдулла – Габдуллин.

Антропонимнарыбызның язылыш-әйте-лешләрәндә хаталар булдырмау өчен антропонимик сүзлекләргә мөрәжәгать итәргә кирәк. Мәсәлән, Г.Ф.Саттаровның 1981 елда чыккан «Татар исемнәре сүзлегә» һәм 1998 елда басылып чыккан «Татар исемнәре ни сөйли?» кебек хезмәтләренә таянып була.

Сүзлекләрдә бирелгән язылыш вариантлары орфографик норма булып торалар. Кулланмаларда күрсәтелмәгән антропонимнар хәзергә орфография кагыйдәләренә һәм принципларына нигезләнеп язылалар.

Гыйльман белән Гыйфран исемнәре язылышында аерма булмаса тиеш кебек. Ләкин, Гыйльман сүзенә ияреп, Гыйфран исемен нечкәлек билгесе белән язу дәрәс түгел, чөнки без татар телендә сингармонизм законы булуын беләбез. Нечкә ижекән башланган Гыйльман исеме калын ижекләрдән торган Гыйфран исемнән нык аерыла, анда нечкәлек билгесе куела алмый.

Хәзергә фамилияләр, нигездә, рус теленнән үтеп кергән алынма кушымчалар ярдәмендә ясала. Рус телендә фамилияләр иялек килешеннән килеп чыга: исем + иялек килеш кушымчасы. Шулай да татар антропонимикасында фамилияләр ясауның үзенә генә хас үзенчәлекләре бар. Исемнәрдән фамилияләр ясалганда түбәндәгеләрне истә тотарга кирәк:

1. Исем *a* һәм *ә* сузыкларына тәмамланса, фамилия ясаучы кушымча ялганган очракта, бу сузыклар кыскара:

Муса + ин – Мусин,
Хәмзә + ин – Хәмзин.

2. Тартык авазларга тәмамланган исемнәр калын сузыклардан торса, аңа *-ов* аффиксы, ә нечкә сузыклардан торган исемгә *-ев* кушымчасы ялгана:

Камал + ов – Камалов,
Сәгъди + ев – Сәгъдиев,
Гаффар+ов – Гаффаров,
Вәли+ев – Вәлиев.

Исемнәренң соңгы ябык ижек составында *и* авазы булса, аның калын һәм нечкә сүз булуына карамастан, *-ов* фамилия ясаучы кушымча ялгана:

Хафиз – Хафизов,
Жәмил – Жәмилов,
Сабир – Сабиров.

3. Калынлы-нечкәле ижекләрдән яки нечкә авазлардан торган исемнәр *и* авазына бетсәләр, аларга *-ев* кушымчасы ялгана.

Нури – Нуриев,
Һади – Һадиев.

Шулай ук, калын яки нечкә булуларына карамастан, *-ай* яки *-әй* дифтонгларына тәмамланган исемнәргә дә *-ев* кушымчасы ялгана:

Нугай – Нугаев,
Тутай – Тутаев.

4. Хатын-кыз фамилияләре ир-ат фамилия формасына *-а* өстәү юлы белән ясала:

Мусин – Мусина,
Габдрахманов – Габдрахманова.

5. *III, ч, ж* тартыкларына тәмамланган исемнәргә яки сүзләргә *-ев* кушымчасы ялганып фамилияләр ясала:

Баши – Башиев,
Сәйдәйш – Сәйдәшев.

Белгәнәбезчә, татарларда кушма фамилияләр (комполитлар) шактый күп. Вариантлык күренеше фамилияләрнең дәрәс язылышына нык комачаулый. Антропонимнарның үз әдәби телебездә (язма һәм сөйләм телләрдә) кулланылырга тиешле вариантларын билгеләү шарт. Мәсәлән, Әхмәтҗан, Ахметҗан, Ахметжан, Ахметзан рәвешендә йөртелә торган төрләрнең әдәби сөйләмдә һәркем тарафыннан кулланылырга (язылырга, әйтелергә) тиешле вариантларын аныклау таләп ителә.

Татар исем-фамилияләрендә чагылыш тапкан фарсы теленнән кергән *-җан* компоненты рус һәм татар телендә бөхәс тудыра. Мәсәлән, рус телендә *-җан* компоненты

-*джан* һәм -*зян* формасында бирелә.

Абдулжанов (тат.) – Абдулзянов (рус.).

Сүзлектә исә мондый фамилиянең язылышы ике төрле вариантта бирелә:

1. -*джан* формасы: Зарипджанов, Мубаракджанов, Мухамметджанов һ.б.

2. -*зян* формасы: Сабирзянов, Салихзянов, Сабитзянов.

Димәк, -*джан* һәм -*зян* формалары фамилияләрдә параллель кулланыла. Бәхәслә һәм кыен очраklar булганда, без сүзлекләргә мөрәҗҗәгать итәргә киңәш итәбез.

Татар антропонимнарының ахырында хәрефләренә ялгыш язу очраklары еш күзәтелә. Мәсәлән, сөйләмдә Халитов, Сабитов, Габитов, Әхәтов, Әхмәтшин итеп бирелсә, язуда да шул рәвештә теркәләргә тиеш. Ләкин әйтәлештә Якупов, Вәлитов итеп бирелеп, язылышта Якубов, Вәлидов рәвешендә йөри торган фамилияләр дәрәҗәсә түгел дип санала.

Төп татар сүзләре өчен сингармонизм күренеше хас: нечкә аваздан башланган сүз ахырына кадәр нечкә, ә калын авазлардан башланган сүз ахырына калын гына әйтәләр. Гарәп-фарсы теленнән кергән сүзләреннән күпчелеге бу законга буйсынып, саф татарча әйтәләр һәм язула. Ләкин күп очракта исем-фамилияләр язылышында һәм әйтәлешендә бу закон исәпкә алынмый. Мәсәлән, Бәйрәмөв – Байрамов, Жамалов – Жәмәлов кебек язу очраklары да күзәтелә. Мөхәммәтөв – Мөхәммәтов, Хәсәнөв – Хәсәнов, Жәлилов – Жәлилов кебек фамилияләрдә беренче вариантлары гына дәрәҗәсә дип санала, чөнки алар татар теленнән орфографик һәм орфоэпик кагыйдәләрен исәпкә алып бирелгән һәм сингармонизм законына буйсынган.

Димәк, исем-фамилияләребез өлкәсендә әйтәлеш һәм язылыш бердәмлегә әдәби телнең үз төзеклегә өчен генә түгел, ә үз халкыбызның көндәлек аралашуында, рәсми эшләр һәм аңлашулар барышында дәрәҗәсә, ачыклык һәм төгәллекне тәмин итү өчен бигрәк тә әһәмиятле.

Гомумән әйткәндә, ялгызлык исемнәрен икенче телдә язганда, кагыйдә буларак, оригиналча әйтәлеш мөмкин кадәр төгәлрәк һәм дәрәҗәсә чагылдырырга тырышыла. Бу кагыйдә ике халык өчен азмы-күпме уртак нәрсәләрен белдергән ялгызлык исемнәренә генә кайтып калмый.

Ике телдә дә язылышны таләп итә торган документларда русча язылыш формалары русча гына укый алучылар өчен бирелә.

Без рус исем-фамилияләрен үзгәртмичә язабыз, чөнки бүгенге ике теллелек һәм уртак алфавит шартларында бу безнең өчен табиғый. Ләкин, русларга карата татар антропонимнарының язылышлары мондый хәлдә тормыйлар. Шуңа сәбәплә, исем-фамилияләр ике телдә дә бер төрле, үзгәрешсез язылырга һәм әйтәләргә тиеш дигән караш бик аз очракта гына дәрәҗәсә була.

Татар антропонимнарының күбесе рус телендә булмаган авазлар катнашы, мәсәлән, *ә, ө, ү, ң, һ, җ* авазлары. белән языла. Антропонимнарда бу авазлар очраган вакытта татар сүзләре рус теленә яраклаштыруны таләп итә. Башка очраklарда үзгәртмичә язу мәҗбүри дип саныйбыз.

Әлбәттә, татар антропонимнарын, бу очракта фамилияләрен рус теленә яраклаштыру процессында без татар һәм рус теленнән орфографик, график һәм орфоэпик нормаларын исәпкә алырга тиеш булабыз.

Безнең әдәби телебез бүгенге көндә дә исем-фамилияләребезне куллану практикасында гаять күп кирәксез чуарлыklar, бер үк исем-фамилияләреннән төрлечә әйтәлеш һәм язылышлары белән җәфалана.

1. Әйткәненбезчә, татар антропонимнарында фарсы теленнән кергән -*җан* компонентын фамилияләреннән рус телендә ике варианты: *джан* һәм *зян* язылышлары бирелә.

2. *Ж* хәрефеннән башланган татар фамилияләре рус телендә *з* хәрефе белән бирелә.

Жәлилов – Зялилов,

Жиһаншин – Зиганшин,

Жамалиев – Замалиев.

3. -*ев* фамилия ясаучы кушымчасы алдынан *е* хәрефен язу авырлыklar тудыра. Күп очракта мондый фамилияләр дәрәҗәсә язылмыйлар. Валиев, Адеев, Аухадиев рәвешендә язу дәрәҗәсә түгел, чөнки Вәли, Әхәди, Гази, Гани кебек исемнәр *и* авазына тәмамлана. Шуңа күрә Вәлиев, Газиев, Ганиев итеп язылырга тиеш дип уйлыйбыз.

4. Татар телендә *һ* хәрефе рус телендә *г* хәрефе белән бирелә:

Заһитов – Загитов,

Борһанов – Бурганов.

Загитов урынына Заитов дип язу нормага

туры килми.

5. Фамилияләрнең татар язылышында сүз уртасында ике *л* язылса, рус телендә гадәттә бер *л* куела:

Абайдуллов – Абайдулов,
Мөгәллимов – Мугалимов.

Бу хата булып санала, ике *л* язылырга тиеш.

6. Татарча язылышта бирелә торган *х* хәрефе урынына русчада *к* хәрефен язу күзәтелә.

Әхмәров – Акмеров.

7. Татар телендәге *-ый* дифтонгы рус телендә *-и* дип языла.

Гыйбадуллин – Гибадуллин.

Фамилияләрне алда китерелгән кагыйдәләргә һәм исемнәр сүзлегенә таянып куллану хаталар булдырмауның бер нигезе булып тора.

Татар фамилияләрендә басым фамилия ясаучы аффикстан алда торган ижеккә төшә. Мәсәлән, Гарифуллин, Вәлиев, Әхмәтжанов, Борһанов, Моратов, Идрисов һ.б. Татар телендә фамилия ясаучы кушымчаларга беркайчан да басым төшми. Шулай да, фамилия ясаучы ике кушымча рәттән килгәндә, фамилияләрдә басым ике кушымчаның беренчесенә төшәргә мөмкин. Мәсәлән, Абдуллин, Гари́повский, Гали́мовский һ.б.

Казан татарлары фамилияләрендә рус теле тибындагы фамилия ясаучы кушымчалардан башка гына ясалган басым һәрвакыт соңгы ижеккә төшә. Мәсәлән, Урманчы, Юлчы, Баһизадә, Вәлиди, Равиди, Фәйзиди, Дәжжә, Алма, Карама, Каратай, Сөндөклә, Буяучы һ.б. Бу очракта соңгы ижекнең татар теленә хас булган басымлыгы кагыйдәсә саклана.

Фарсы теленнән алынган *-ый*, *-и*, *-ви* фамилия ясаучы кушымчалары ярдәмендә ясалган фамилияләрдә басым соңгы ижеккә төшә: Габиди, Бакый, Кәрим һ.б.

Шәхес таныклыкларын тутырып бирүче хезмәткәрләр, бигрәк тә әле орфография кагыйдәләребез аныкланып житмәгән чорларда (моңа һич икеләнмичә 1930-50нче еллар арасын

кертәп була), шулай ук халыкның белем-грамота дәрәжәләре түбәнрәк булган вакытларда исем-фамилияләребез еш кына бозып яки ялгыш язылдылар. Бертуганнарның фамилияләрен төрлечә язу очраklары аз түгел. Бу хәлнең әле дә бетеп житкәне юк. Үзеннән-үзе аңлашылганча, мондый, ягъни документларда урнашып калган язылыш формалары һәрвакытта да дәрәс дип каралмаска тиеш.

Татарларда рус теле тибындагы фамилияләр XVII-XVIII йөзгә караган тарихи документларда да системалы рәвештә байтак кына урын алалар. Бу төр фамилияләр бездә XIX йөзнен икенче яртысында татар милли әдәби теле формалашу чорында тулысынча формалашып бетә һәм рәсми кулланылышка керәләр. *-ский*, *-ская* кушымчалы фамилияләр татарларда XX йөз башында күренә һәм нигездә интеллигентлар даирәсендә очрый.

Хәзерге татар фамилияләре үзгәрми торган, катып калган рәсми антропонимик категория булып санала. Яшь буынның күбесе өченчә, дүртенчә, хәтта бишенчә, алтынчы бабасының тулы яки кыскартылган исемнә яки шәхси кушаматына, я булмаса нәсел кушаматына нигезләнеп ясалган фамилия йөртәләр. Хәзер бездә дә фамилияләр, нәсел кушаматы кебек, буыннан-буынга күчә бара, ягъни үзләренә тотрыклыкларын нык саклыйлар.

Татар фамилияләренә мөмкин кадәр комплекслы якин килеп, төзелеш-ясалыш ысулларын бәян итеп, статистик метод ярдәмендә фамилияләрнең кулланылу ешлыгын билгеләп чыкканнан соң, түбәндәгә нәтижеләргә киләргә мөмкин.

Татар фамилияләренә формалашуы – бик катлаулы һәм күп гасырларга сузылган процесс. Бу процесс – татар халкының тарихи үсеше, теле, мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә булган тарихи-лингвистик күренеш. Татар фамилияләре XX гасырның беренче яртысында тәмам формалашып житә, ягъни бу тарихи-лингвистик антропонимик процесс татар милли әдәби теленә формалашып житү чорына туры килә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан: КДУ нәшр., 1990.
2. Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. – 256 б.
3. Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре ни сөйли? – Казан: Раннур, 1998. – 485 б.
4. Хангилдин В.Н. Татар халкының исем-фамилияләре // Казан утлары, 1971. – №11. – 179 б.

ИДЕЛ-УРАЛ КУЛЬТУРАСЫНДАГЫ ҺИНД-ИРАН ЙОГЫНТЫСЫНЫҢ БЕР ЧАГЫЛЫШЫ

Гөлсәрия Әхмәтъянова

ГӨЛСӘРИЯРИФКАТЪ КЫЗЫ ӘХМӘТЪЯНОВА – 1999-2004 елларда «Фән һәм тел» журналы хезмәткәре, 2002 елда Бөрә (Бирск) дәүләт педагогия институтының тарих факультетын тәмамлый. Хәзерге вакытта ТР Фәннәр академиясенең Тарих институтында аспирантурада укый, Рәшит Галләмев житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Ахметьянова Г.Р. Об одном проявлении в Волго-Уральской культуре индо-иранского влияния.

В статье обсуждается филологический материал турбаслинской археологической культуры.

Билгеле ки, Идел-Урал регионнда бик борынгыдан ук (б.э.к. II меңенче ел) һинд-иран кабиләләре дә яшәгән. Тарихчылар һәм археологлар исбатлаганча, б.э.к. II м.е. *сынташ, абаш, сруб, андрон* культурасы кабиләләре һинд-иран телле булганнар. Шулай ук, Идел һәм Урал елгалары арасында яшәгән *савроматларны* (б.э.к. 8-4 гасыр) һәм аларның Дунай буйларына хәтле барып житкән токымы *сарматларны* (б.э.к. 5 г.) һинд-иранлылар дип билгеләләр [1, 508, 518]. Савромат һәм сарматлар һинд-иран телле халык булуы турында мәшһүр грек тарихчысы Геродот әйткән, скиф теле фарсылар теленә якын, савроматлар исә скиф телендә сөйләшәләр дигән сүзләреннән нәтижә ясап була [2, 69]. Телләре «бик үк дәрәс булмавын» Геродот шулай аңлата: скифлар амазонкаларга өйләнгәннәр, тегеләрнең телләре исә бөтенләй башка булган һәм алар скиф телен яхшы өйрәнә алмаган. Геродот китергән бу мәгълүмат башка язма ядкәрлекләрдә китерелгән материал белән дә исбатлана.

Көнъяк Урал *сарматлары* б.э.к. II меңенче елларда югала (көнбатышка күчеп китәләр). Алардан соң озак кына вакыт андый көчле культуралар булмый. *Сарматларның* бер өлеше калып, башка этнокультур оешмалар – үзәк Башкортстанның *караабыз* (б.э. к. III г. - б.э. III г.), Агыйдел ярларындагы *турбаслы* (б.э. V-VII г.) культуралар составына кергән. Нәкъ *турбаслылар* татар һәм башкортларның туры нәсел башлары

(ягъни төп нигезе) дигән фикер бар. Археологлар Е.П.Казаков һәм Ф.Сунгатов [3, 268-274] *турбаслы* һәм аның замандашы *имән-кискә* культуралары оешуда зур рольне көнчыгыш Урал алды жирләрендә яшәгән иран телле *хионитлар* уйнаган дип исәпли. *Хионитлар* төркиләргә жиңелгәч, көньяк-көнчыгышка күчеп киткәннәр.

Турбаслылар һәм имән-кискәлеләр билгеле дәрәжәдә алга киткән халыклар булган дип әйтәргә кирәк. Аларны, бәлки, этнос дип, ягъни үзенә этно-культур бердәмлегә булган кешеләр дип тә атап була. Алар ерак илләр белән – Көнъяк Себер, Урта Азия һәм Рум (Византия) белән үзара сәүдә алып барганнар. Нәкъ шул вакытта татар-башкорт бердәмлегә оеша башлаган дип әйтеп була. Ләкин турбаслы һәм имән-кискә кешеләренең телләре турында бер нәрсә дә әйтеп булмый.

Шулай итеп, һинд-иран кабиләләре кимендә бер ярым мең ел дәвамында башта фин-угорлар, соңрак борынгы төрки халыкларның бабалары белән күрше булып яшәгән. Бу вакыт эчендә кабиләләр арасында мөнәсәбәтләр бик төрле булган – алар янәшә тыныч яшәгәннәр, ә кайчакларда бер кабиләләр башкаларын тулысынча кырып тә бетергән. Ике очракта да мәдәни йогынты һәм үзара ассимиляция процесслары барган, яңа этнослар туган. Шуңа күрә Идел-Урал регионнда яшәгән халыкларның культурасында һинд-иран элементлары билгеле бер урын алып тора.

Ләкин бу мәсьәләдә ике капма-каршылыкка бирелмәскә кирәк. Беренчедән, андый элементлар бөтенәй юк дию дәрәс булмас. Озын дәвер эчендә күршәдә яшәгән халыкларның, әлбәттә, мәдәни аралашу процесслары барган. Тагын да килеп, шул борынгы заманнарда, бер кабилә башка кабиләне жиңгәч, ир-атларын тулысынча кырып бетереп, хатын-кызларны үзләренә ала торган булганнар. Бу очракта, әлбәттә, шул хатыннарның үз мәдәнияте, тел үзенчәлекләре балаларына да йогынты ясаган. Мәсәлән, галимнәр фин-угор телләрендә борынгы һинд-иран телләреннән иллеләп алынма сүз барлыгын күрсәтәләр. Менә аларның берничәсе генә:

«сыер» – удм. *vasikka* id., финн. *vasikka* «бозау», эстон. *vazik*, морд. *vaz*, *vaza* «сыер» < авест. *vaça* «сыер»;

«сука» – удм. *гуры*, коми. *гор* id., фин. *karhu*-, мар. *кор*-, *кора*-(*корам*) «сөрү» < скр. *karch* «сука», скиф телендә *hurnia* «сөрүлек»;

«чукмар, гөрзи» – удм. *vaskal* id., коми. *vashken* «бөрү», фин. *vasara* «чукмар» < авест. *vazra* - «гөрзи»;

«кылыч» – мар. *kerde*, финн. *karas*, эстон. *karask* id. < **küiri* > скр. *çiri* h.б.

Шундый сүзләрнең далалардан ерак булган фин һәм эстон телләрендә хәзерге вакытта саклануы бу алынмаларның борынгылыгын дәлилли. Төрки телләрдә дә һинд-иран алынмалар билгеле бер урын алып тора. Ләкин алар фин-угор телләренә караганда соңрак алынган – алар бу эрада төрки телләргә кергән һәм монда өлешчә фин-угор телләре арадашчы булган. Бу табигый хәл, чөнки төркиләр бу жирләргә фин-угор кабиләләреннән соңрак килеп, күбесенчә аларны яулап алганнар һәм ассимиляцияләгәннәр. Фин-угор субстратыннан бу регионның төрки телләренә яңа вокализм системасы һәм кайбер сүзләр кергән. Ләкин, аерым очракларда, һинд-иран сүзләре төрки телләргә турыдан-туры күчкән булырга тиеш. Ихтимал, бу жирләргә төркиләр беренче булып килеп кергәндә, аерым һинд-иран телләренең һәм культураларның ияләрен очратканнардыр.

Күрше халыкларга, беренче чиратта, һинд-иранлыларның житлеккән, камилләштерелгән дини йолалары зур йогынты ясаган. Мәсәлән, славян халыклары үз мәжүси

пантеонына чыгышы һинд-иран булган *Сварог*, *Сварожич*, *Семаргль* һәм *Хорсь* илаһларын керткәннәр [4, 439-445, 447; 5, 420, 425]. Славяннарның һинд-иран мәжүси образлары фин-угорларда булган алынмалардан яшрәк (аларның үзләштерүен гадәтнчә скиф чоры – I меңеллык уртасы һәм ахыры, ә кайчакта «сармат явы» чоры – б.э. III г. белән бәйлиләр).

Кызганычка каршы, бу мәсьәләдә икенче каршылыкка да бирелергә мөмкин. Соңгы елларда төрки халыкларның телләрендә, мәдәни мирасында булмаган һинд-иран йогынтысын чыгару тенденциясе күзәтелә. Һәм шул нигездә бу юнәлеш вәкилләре (мәсәлән, Башкортостанда С.Галләмов) фәнгә генә түгел, гади акылга да сыешмаган фаразлар, гипотезалар чыгаралар. Һәр эштә чама булган кебек, монда урта юлны тоту яхшырак. Төрки халыкларның мәдәни мирасында һинд-иран йогынтысы юк дию дәрәс булмаган шикелле, ул йогынтыны абсолютлаштыру – төрки халыкларның мәдәнияте шуңа нигезләнгән дию дә дәрәс булмас иде. Һәм ул йогынтыны тенденциоз күзлектән түгел, ә үлчәп, фәнни ысул нигезендә өйрәнәсе иде. Ихтимал, тикшерүчеләрне монда күп кенә кызыклы ачышлар көтәдер.

Без бу мөкаләдә шул йогынтының бер эзе турында әйтергә телибез. Идел-Урал регионның төрки халыкларында һинд-иран тамырлары булган иң күренекле мәжүси төшенчә – татарда **Азар-Бизәр**, башкортта **Азар-Бизәр**, чувашта **Асар-Писер** (ихтимал татар теленнән алынма), тулырак вариантта татарча **Айзар-Байзар**, башкортча **Айзар-Байзар**. Бу сүзләр һәм алар белән бәйлә хәрәкәтләр җентекләп тикшеренүгә лаек.

Азар-бизәрне [6, 26], беренче карашка, халык этимологиясе буенча «азу-бизү» дип аңлатып була. Ләкин **азар-бизәр** парлы сүзен «таркау, борчылу» һәм аның чуваш чагылышының «шайтани рух, явыз көчләр; ко-тычкыч, көчле; мәгънәсез, кыргый» гомуми мәгънәләре бу сүз тизмәсен ясаган сүзләр мәгънәсеннән бик үк төгәл килеп чыкмый. Шуңа күрә танылган чуваш филологы, этимологы В.Г. Егоров [7, 34] **Асар-Писер** сүзен ирани пар илаһ **Асура-Митра** чагылышы дип саный: **Асура** – төнлә тәртип, законлыкны саклай торган илаһ, **Митра** – көндөз тәртип,

намуслык, законлыкны саклаучы. **Азар-бизәр** сүзен шулай шәрехләүгә каршы күренекле чуваш этимологы М.Р. Федотов каршы чыккан иде, ләкин яңа мәгълүматларга мөрәжәгать итү В.Г. Егоровның хаклыгын исбат итә.

Татарда диалекталь *әсәр-мәсәр*, удмуртта *эзәр-бэзэр*, каракалпак, кыргыз телләрендәгә *азар-бэзэр*, кумыкча *эсәр-мэсәр* – «тәртипсезлек; каушап калу, тотрыксыз хәл; шикләнү, вәсвәсә»не белдерә, азәрбайжанча *азар-бэзэр* «төрле чирләр»не, ләкин алтайча *азар-пазар*, тувача, хакасча *азар-базар*, тажикча *казар-пазар*, *эзер-казар* «атасыз һәм анасыз үскән баланы бишкәтә саклаган ике эт» – дошманнар кырып бетергән нәселне дөвам итүче бердәнбер сабий бала турындагы гомумтөрки мифологема да киң билгеле. **Азар-бэзэр** нигезенәң уңай мәгънәсе шулай ук башкортча **азарыныу-бизәренәү** «(Азар һәм Бизәр белән) ант итү» [8, 18] тәгъбирендә сизелә.

Ярым илаһ Гэсәр турындагы монгол эпосында **Асар** һәм **Усар** – бу геройның этләре.

Гомумән алганда, **Азар-Бэзэр** мәселман төркиләрдә – тискәре, мәжүси төркиләрдә (һәм монголларда) – уңай затлар. Бу күренеш ислам дине **Азар-Бэзэр** культы белән көрәшкәнлеген күрсәтә.

Татар һәм башкорт халык ижатында **Айзар-Байзар** дигән күңелле әйлән-бәйлән бие бар. Аның кушымтасы:

*Айзар гизаем ла,
Байзар гизаем.*

«Татар халык ижаты»нда башкарак вариант бирелгән:

*Ай, зар, гизәем лә,
Вай, зар, гизәем [9, 198].*

Бу сүзләрнең мәгънәсен хәзер беркем дә аңламый. **Айзар-Байзар** тәгъбире **Азар-Бизәр** һ.б. тәгъбирләренә туры килә дип нәтижә ясау бик табигый. **Гизаем** сүзенә килгәндә, аны «минем **гизай**» дип аңлап була. Фонетик төзелеш буенча **гизай** сүзә алынма, чөнки **и** – **а** сузык авазлары бер сүздә бер-бер артлы бару татар-башкортның сингармонизм закончылыкларына каршы килә. **Гизай** сүзенәң мәгънәсен һәм чыганагын төрки һәм күрше фин-угорда, шулай ук рус теле материалы буенча да күзәтеп булмый. Мантийк буенча, **гизай** сүзә **Азар** һәм **Бизәр** сүзләре алынган чыганактан килә дип фаразлап була.

Татар (төрки) сүзтезмәләре кануннары буенча, аппелятив сүзләр ялгызлык исемнәрдән соң килә, мәсәлән, *Хәсән батыр*, *Гали бай*, *Муса пәйгамбәр* һ.б. Бу очракта **Азар** һәм **Базар** – ялгызлык исемнәре, **гизай** исә – ниндидер аппелятив булса кирәк. Монда **гизай**, **гидай** – борынгы фарсы *Хведай* ~ *Хватай* «илаһ, худа» сүзенәң чагылышы дип фаразларга була. Бу сүздән фарсы сүзә *худай* > татар сүзә *ходай* һәм фарсы сүзә *ходжа* > татарча *хужа* сүзә килеп чыккан.

Ялгызлык исемнәргә күчик. Мордва телләрендә без *Азорь пазь* «төн илаһы» һәм *Позара пазь* «көн илаһы» сүзләрен күрәбез. Болар, *пазь*, *паз* «илаһ» сүзен дә кертеп, һиндиранлы алынма дип исәпләнә. *Азорь* «төн илаһы», гомумән, «илаһ» сүзенәң параллельләре фин-угор телләрендә киң таралган, мәсәлән, мордвача *азоро* «әфәнде, хужа», коми телендә *озыр*, удмуртча *узыр* «бай», мансичә *ôtər*, *a'ôtər* «князь» [10, 203] < борынгы һинди *asura* «Асура илаһы».

Арий телләрендә **Асура** «гайре илаһ» дип аңлатыла: *а*- инкарълек префиксы, *сура*, *сурья* «кояш илаһы» [11, 312], «хөкемдар; тереклек көче иясе» [12, 118; 13, 758]. Башта бу сүз явыз рузларны (демоннарны), явыз рухларның бер төркемен белдергән. Аларның иң зурысы **Варуна** булган. Соңрак **Асура** аерым бер илаһны белдерә башлаган. Борынгы иран мифологиясендә аңа миһербанлы **Аһура** тәңресә туры килә. **Асура-Варуна** дәрәжәсә күтәрелсә дә, Әбу Рәйхан Бируни вакытында [14, 117] асуралар явыз рухлар дип саналган. Бер вакыт **Асура Варуна** (яисә **Асура** гына) Митраның иптәш илаһы дип саналган: асура (кечкенә хәрәфтән) **Варуна** кырыс хөкемдарлык тәңресә, **Митра** – миһербанлык тәңресә [13, 505] булган, һәм алар икәүләшеп дөньяда тәртип сакчылары булып торганнар.

Борынгы фин-угорлар *асура* сүзен, мөгаен, һиндларның (иранлыларның түгел!) ниндидер борынгы бабалары Идел-Урал регионы белән күрше далаларда яшәгәндә б.э.к. II меңьеллыкта үзләштергәннәр. *Асура* > *Азорь*, *Азоро*, *Асура* > *Атырь* һ.б. фонетик үзгәрешләр борынгы һинд диалектларының әйтелеш үзенчәлекләреннән һәм дә фин-угор диалектларының үзенчәлекләреннән килеп чыга алган. Төрки телләрдә *Асура* > *Азар* күчешләре дә, ихтимал, фин-угор арадашчылыгын чагылды-

ра. Асура > *Азйура > Айзар күчеше турында да шуны әйтеп була – *зй* ~ *йз* туры килүе татар теленең мишәр диалектына хас.

Хәзерге фин-угор телләрендә һинд-иран *Mitra* сүзенең чагылышы мордва *позара* < **бозйара* сүзе һәм манси кояш илаһы *Мир-Сусне-Хум* исеме белән чикләнә. Гомумән алганда, Митра култы Евразиядә киң таралган, яңа фарсы телендә *mehr* (> татар *миһер*) «миһербанлык» һәм славян *мир* «тынычлык» сүзләре бу сүзгә кайтып кала. Гомумән, *Митра* килешү, намус илаһы булып, дөньядагы тәртип вә тынычлыкның төп сакчысы дип саналган.

Митра исеме шундый ук әйтелештә беренче булып б.э.к. XIV гасырда митан патшасы Маттиваза һәм аңа кызын биргән хетт патшасы Шуппилиум арасында өйләнү турында язма килешүдә теркәлгән [13, 430]. Борынгы иран ядкәрлекләрендә бу сүз *Miḍra* > *Miḍra* > *Mihra* > *Mehr* әйтелешен ала. Һинд телендә *Mitra* әйтелеше Якин Шәректә һәм Рим империясә телләрендә б.э.ның беренче гасырларында киң тарала. Славян һәм фин-угор чагылышларынан чыгып, скифларда иранча *mehr* әйтелеше таралган булган, ләкин мордва яңгырашы борынгы иранча *Miḍra* әйтелешенә якына.

Һинд-иранчы галимнәр фикеренчә, *Mitra* сүзе тагын да борынгырак **meitar* «хезмәттәш, килешүче; иптәш» сүзеннән килеп чыккан. Соңгы сүз исә *mei-* «килешергә, дус булырга» тамырына *-tar*, *-ter* (эшлэгән ияне белдергән) суффиксы кушылып ясалган. Моннан күренгәнчә, *байзар*~*байзар* татар-башкорт

сүзе фаразланган этимонына якына: чагыштырмача яңа *б* ~ *м* күчеше төрки телләрдә гадәти күренеш һәм *майзар* > *байзар* үсешен жиңел күз алдына китереп була. Моннан мордва *позяра байзар* сүзе *базйар* булып яңгыраган мишәр диалекты тибындагы бер төрки телдән алынма дип фаразларга була.

Гомумән алганда, *байзар* сүзе татар-башкорт сөйләшләренә фин-угор телләрдән түгел, ә турыдан-туры бер иран шивәсеннән алынганга ошаган. Ул тел югарыда әйтеләп үтелгән *хионитлар* теле була ала, ягъни ул сүз *турбаслы* культурасы ияләреннән калган.

Азар-Бизәр һәм башка вариантлар беренчел **Айсур-Байзар** яңгырашын гадиләштерүдән хасил булган шикелле. Әйтергә кирәк – башкорт теленең фонетик үзгәреш законнары буенча **байзар** һәм **гизайым** сүзләре борынгырак булган **байдар** һәм **гидайым** яңгырашларынан килеп чыга ала. Без инде әйткәнчә, бу сүзләр исә борынгы арий *meitar* һәм *xvetau* (+ **ым** төрки телләрендәгә тартым аффиксы) сүзләренә барып тоташа. Мордва телендәгә *позяра* < *пойзара* параллель үсешнең нәтижәсе була ала.

Шулай итеп, филологик материал турбаслы археологик культурасы ияләре иран телле кабиләләр – *савроматлар* калдыклары, *хионитлар*, бәлки, *согдийлар* белән катнаш төркиләр булган, дигән гипотезаны куәтли. *Турбаслылар* арасында, ихтимал, соңгы төркиләшү процессы барган. Ул төркиләр кем булган, кайсы ыру-нәселдән – хәзер ачык әйтүе кыен.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Башкортостан. Краткая энциклопедия. – Уфа, 1996.
2. Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. – М., 1989.
3. История татар (сборник статей и источников), Т. I. – Казань, 2002.
4. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988.
5. Мифы народов мира. Т. II. – М., 2000.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т. I. – Казань, 1977.
7. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
8. Башкорт теленең диалектологик һүзлеге. Т. II. – Өфө, 2002.
9. Татар халык ижаты. Йола һәм уен җырлары. – Казан, 1980.
10. Лыткин В.И., Гуляев Е.И. Краткий этимологический словарь коми языка. – М., 1970.
11. «Махабхарата». – СПб, 1993.
12. Мифы народов мира. Т. I. – М., 2000.
13. Ригведа. I-IV. – М., 1989.
14. Абу Райхан Бируни. Индия. – М., 1995.

ГОМЕРЕ ЗАЯГА УЗМАГАН ГАЛИМ

Миләүшә Вәлиева

МИЛӘҮШӘ ЗӘКИ кызы ВӘЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре. Бүгенге көндә борынгы татар әдәби теле тарихы өлкәсендә фәнни тикшеренү эшләре алып бара.

Валеева М.З. Созидательная жизнь ученого.

Статья посвящена деятельности известного ученого и организатора в области татарского языкознания, кандидата филологических наук, доцента Шарипзяна Нурлыгараевича Асылгараева.

Бүгенге көндә бар гомерен халыкка, фәнгә хезмәт итүгә багышлаган олпат шәхесләргә сирәк очратасың, чөнки бу эш кешедән туган теленә, халкыңны ихлас ярату белән бергә, зур сабырлык, тирән беләм, үз ихтыяжларыңны башкалар хакына корбан итә алу һәм башка бик күп уңай сыйфатларга ия булуны да таләп итә. Шуңа күрә дә мин андыйларны чын мәгънәсендә фидакарь затлар дип атар идем. Әлеге язмага да сүзем әнә шундый фидакарь затларның берсе булып саналырга хаклы Шәрифжан Нурлыгәрәй улы Асылгәрәев турында барыр. Әмма, эшчәнлегә фәнни-мәдәни дәирәләрдә югары бәяләнеп, хөкүмәт бүләкләренә дә лаек дип табылганга кадәр, Шәрифжан абыйга шактый катлаулы тормыш юлы үтәргә туры килә.

Ул 1938 елның 1нче февралендә хәзерге Бөгелмә районы Карабаш авылы колхозчылары Нурлыгәрәй белән Миңлежиһан гаиләсендә өченче бала булып дөньяга килә. Туган авылында урта мәктәпне тәмамлагач, үзе теләп хәрби авиация училищесына укырга керә. Башта Актүбә, аннары Орск шәһәрләрендәге уку йортларында очучылык һөнәрен үзләштерә. Әмма нәкъ менә шул чорда, ягъни алтмышынчы еллар башында, Кораллы көчләрдә үзгәрешләр була: Совет армиясе атом-төш коралын жир шарының теләсә кайсы ноктасына илтәп җиткерә ала торган континентара баллистик ракеталар белән тәэмин ителгәнлектән, хәзерге вакытта авиациянең роле хәлиткеч була алмый дигән карашка нисбәтән, хәрби авиациядә кискен кыскартулар үткәрелә,

безнең Шәрифжан абыебыз да шул шау-кымга элгә.

Халкына, туган теленә булган олы мөхәббәтә Шәрифжан абыйны Казан дәүләт университетына алып килә. 1960 елның җәендә университетның татар теле һәм әдәбияты бүлегенә уңышлы имтихан тотып, ул студент була. Университетта беләм алган еллары Шәрифжан абыйның күңелендә якты хатирә булып саклана. Биредә аңа Хатип Госман, Латыйф Жәләй, Мирфатыйх Зәкиев, Якуб Агишев, Диләрә Тумашева, Нил Юзиев, Ибраһим Нуруллин кебек күренекле телче-әдәбиятчы галимнәрдән беләм алу, алар белән аралашу, бер мохиттә кайнау насыйп була. Шушы студент еллары аның фән юлына кереп китүенә тәэсир итми калмагандыр. Университетны тәмамлауга ук, яхшы укуын, сәләтен күреп, Шәрифжан абыйга аспирантурада калырга тәкъдим ителәр. Шулай итеп, ул фән юлына аяк баса, күренекле галим, профессор Мирфатыйх Зәкиев җитәкчелегендә "Татар сөйләменен синтагмаларга бүленеше" дигән темага кандидатлык диссертациясе язып, аны нәкъ вакытында уңышлы яклай. 1968 елның декабрендә Казан дәүләт педагогия институтының диссертацияләр җыяу советы аңа филология фәннәре кандидаты дигән дәрәжә бирә. 1969 елның җәендә Ш.Асылгәрәев Казан дәүләт педагогия институтына эшкә күчә.

Ләкин биредә яшь педагогның эшчәнлегенә уку-тәрбия эше белән генә чикләнми, аны җәмгыяви эшләр белән күмеп ташлыйлар. Баштарак ул үзе эшли торган тарих-

филология факультетының партбюро секретаре, соңрак институт парткомы секретаре урынбасары була, 1977-79 елларда вакытлыча татар әдәбияты кафедрасы мөдире вазыйфасын да башкара.

Югары уку йорты кебек зур коллективта йөзләрчә кеше белән эшләр, бай тәҗрибә туплаган яшь белгечкә партия өлкә комитетында да игътибар ителәр. 1980 елның гыйнвар башында Ш.Асылгәрәевне партия өлкә комитетының фән һәм югары уку йортлары бүлегенең мөдир урынбасары итеп эшкә алалар. Әмма Шәрифҗан абыйга биредә озак эшләргә туры килми, өч елга якин эшләр, аны Г.Ибраһимов исемендәге Институтка фән эшләре буенча директор урынбасары итеп күчәрләр. Шуңа рәвешчә, Шәрифҗан абый эшчәнлегенең икенче чоры – Институт белән бәйлә булган этап башлана. Аны Институтта яратып, "Асылынсаң асылын Гәрәйнең асылына!" – дип шаяртып каршы алалар. Шәрифҗан абый, чыннан да, коллективның ышанычын аклый, гомере буена асыл булып, зыялылыгын саклап яши алган сирәк шәхесләрнең берсе булып кала.

Һәр мәйданның үз батыры булган кебек, бай һәм олы тарихлы Институтта Шәрифҗан абый чирек гасыр житәкчелек вазыйфаларын башкара – 18 ел директор урынбасары булып эшли. Ә Институт тарафыннан үткәрелгән һәр чара, белгәнсезчә, аның житәкчеләреннән зур тырышлык, сәләт, өлгерлек таләп итә. Шуңа күрәдерме, Институтның бер генә эшен дә директор һәм аның урынбасарларыннан аерым гына карау мөмкин түгел. Алга куйган планнарны тормышка ашыруда, яңа проектларны гамәлгә кертүдә, алар өстендә даими эш алып баруда Шәрифҗан абый директорның уң кулы була, фәнни һәм фәнни-оештыру эшләре белән татар халкының фәне, мәдәнияте үсешенә үзгәннән зур өлеш кертә. Институт тарафыннан оештырылган һәрбер конференциягә, институт грифы белән чыгарылган һәр җыентыкка Шәрифҗан абыйның да тырышлыгы һәм хезмәте кергән. Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Фатыйх Әмирхан, Галиәсгар Камал, Мәжит Гафур, Һади Такташ, Муса Җәлил һ.б.ның күп

томлы сайланма әсәрләрен, Институтта язылган хезмәтләрне бастырып чыгару, аларны халыкка жеткерүдә Шәрифҗан абый зур көч куя, кайбер басмаларда мөхәррир, я редколлегия әгъзасы буларак катнаша. Бүгенге көндә арабызда булмаган, яисә халык тарафыннан онытылып барган язучы-шагыйрьләрнең, фән эшлеклеләренең әсәрләрен, хезмәтләрен кабат яңартып, эшкәртеп бастырып чыгару, аларны укучы хөкемәнә тапшыру кебек үтә вак һәм аеруча мөһим эшләргә сирәк кешеләр генә алына. Әмма шундый зур җаваплыкны үз өстенә алып, халкыбызга бүген бөтенләй таныш булмаган яисә таныш булып та хезмәтләре озак еллар үз укучысын таба алмыйча архивларда яткан фән эшлеклеләренең исемнәрен кабат кайтару өстендә Шәрифҗан абый намус белән эшли. Мәсәлән, шундыйлардан Шәехҗаттар Иманаев, Галимҗан Шәрәф, Җамал Вәлиди исемнәрен генә атыйк. Хезмәтләре бер тапкыр да кириллицада басылмаган, шуңа сәбәпле халкыбыз игътибарыннан читтә калып килгән бу галимнәрнең исемнәре Шәрифҗан абыйның зур тырышлыгы белән кабат халыкка кайтарылды.

Шуңа ук вакытта Ш.Асылгәрәев Институтта зур тырышлык куеп, күркәм нәтиҗәләргә ирешкән мәшһүр галимнәребезнең исемнәрен пропагандалау өстендә дә эш алып бара. Кыска гына вакыт эчендә "Фән һәм тел" журналында аның шушы галимнәрнең эшчәнлеген күрсәткән мәкаләләре басылып чыкты.

Болардан тыш, Ш.Асылгәрәев житәкчелегендә эшләгән дәвердә ел саен 10-12 фәнни экспедиция оештырыла. Әлеге фәнни экспедицияләр вакытында җыелган материаллар дирекция инициативасы белән булдырылган мирасханәләргә тапшырыла. Биредә шулай ук күренекле галимнәр, фән һәм сәнгать эшлеклеләренең, татар әдәбияты классикларының шәхси архивлары, биш меңнән артык борынгы кулъязма һәм сирәк китаплар да саклана.

Галимҗан Ибраһимов исемендәге институтта фәнни-тикшеренү эшләре күп төрле формаларда тормышка ашырыла. Шуларның берсе – фәнни конференцияләр. Аларның да төрлесе була: республика

күләмендә уздырыла торганнары, Россия, Б ө т е н с о ю з күләмендәгеләре, ниһаять халыкара дигәннәре... Әйттик, "Төркиләрнең телләре, рухи мәдәниятләре һәм тарихлары: традицияләр һәм заман", "Алтын Урда: тари-

хы һәм мәдәнияте", "Христиан – ислам чиктәшлеге: үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге", "Татарлар хәзерге дөньяда", Кол Галинең 750, Әхмәд Ясәвиннең 700, Шиһабетдин Мәрҗанинең 170, Габдулла Тукайның, Галимҗан Ибраһимовның 100, 110, Садри Максудинның 115 еллыкларына багышланган юбилей конференцияләре халыкара статусында узды. Конференцияләрнең нинди мәшәкәтләр икәннән, авырлыгын бу эшкә башкарган кеше үзе генә белә. Мисалга 1992 елда Казанда Институт тарафыннан уздырылган халыкара тюркологик конференцияне китерергә мөмкин. Аның эшендә дөньяның төрле илләреннән килгән 300дән артык тюрколог-галим катнашты. Бу кадәр кешене каршы алу һәм озату, кунакханәләргә урнаштыру, ашату-эчертү, аларның культуралы ялларын оештыру мәшәкәтләре барысы да житәкчелек җаваплыгында булды. Конференциядә катнашучыларның фикерләре бусенча, ул югары дәрәжәдә узды. Аның материаллары соңыннан өч зур китап булып басылып чыкты. Конференцияләрдә гадәттә нәтижеләр чыгарыла, тәҗрибә алмашына, күренекле язучы-шагыйрьләр, фән эшлеклеләре искә алына. Халыкара, республика күләмендә үткәрелгән әлеге конференцияләргә тиешле югарылыкта үткәреп жибәргән өчен көнне төнгә, айны елга ялгап, халкына хезмәт итүче Шәрифҗан абыйның күп көч куюын, никадәр тырышлык күрсәтүен бер Хоҗа гына беләдер.

Бүгенге көндә йөзгә якин фәнни эшкә булган Шәрифҗан ага тел беләмә бүлеген

житәкли, үзенең фәнни, фәнни-оештыру эшләрен давам итә. Аның кул астында фәнни хезмәтләр языла, бүлек эшләре алып барыла, конференцияләр үткәрелә. Мәсәлән, шушы елның ноябрендә үткәрелгән "Җамал Вәлиди – энциклопедист галим" дигән республика конференциясен генә алыгыз. Репрессия елларында фәжигәле рәвештә якты дөнья белән хушлашкан Җамал Вәлидинең якты исемнең халыкка кайтару, хезмәтләрен киң җәмәгәтчелеккә таныту юнәлешендә үткәрелгән бу конференция дә Шәрифҗан абый житәкчелегендә, аның тырышлыгы белән югары дәрәжәдә, галимнең якташларында горурык хисләрен уятырлык итеп тормышка ашырылды.

Әлеге күркәм мәшәкәтләр бәтәр-бәтмәс "Татарстан Республикасы халыклары телләре турында" Татарстан республикасы законына кабул итүгә уңышлы ел тулганлыгын билгеләп үтәргә хәзерлек башланды. Тел беләмә мәсьәләләрен җәмгыять таләпләренә бәйләп өйрәнүче галимнәр төркемә дә гомуми тел беләмә бүлегендә эшләгән күрә, әлеге җаваплы эштә дә безнең хезмәткәрләр башлап йөрергә тиеш иде, әлбәттә. Ф.К. Сәгъдиева, З.Ә. Исхакова, А.Ф. Валиева, Г.Ф. Калгановалар, Министрлар Кабинетынан Ф.Р. Шәйхиева белән берлектә, "Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясендә хәзерге заман тел процесслары: телләр турындагы законнар гамәлдә" дигән Бөтенроссия фәнни-практик конференциясә өчен кыска гына вакыт эчендә туксанга якин авторның мәкаләләрен туплап, редакцияләп, утыз табак күләмендәге җыентыкны нәшер иттеләр (Татар китап нәшрияты, 2007); планлаштырылган фәнни конференция шулай ук уңышлы үттә.

Шулай итеп, эшли башлавына бер ел да булмаган бүлектә халкыбыз өчен мөһим булган бик кирәкле эшләр башкарылды. Монда да бүлек мөдиренең оста житәкчелек итә белүе үз ролен үтәде.

Шул рәвешчә, Шәрифҗан ага гомеренең күп өлешен татар-гуманитар фәннәрен үстерүгә багышлый. Аның эшчәнлегенә республикабызның фәнни-мәдәни даирәләрендә дә югары бәяләнә, хөкүмәт

бүләкләре белән дә бүләкләнә. Ул – "Мактау билгесе" ордены кавалеры, "Татарстан республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре" дигән мактаулы исемгә лаек булган шәхес.

Шөһеснең бөеклеге аның ирешкән дәрәжәләре, фәнни эшләре белән генә исәпләнми, ә рухи ныклыгы, күңел хөрлеге һәм башка бик күп кеше сыйфатлары белән дә бәйләнә. Бу күзлектән караганда да, Шәрифжан абыйны баш хәрәфтән Кеше дип язып булыр иде. Табигать аңа халкыбызга хас сабырлык, тыйнаклык, киң күңеллелек кебек сыйфатларны кызганмыйча, мулдан биргән. Шунысын да әйтеп китү урынлы булыр: хатыны – ТДГПУ доценты Рауза Әмин кызы белән бергә ике кыз (Айсылу һәм Гөлшат) үстерделәр, икесе дә фән кандидатлары, икесе дә Та-

тарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мөржәни исемдәге Тарих институтында өлкән фәнни хезмәткәрләр.

Язмама нокта куярга жыенганда, өстәлемдә яткан кытай мәкаль-притчалары жыентыгына күзем төште. Анда мәкальгә тартым менә шундый бер притча бар: "Акыл түбәсенә менгән кеше акылның беркайчан да дөньяны колачлый алмаслыгын белә, шуңа да ул самимилеген саклай. Матур сөйләүдә осталык түбәсенә менгән кеше матур сөйләп, барча әйберләреннән дә асылын ачып житкәрә алмаслыгын белә, шуңа да ул шомартмыйча сөйли. Батырлыкның чигенә житкән кеше батырлык белән генә барлык кешенә дә жиңеп булмаслыгын белә, шуңа да ул тыйнак." Я, кайсыгыз бу притча Шәрифжан абыйга туры килми дип әйтә алыр?!

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Газизуллин Р.Г. Тау бөркетә. – Яр Чаллы: Идел-йорт, 2007. – 240 б.

Бу китапта техник фәннәр докторы, профессор Равил Гобәй улы Газизуллинның автобиографик әсәрләре тупланган.

Р.Г. Газизуллин Татарстанның Кукмара районы Манзарас авылында туа. 1958 елны Свердловск шәһәреннән Тау институтын тәмамлагач, Алтайдагы Корбалихин шахтасында өлкән тау мастеры, шахта начальнигы булып эшли. 1961-67 елларда Кузбастагы Кузнецк ташкүмер фәнни тикшеренү институтында өлкән фәнни хезмәткәр һәм төркем житәкчесе вазыйфаларын башкара. 1967-87 елларда Казан химия-технология институтында укыта. 1987-96 елларда Курск политехника институтында кафедра мөдире, профессор. 1996 елдан Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының сызма геометрия кафедрасы мөдире. Р.Г. Газизуллин Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Тормыш юлында үзе казыган таулар кебек укынлы, бормалы юллар үтеп, шул таулардан казып алынган зур байлыкларга тиң тормыш тәҗрибәсе һәм белем туплап, татар халкына, туган теленә мәхәббәтен һәм ихтирамын жуймаган авторның әсәрләре яшъ буынга да, урта һәм олы буын кешеләренә дә кызыклы һәм гыйбрәтле булыр.

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ПОЭМАЛАРЫНДА МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

Ләйсән Хәбибуллина

ЛӘЙСӘН РӘДИФ кызы ХӘБИБУЛЛИНА – 2006 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган. Хәзерге көндә шушы уку йортының аспирантурасында белем ала. Профессор Тәлгат Галиуллин житәкчелегендә “XX йөз башы татар шигъриятендә поэма жанрының үсеше” дигән темага кандидатлык диссертациясе яза.

Хәбибуллина Л.Р. Мифологические образы в татарских поэмах начала XX века.

В статье изучаются проблемы функционирования различных мифологических образов в татарской поэзии начала XX века.

Милли мираска мөнәсәбәтнең үзгәрүе нәтижәсендә, халыкның үз үткәне, мәдәни байлыгы белән кызыксынуы арту, моңа кадәр күлгәдә калып, күрәнми яткан әдәби катламнарның ачылуы әдәбият тарихына, тикшерелми килгән яки берьяклырак өйрәнелгән күренешләргә яңача карарга мөмкинлек бирде. Татар әдәби-эстетик һәм ижтимагый фикерендәге яңарыш идеяләре поэзиядә башкачарак тикшерү критерийларын алга чыгаруга юл ачты. XX йөз башы әдәби майданындагы мифологик образлар белән бастылган, мифологик күзаллаулар белән өрәтелгән поэмалар да – шундый өлкәләрнең берсе.

XIX-XX гасыр чикләрендә татар әдәбияты үсеш юлында яңа сукмаklar салына башлый. Бу фикер, беренчедән, сүз сәнгатендә модернистик эзләнүләргә, шартлы алымнарга, икенчедән, милли-мәдәни традицияләргә игътибарның артуы белән дә дәлилленә. Бу алгартыш үз чиратында мифологик образлар, сюжет-мотивлар, мифопоэтик шәхесләр, архетипик образлар белән кызыксыну көчәюгә алып килә. Шунның нәтижәсе буларак, милли поэзиядә мифологик образларны гәүдәләндергән бер төркем лирик һәм лиро-эпик әсәрләр майданга килә.

Дөнья әдәбиятларын бербөтенгә бәйләп торучы, төрле халыкларның сүз сәнгатен бер юнәлешкә туплаучы уртақ закончалыклар, кануннар, образлар системасы, фәлсәфә барлыгы билгеле. Төрле халыкларның әдәби мирасы традицион күзаллаулар, мифологик сю-

жетлар, мотивлар белән бастылган хәлдә үсә. Гомумән, һәр сүз сәнгате мифлардан үсеш алган әкиятләр, аннан соң героик эпос, классик эпоска кадәрге стадияләрен үтә [1, 45].

Мифология һәм әдәбият бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә яши [2, 4]. Гомумән, галимнәр тарафыннан әдәбият мифологиядән үсеш чыккан, дигән фикер әйтелә, чөнки миф атамасының килеп чыгышы борынгы грек теле белән бәйләнгән. Анда *mythos* сүзе риваять, дастан сөйләү дигәнне аңлата. Димәк, мифларга беренчел билгеләмә, исем биргәндә үк, аларның нигезендә әдәби әсәр булуына басым ясала [3, 102]. Бу бәйләнеш генетик яктан гына чагылып калмый, миф һәм әдәбият өчен чынбарлыкны чагылдыру тибы да бердәй, ягъни икесе дә образлылыкка корыла [4, 877]. Шуңа күрә сүз сәнгатенен, килеп чыгышы турында оңытылганнан соң да, мифологиягә мөрәжәгать итүе гажәп түгел. Мифологик сюжетларны реалистик һәм натуралистик әсәрләрдә дә күпләп очратырга мөмкин [4, 876].

Миф борынгы кешеләрнең дөнья турында күзаллауларын чагылдыра, төрле күренешләренә аңлатырга омтылу нәтижәсендә анда уйдырма төп урынны алып тора. Ләкин мифның ни дәрәжәдә фантастик характерлы булуына карамастан, андагы уйдырма, хәтта күренеп торган ялган да дәрәжәлек, кире кагылгысыз факт буларак кабул ителә. Миф – раслануы мәжбүри булмаган закон рәвешендә карала ала [5, 60-61]. А.Ф. Лосев тарафыннан да шушы ук фикер үстерелә. Галим

билгеләвенчә, мифик аң-фикерләү ноктасыннан чыгып караганда, миф һич кенә дә фикция яки фантазия дип кабул ителә алмый. Анда очраклы, кирәксез, иреккә яки уйлап табылган, фантастик берни дә юк. Ул – чын һәм максималь конкрет реальлек [6, 24].

Шигырь дә, миф та бер нигезгә корылганнар һәм бер үк функцияне – кешенең эчке дөньясын тышкы дөньяга әверелдерү функциясен башкаралар. Миф та, шигырь кебек үк, метафора, символ һәм образга нигезләнә [7, 4].

Бу аңлатманы шигъри әсәрләргә генә түгел, ә бөтен сүз сәнгатенә карата да кулланып була. Әдәбиятның һәр төре, һәр жанрында миф һәрчак кулланылып килгән. XIX-XX гасыр чикләрендә дә сәнгати образның киңәюе, нигездә, дөнья мифологиясенә (антик, христиан, көнчыгыш һ.б.) бай чыганаclarыннан киң файдалануга бәйле төстә бара [8, 22].

XIX-XX гасыр чикләрендә дә сәнгати образның үсүе, нигездә, антик, христиан, ислам һ.б. мифологиясенә мөрәҗәгать итү, аларны яңача, заман күзлегеннән чыгып кулланып белән бәйле төстә бара. Гомумбилгеле мифлар һәм легендалар яңа мәдәни-тарихи контекстта заманлаштыруга дучар ителә һәм халыкның милли психологиясә тәләпләренә яраклаштырыла. Әлеге процесс миф хронотобы белән укучы чоры арасындагы чикләр жуелуга китерә. Нәкъ менә шушы үзенчәлек мифопоэтик структурага корылган әсәрләрдә ышандыру көченә, заман белән бәйләнешнең, актуальлекнең көчле булуына китерә.

XIX-XX гасыр чигә ижтимагый-сәясә, фәлсәфи фикердә сыйфат үзгәрешләре чоры буларак билгеле. Бу яңарыш сүз сәнгатенә дә үз чалымнарын биреп, үзгә сыйфатларга жирлек әзерли. Шунның бер чагылышы буларак, XIX-XX гасыр чикләрендә мифологик образлар, сюжет-мотивлар, мифопоэтик шөхесләр, архетипик образлар белән кызыксыну көчәя.

Шушы дәвердә борынгы ышануларга, ислам мифологиясенә мөрәҗәгать итеп язылган поэмалар үзләре бер катламны тәшкил итә. Мондый әсәрләр, нигездә, 1914-16 еллар аралыгында күпләп языла. Күпчелегендә үзәк образ буларак ислам мифологиясенә бәйле Жән, Иблис, Хозер, шулай ук төрки-

татар ышануларына бәйле Су анасы, Убыр, Өрәк кебек мифологик образлар алынган Ш.Бабичның “Газазил”, М.Гафуриның “Адәм вә Иблис”, Н.Такташның “Газраилләр”, Г.Сәнгатинен “Хозер”, Г.Харисның “Өрәк” кебек әсәрләре дөнья әдәбиятындагы “антижанр” функцияләрен яңарта. Антижанр иске форманың яңа функциядә кулланылуы буларак карала. Ул, башлангыч формасыннан аермалы буларак, капма-каршы эчтәлектә укучыга тәкъдим ителә. Әдәбият белемдә аның ике төре аерып чыгарыла: көлке, сатира, пародиягә корылган һәм житди антижанр [9, 60-63]. Мәсәлән, Ш.Бабичның “Газазил”, М.Гафуриның “Адәм вә Иблис” кебек поэмалары пародиягә корылган антижанрга, ә Г.Сәнгатинен “Хозер”, Г.Харисның “Өрәк” әсәрләре житди антижанрга мисал була ала. Бу да гасыр башы сүз сәнгатенә баяуын, поэма жанрының төрлеләнүен исбатлаучы бер күренеш буларак бәйләнүгә лаек.

XX йөз башы татар поэзиясендә күп кулланылган ислам мифологиясенә бәйле образлар булып Адәм, Иблис, Газазил, Фәрештә, Хозер кебек образлар тора. XX йөз башы шигърияте аларны татар укучысына символ югарылыгына күтәреп тәкъдим итә. Дини-мифологик образлар әдәбиятта тормыштагы авырлыкларга, ямьсезлеккә мөнәсәбәт белдерү яки юаныч эзләү чарасына әйләнә. Ш.Бабичның “Газазил”, М.Гафуриның “Адәм вә Иблис”, А.Жәгъфәрнең “Рух янында” кебек поэмалары ислам мифологиясенә яңарта һәм символик дәрәҗәгә күтәрә. Авторлар бу образларны милләт яшәешенә, гумиләшеп, кешелек тормышына, кешелекнең яшәеш кануннарына бәя бирүгә, кеше күңелендәге явызлыкны исбатлауга, тормыш, жәмгыять кануннарын кире кагуга юнәлтә. Шуңа мөнәсәбәттә бу юнәлештәге поэмалар экзистенциаль мотивлар белән баетыла.

Мәсәлән, Ш.Бабич “Газазил” поэмасында берничә катлам фәлсәфә аша явызлыкның вакытка бәйсез категория булуын кабатлый. Поэмада явызлык күктән, Алла катыннан төшә. Алла һәм Газазил арасындагы беренче каршылык ук яшәешкә кагылышлы яхшылык-явызлык мәсәләсенә чигелеш-нәтижәсен бирә: яхшылык та, явызлык та мәңгелек, беренчел категорияләр дип белдерелә.

М.Гафуриның “Адәм вә Иблис” поэма-

сында да мифологик образлар аркылы кеше күчеленен ямьсезлеге хакында сүз әйтелә. Поэма берничә катламның синтезы төсендә уйланылган. Фәлсәфи катлам явызлык, аның чыганагы турындагы уйланулар төсендә чагылыш тапкан. Явызлык күктән, Алла катынан төшми, ә, бәлки, кешенен табигатеннән үк килә торган көч буларак тәкъдим ителә. Шуңа нисбәтле, Иблис кешенен ләззәткә омтылышы кебек кабул ителә. Явызлык кеше фәлсәфәсә дәрәжәсендә дә бирелә. Шагыйрь раславынча, кеше – жир йөзендәге бар начарлыкның чыганагы. Явызлык кешенен табигатенә салынган. Аның аерылгысыз үзенчәлеге булган нәфес – гөнаһка китерүче начар сыйфат. Бу фикерне житкерү функциясе символ дәрәжәсенә күтөрелгән мифологик образларга йөкләнгән. Поэмадагы Адәм образы жирдәге явызлык билгесен аңлатса, Иблис исә кешелекнен начарлыкка омтылышы булып төгәлләшә. Әлеге фикерләр жәмгыятькә бәя биргән тәнкийди катламның асылын тәшкил итә.

Әсәр экзистенция рухында тәмамлана. Шагыйрь фикеренчә, жир тормышында яхшылыкка урын юк. Жир үзе үк гөнаһлы булып яратылган. Гөнаһ кылу, нәфес, үтереш кебек төшенчәләр кешенен табигатенә салынган. Бозыклык, явызлык, гөнаһның һаман арта баруы, туктаусыз сугышлар кешелекнен юкка чыгуына китерәчәк. Алланың үзенә дә бу инсаннарны барлыкка китерүенә үкенүе ассызыклана. Тәүбәгә килү, Аллаһка сыену, рухи чистарыну, изгелекне яшәү кыйбласы итү генә бетүдән саклап калачак. Автор үткәргән төп идея шуннан гыйбарәт.

Г.Сөнгатинен “Хозер” поэмасы исә карт археотибын яңартуы белән үзенчәлекле. Әсәр берничә катламның синтезы рәвешендә иңат ителгән. Мифологик катламда лирик герой, юлда туктап, чанасына утырткан картның язмышы тасвирлана. Картның Хозер пәйгамбәр икәнлегә ачыклана. Хозер карт археотип булып аңлашыла. Ул адашкан лирик геройга юл күрсәтә, аңа ярдәм кулын суза. Ягъни бу әсәр мисалында әлеге образ үзенә хас сакраль функцияне үти: коткара һәм ярдәм итә, дәрәс юлга чыгара.

Икенче катлам романтик сурәтләренә бирү белән бәйле. Биредә дә Хозер образы үзәк урынны алып тора. Ул автор тарафыннан яшәешкә бәя бирү өчен кертелә. Карт ту-

ган гарәп илен сурәтләү аша ул кешелекнен кол хәлендә яшәве, бозыклыгы, бер-берсен үтерүгә кадәр барып житүе һәм талау белән шөгыйльләнен жәмгыятьне юкка чыгаруга китерүче төп шартлар икәнлекне ассызык-тый. Димәк, автор фикеренчә, явызлыкның чыганагы – кешеләреннән үзләрендә.

Картның чикмәне тетеләп беткән, бүреге кырык жирдән ямалган, чабатасы иске. Бу сурәтләр аша автор әсәренен төп идеясен житкерә. Кешелектә аклыкка омтылыш юк, ул яхшылыкны явызлык белән алыштыра. Бездә хаос хөкем сөрә, ил сәясәте, бетмәс сугышлар изгелекнен, рухи чисталык, сафлык, олы жанлылык кебек сыйфатларның жир йөзеннән юкка чыгуына китерәчәк. Әсәреннән экзистенциаль асылы шуннан гыйбарәт.

Б.Мирзановның “Жен туге” поэмасы женнәр тормышы аркылы идеаль яшәеш моделен тергезүе ягыннан кызыклы. Әсәрдәге реалистик башлангыч чынбарлыкны сурәтләүгә, яшәеш тәртипләрен ачып бирүгә багышлана. Биредә хронотоп буларак билгеләнгән көз сурәте яшәешкә символ булып килә. Көз житү илдәге гаделсезлекләр, сугыш китергән афәтләренә аңлата. Әсәреннән башыннан ахырына кадәр кабатланган жил тавышы образы исә чорның шыксызлыгын, куркынычлыгын көчәйтү вазыйфасын башкара. Кара буран, котырган кар, көчле жил кешелекнен яшәешенә метафора булып килә. Жәмгыятьтә шулай тәртипсезлек, хаос хөкем сөрә, алга бара торган юл билгесезлек тоمانы белән капланган.

Жен туге күрү вакыйгасы мифологик катламның эчтәлеген тәшкил итә. Ислам мифологиясе буенча, женнәр явыз көчләренә гәүдәләндерә. Алар кешеләргә авыру, зәхмәт китерү, юлдан яздыру белән шөгыйльләнәләр, шулай ук христиан динендә дә алар тискәре мәгънәдә атап йөртеләләр [10, 92]. Әмма бу әсәрдә жен образына үзгә мәгънә салына. Жен туге биредә символ дәрәжәсенә күтөреләп, чынбарлыкка каршы куела, кешеләреннән якты киләчәк, матур тормыш турындагы хыял-өметләрен гәүдәләндерә. Шулар рәвешле, автор яшәп килгән мифны кире кага, “үзгәртеп кора”. Б.Мирзанов, женнәреннән яшәешен ямьсез, кырыс чынбарлыкка каршы куеп, кешене якты киләчәккә өметкәнә дөнья ямьсезлекләреннән коткарып кала

ала дигән фикер үткәрә.

Ислам мифологиясенә йөз тоткан әсәрләр, нигездә, демифологизация – яшәп килүче мифны кире кагу, юкка чыгару юлы белән иҗат ителгән. Бу күренеш авторларга кешелек яшәешендәге явызлыкны илаһи югарылыкта хәл итәргә һәм аның дәрәжәсен көчәйтәргә ярдәм итә.

XX йөз башы поэзиясендә төрки-татар ышануларына бәйлә мифологик образлар да яратып кулланыла, ләкин алар күпчелектә төшкел итми. Мәсәлән, Г.Сәнгәтинен “Су анасы”, И.Шаммасинның “Убыр”, Г.Харисның “Өрәк” кебек поэма-балладаларында төрки-татар ышануларына бәйлә Су анасы, Убыр, Өрәк кебек мифологик образлар яңартыла. Алар да символик яки аллегорик ясылыкта кешелек яшәешенә, кеше күңеленә бәя бирүне максат итә һәм экзистенциаль фәлсәфәне үткәрә. Мифологик образлар үзләре дә күп очракта явызлык, авырлык, ямьсезлек символлары булып төгәлләшә. Бу образлар үзләренә борынгы мәгънәви калыбын саклай, шуңа бәйлә төстә мифологизация күренешенә алга чыга.

Мәсәлән, “Су анасы” поэмасында мифологик образ кешеләрнең, тормыш авырлыгыннан, ямьсезлектән юану табу өчен, саф мәхәббәт турында хыяллануын гәүдәләндерә. Ул матур, әмма салкын. Әйтсәң лә, автор бу яшәештә матурлыкка, мәхәббәткә урын юк дигән фикер үткәрә. Ямьсез көз, залым төн метафорик образлары да яшәешкә бәя бирү өчен кулланыла. Шул рәвешле, автор тормышның авырлы-

гына, караңгылыгына, залымлегенә ишарә итә. Һәр кешенең артыннан канга туймас Иблис күзә – сәясәтнең, яшәүнең явызлыгы шымчылык итүе – ямьсез чынбарлыкка хәсрәтләнү хисенә дәрәжәсен тагын да арттыра.

Габдулла Харисның “Өрәк” поэмасы (1915) – реалистик, мифологик һәм символик катламнарның синтезы төсендә иҗат ителгән романтик әсәр. Бу әсәрдә өрәк образы көчлөп юк ителгән ирек, хөр тормыш, хакыйкать кебек аңлашыла.

Ә Имамәтдин Шаммасинның “Убыр” лиро-эпик әсәре (1914) болардан берникадәр үзгәрәк характерда булуы белән аерылып тора. Мифологик катламда бер егеткә Убыр ияләшүе, төнлә янына килеп, таңга кадәр то-руы турында сөйләнә. И.Шаммаси, Убырның сатирик сурәтен тудырып, демифологизация күренешенә мөрәҗғәгать итә. Ул биредә символ булып төгәлләшә. Әлегә образ – кеше күңелендәге явызлык, ямьсезлек символы. Шул чор яшәешенә төп үзенчәлекләре дә – явызлык, ямьсезлек, хәерчелек. Кеше тор-мышның тышкы матурлыгына, алдавыч вәгъдәләренә ышанып яши бирә. Ә чынлыкта, кеше күңелендә икейөзлелек патшалык итә. И.Шаммаси әнә шулай кеше рухының моделен торгыза.

Шул рәвешле, ике гасыр чигендә поэзия-нең яңадан-яңа мифологик образларны шигъри мәйданга кертүе, булганнарын да заманча фәлсәфәгә төрәп тәкъдим итүе сүз сәнгате-нең яңарышын, дөнья әдәбиятына йөз тоту-ын тагын бер кат дәлилли.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Курс лекций “Теория мифа и историческая поэтика”. – Москва: РГДУ, 2001.
2. Ибрагимов М.И. Миф в татарской литературе XX века: проблемы поэтики. – Казань: Gumanitaria, 2003.
3. Урманче Фатих. Татар мифологиясе / Фәнни эзләнүләр юлында. – Казан: Фикер, 2000. – 102-134 б.
4. Краткая Литературная Энциклопедия. – Т.4. – М.: Советская литература, 1967. – 877 с.
5. Тахо-Гадии А.А. Миф у Платона как действительное и воображаемое / Платон и его эпоха. – М.: Наука, 1979.
6. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
7. Яхин Ф.З. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. – Казан: ТДГИ нәшрияты, 2000. – 268 б.
8. Гудкова С.П. Миф и способы поэтического освоения в художественной системе А.А. Фета / Литература: миф и реальность. – Казань: Изд. КГУ, 2004.
9. Давыдова Т. Теория литературы: Учебное пособие. – М.: Логос, 2003.
10. Мифология. Энциклопедия. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 736 с.

ӘХСӘН БАЯНОВ ШИГЪРИЯТЕ

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр.

Зарипова Р.С. Поэзия Ахсана Баянова.

Статья посвящена анализу поэтического творчества народного поэта Республики Татарстан.

XX гасырның илленче елларында әдәбият дөньясына аяк баскан шагыйрьләр арасынан Әхсән Баянов үзен талантлы, үзенчәлекле фәлсәфи сүз остасы итеп танытты. Алга таба прозаны, драматургияне үзенә шигъри аһәңгә белән сугарды, яңа төсмерләр белән баетты. Иҗат процессында эчтәлектә һәм формада үз сүзен әйтә алды.

Ә.Баянов шигърияттә күп темаларны колачлай: мәңгелек мәхәббәт, жанга якын Туган ил, Туган җир, Газиз аналар, безне әйләндереп алган Табигать һәм аны саклау мәсьәләләре, татар халкының үткәне, киләчәге, бүгенгесе. Шагыйрь аларның һәркайсын фәлсәфи фикер белән сугара, укучысын да үзе белән бергә уйланырга, тиешле нәтиҗәләр ясарга чакыра. Һәр нәрсәгә намус, вөҗдан күзлегеннән карауны, бер генә бирелгән гомерне үз халкыңа файда китерерлек итеп яшәүне алгы планга куя. Шагыйрь әсәрләренә фәлсәфи-фикри планда тирәнәюе, җитдиләнә баруы, шигъри яктан камилләшүен дәвам итүе аның иҗат баскычларынан ышанычлы рәвештә алга баруы хакында сөйли.

Шигърияттә үзен ышанычлы сизә башлаган Ә. Баянов алтмышынчы еллар башында поэмалар иҗат итә башлай. Аның шигъри таланты бу жанрда тулырак ачыла. Шагыйрь үзенә әсәрләрендә сугыш чоры һәм сугыштан соңгы авыл проблемалары, тормышта үз урынын табу, кешеләргә файдалы шөһрәт булып яшәү, табигатьне саклау, халкыбызның тарихы кебек мөһим темаларны яктырта.

Поэмаларынан күренгәнчә, бу жанрда Ә.Баянов билгеле бер үсеш кичерә. Без аны сугыш чоры һәм сугыштан соңгы тормыш проблемаларын яктырткан әсәрләрендә дә

ачык күрәбез. Мәсәлән, Ә.Баяновның “Яшел майдан” исемле беренче поэмасында (1957) тормышны матур төсләр белән генә сурәтләү күзәтелә. Бөек Ватан сугышында бер кулын калдырган элекке Сабан туй батыры Жамалиның бәхетле тормышы чынбарлыкны берьяклырак күзаллауга китерә.

Поэма үзенә халык җырларына якын стиле, шаян рухы белән укучы күңелендә уңай тәэсир калдыра.

1959 елда Ә.Баянов “Мират” поэмасын иҗат итә. Әсәрдә ялган юл белән яуланган данның кешеләргә зыян китерүе сурәтләнә. Туган авылына кайтып чынлап уйлану, бушану төп герой Миратка үз хаталарынан арынырга ярдәм итә, чөнки туган җир, әти-әни нигезе намус белән яшәүчеләрне генә үз итә. Шулай ук аның әтисенә туган илен саклап батырларча һәлак булуы, Наилгә булган мәхәббәткә дә чын кеше булып калуда зур роль уйный.

“Мират” поэмасы чынбарлыкны нигез итеп алып язылуы белән әдәби жәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә, шактый гына бәхәсләр кузгата. Поэма заманның мөһим ижтимагый-сәяси проблемалары турында уйлану, шулар нигезендә шактый гомумиләштерүләр ясауы белән әһәмиятле.

Сибгать Хәким шагыйрьнең шигъри үсешен “Тел яктыга таба” мәкаләсендә билгеләп үтә: “Шигърьләрдән түгел, поэмалардан башланып китте Әхсән Баянов. Ул миңа “Мират” поэмасы белән ачылды” [1, 3].

Алга таба шагыйрь “Челтәр аша” поэмасын (1962) иҗат итә. Әсәрдә рәхәт тормыш артынан куган Гөлбану образы тасвирлана.

Ул, кечкенә кызын, ире Мансурны калдырып, бөхет эзләп китә, ләкин таба алмый. Гөлбану үз гаиләсендә бөхетле булганлыгын соңынан гына таний, гафу үтенә. Тик әнисе дә, ире дә аны кичерә алмыйлар, чөнки үзе әхлаксыз булган ана баласын да үз үрнәгендә тәрбияли. Гөлбану бу очрашуга челтәрле эшләпә киеп килә. Әсәрдә гомумиләштерүләр аша, аның дөньяга да үз челтәреннән, үз күзлегеннән генә каравы тәнкыйть ителә. Автор тарафыннан әдәп-әхлак, тәрбия мәсьәләсе игътибар үзәгенә алына.

1962 елда язылган “Чәйнүк Хәйрүк” поэмасында шагыйрь юморга мөрәжәгать итә. Әсәрдә сугыштан соңгы елларда авылга электр уты кертүче эшчән, булдыклы егетләр тасвирлана. Поэманың төп герое – олы яшьтә булуына карамастан, уен-көлкә яратучы Хәйретдин агай. Ул күрше кызын күзләүче яшь егет белән бөхәскә керә. Бөхәснәң нәтижәсе булып Хәйретдин агайга “Чәйнүк Хәйрүк” кушаматы тагыла.

Яшьлек булган жирдә юмор, уен-көлкәгә дә урын бар. Ә.Баяновның “Кичке уен” поэмасында (2001) да яшьләрнең уйнап, көлеп, жырлап, биеп ял итүләре, күңел ачулары сурәтләнә. Алар яшьлек яме, яшәү матурлыгы турында жырлыйлар, бер-берсен дусларча тәнкыйть итәләр, жырлап аңлашалар. Шагыйрь жыр, хис, моңның яшьләр тормышының бизәге булуын ассызыклай, ХХI гасырда да шул ук жырларның яңгыравына шатлана, жыр-биюләренә милләтебез белән бергә мәңгә яшәвен тели.

Бу поэма халкыбызның горәф-гадәтләренә, жыр һәм биюләренә яшьләр тормышындагы әһәмияте турында ачык сөйли, буыннарны бергә бәйләүче сихри көч булуын әйтә.

Ә.Баяновның автобиографик характердагы “Сез аңларсыз мине” поэмасы 1963 елда ижат ителә, бу әсәрдә аның сүз остасы буларак үсүе күзәтелә. Сюжет кору реальләшә бара, сурәтләү алымнары байый, поэманың драматизмы көчәя. Аның сугыш чоры һәм аннан соңгы авыр елларны аерым кеше язмашлары аша чагылдыру осталыгы арта.

Поэмага игътибар итсәк, дөньяда рәхәт гомер итеп тә аның ямен күрә, тоя алмаган фәлсәфәче лирик геройга: “Кем син?” – дигән сорау бирә. Шулай сорауга җавап эзләп, герой үзенә үткәнә, гомумән, кем булуы, ничек яшә-

вәе турында уйлана, хәтерендә истәлекләрен яңарта. Базы буйларында үткән балачагы күз алдына килеп баса. Герой авыр тормыштан бик иртә – бала килеш үлеп киткән Әгъния апасын исенә ала, әтисез үткән тормышлары турында сөйли. Гомумән, поэмада сугыш чоры авырлыгы төрле яклап яктыртыла.

Лирик героебызга сугыш вакытында халыкны талап мал жыючы Байсаровның, җай һәм вакыт ярдәме белән, югары кафедраларга кадәр менеп, халык мәнфәгатьләрен “кайгыртып” социаль доклад сөйләгән тыңларга туры килә. Аны яхшы белгәнлектән, түзми, тәнкыйть сүзләрен аның йөзенә үк бөрәп әйтә: “Гуманизм диеп акыра бүрә” [2, 198]. Бу кискен адымның сәбәпләре шактый. Гомумән, “Сез аңларсыз мине” поэмасының төп герое – үсмер егетне Байсаров кебек бозык, мәкерле кешеләр, җае туры килгән саен, төрлечә рәнҗеткәннәр. Киләчәктә тантана итәчәк хакыйкәт, ышаныч кына аны яшәтә, характерын чыныктыра.

Алдагы әсәрләр белән чагыштырганда, бу поэмада тәнкыйть көчле агым булып килеп керә һәм ул нигезле. Махсус машиналар, хастаханәләр, аерым ашханәләр, дачалар турында гына кайгыртып, жылы кәһфи өчен намусын сатарга да әзер кешеләргә тәнкыйть итүе белән әсәр бүгенгә көндә дә актуаль булып кала бирә.

Әсәрдәге лирик герой фәлсәфәченә: “Кем син?” – дигән соравына үзенә яшәү дөһамында кылган эш-гамәлләргә белән җавап бирә. Фәлсәфәчедән аермалы буларак, лирик герой хезмәт төмен беләп, яшәү ямен тоеп гомер итә.

“Сез аңларсыз мине” поэмасында автор укучысын уйланырга, эш-гамәлләргә нәтижә ясарга, тормышка, кешеләргә фәлсәфи күзлектән чыгып карарга, һәр адымны уйлап атларга чакыра.

Мәхәббәт – тормышта да, шигърияттә дә әйдәп баручы көч. Ә.Баянов та, башка бик күп шагыйрьләр кебек, шулай ярсу агымга кушылып ага, аңа яңа бизәкләр өстәвен дөһам итә.

«Ике аккош» жыр-поэмасы Ә.Баянов тарафыннан 1954, 1967 елларда ижат ителә. Әсәрнең кереш өлешендә: “Багышлавым – онытыла язган бу әсәргә яңадан кайтырга мәҗбүр иткән композитор Бәхти Гайсинга” диелгән [3, 15]. Мәгълүм булганча, халык

арасында киң яңгыраш тапкан «Ике аккош» жырының сүзләре шушы жыр-поэманың өченче бүлеген тәшкил итә. Аңа Б.Гайсин көй яза. Бу жыр әле дә саф мөхәббәткә гимн булып яңгырый. Автор мөхәббәттә янып көюче яшъ парны һаваларда очкан ике аккош белән тиңли. Бу символик мәгънә дә булып тора, чөнки аккошлар гомерләре бусе мөхәббәткә тугъры калалар. Ә безнең геройларыбыз бу мәсьәләдә үзләрен сынаталар, шуңа да бергә була алмыйлар.

Нәжип – яшъ галим, фәндә үз көче белән юл ярып бара. Гөлүсә дә фән юлына аяк баса, ләкин анда галим булырлык сәләт, ихтыяр көче юк. Фән өлкәсендә калыр өчен, ул үзенә намусын, вәжданын сата, мөхәббәттен таптый. Соңыннан барысын да аңлап, Нәжип аны гафу итсә дә, Гөлүсә үз-үзен гафу итә алмый:

Тик кешегә нигә кирәк әңиң,

Кешеләкнең үзен югалтканч? [3, 40]

– ди ул, ачынып.

Пар аккошлар кебек бәхетле яшәү өчен саф күңелле, намуслы булырга кирәклегә әсәрдә асызыклана.

«Ике аккош» жыр-поэмасы шагыйрьнең 2002 елда басылып чыккан биш томлык сайланма әсәрләренең икенче томында (64-82 б.) «Ташлы сукмаклар» исеме белән бирелгән.

Ә.Баяновның «Дингез шавы» поэмасында (1957-58) ике герой сурәтләнә: егет белән кыз. Автор аларның исемнәрен дә биреп тормый, чөнки бу дөньяда андый халәттә калучылар бик күпләр, димәк, әсәргә турыдан-туры гумиләштерү килеп керә.

Поэмадан күрәнгәнчә, егет үзенә сөенә ясалма батырлык белән түгел, ә чын батырлык үрнәгә күрсәтеп, үлем, дөһшәт белән күзгә-күз очрашып, аны җиңеп исбат итә. Үзенә тормышын куркыныч астына куеп, кешеләргә ярдәмгә ташланган егеткә яратамы-юкмы дип ялындырып йөргән кыз да берсүзсез ышана, үзә дә егеткә авыр чагында ярдәмгә килә. Дингез дә аларга бәхет теләп, көн-төн шаулы, мөхәббәт, матурлык, батырлыкның бергә яшәве турында бертуктаусыз сөйли.

«Кышкы чәчәкләр» поэмасы автор тарафыннан 1972-74 елларда иҗат ителә. Әсәренә икенче исеме дә бар – «Шагыйрь мөхәббәте». Поэмада турыдан-туры әйтелмәсә дә, һади Такташ тормышының аерым этабы чагылыш таба. Әсәр өчен эпиграф итеп аның

түбәндәге шигъри юллары китерелә:

«Үләрмен дә онытырлар диен,

Юкка гына, йөрәк янасың».

Поэмада тасвирланганча, төп герой – шагыйрь үзенә мөхәббәтнең берьяклы гына булуын аңлый. Сөйгәнә Галиядән аерылуны шагыйрь авыр кичерә. Аларның кечкенә уллары да бар. Шагыйрь белән Галиядән аерылуына шул чордагы шәхес культы, кызыл идеология һәм шагыйрьнең астыртын дошманнары: Сәлмән, Сәгыйть, Яуыш кебекләр дә сәбәпчә булып торалар.

Шагыйрь үзләренә мөхәббәтнең мәңгә шинмәс чәчәкләргә тиңли, рухланып иҗат итә, дөртләнеп яши. Ләкин аларның мөхәббәте ак, пакъ булса да, кар чәчәкләр – кышкы чәчәкләр булып чыга. Димәк, вакытлы гына шатлык китерүче гомерлек түгел. «... Кар чәчәкләр язын шаулап ага» [4, 95], – ди шагыйрь, мөхәббәтләрен күзаллап, нәтиҗә ясап.

Хис, тойгы кешесә буларак, шагыйрь мөхәббәтсез яшәүне авыр кичерә, ул аның иҗатына да тәэсир ясый:

Ул булмагач, мин дә тынармын,

Яфрак ярмас мәңгә әңырларым [4, 107].

Шагыйрьнең иртә үлеме – артык сөюдән дип нәтиҗә ясый автор поэмада.

Әсәрдә, Такташның икенче Гөлчәһрәсә кебек, икенче Галиясә турында сөйләнә. Аның турында герой – шагыйрь түбәндәгечә яза:

Ул – ирекне тугрылыкка кушкан

Бүтән тормыш, бүтән идея:

«Җанга ирек, аны әмма да

Хыянәт иреге дип аңлама» [4, 107].

Шигърьнең соңгы ике юлы мөхәббәтне саклап калырга теләүчеләргә бүген дә бер киңәш булып яңгырый.

Туктаусыз эзләнү, уйлану нәтиҗәсендә Ә.Баяновның дөньяга карашы байый, фикер-карашлары тирәнә, язучы стили төрләнә, катлаулана бара. «Кышкы чәчәкләр» поэмасы шуның мисалы булып тора.

Алтымышынчы елларда ук Ә.Баянов жир анабыз – Табигатьне яклап чыга. Алдарак билгеләп үтелгәнчә, бу темага ул күп кенә шигърьләр иҗат итә. Бу уңайдан «Сәяхәтнамә» поэмасы (1968) аеруча игътибарга лаек.

Лирик герой, шәһәр шау-шуыннан туп, туган ягына – Кама буйларына кайта. Әмма ул туган авылын таба алмый, ул су астында калган. Су баскан авыл үзенә туган ягын сагы-

нып кайткан баласына эндәшә, барлык газиз нәрсәләргә ташлап китүләргә турында әйтә, зур үпкәсен белдерә. Авылның улы элек үзенә бу авылда гына бәхетле була алуы, хәзер аны күмәп киткән сулардан миллионнарның бәхет, сәенчә алулары турында сөйли. Шулай да ул шатлана алмый, чөнки аның Туган җире, нигезе юкка чыкты. Туган җир белән бергә Ватан төшенчәсенә дә юкка чыгуы бу вакыйганың аяныч нәтижәсе булып тора. “Сәяхәтнамә”дә шагыйрь Җир, Табиғат язмасын кешеләр, милләтләр язмасы белән бәйләп карый. Әсәрдә Табиғат бетү тора-бара Планета-бакчабызда тереклекнең юкка чыгуына китерә дигән фикер үткәрелә. Табиғат анабызны, барлык теләк, гадәтләргә акылга буйсындырып сакларга, якларга чакыра, һәркем иштерлек итеп чан суга:

*Атом кебек шартлап, үкәреп түгел,
Тавыш-тынсыз атлый һәлакәт.
Һаман итәр яшерен хәрәкәт ул,
Бакчабызның кадерен белмәсәк без,
Саклай белмәсәк [2, 216].*

Шагыйрь елдан-ел җитдиләнә барган саен, әсәрләренә фикер колачы киңәя һәм тирәнәя бара. Әдип үз халкының киләчәгә турында уйланып, тарихи үткәнгә фәлсәфи ясылыктан карый, кайбер нәтижеләр дә ясы.

“Букет-манара” тарихи легендасы Ә.Баянов тарафыннан 1961 елда иҗат ителә. Әсәрдә сурәтләнәчәк, падишаһ тау күкрәгендә үзә, гүзәл букетка охшатып, мәҗрүр сарай салдыра. Казаннан һәм Нижнидан килгән осталарны җәзалап үтертә, чөнки аларның тагын берәр җирдә шундый сарай салуларын теләми, аның үзәккә генә шушы сарай кебек бөек, мәңгелек булып каласы килә.

Еллар уза, таудагы зиннәтле сарай-манара, гасырлардан гасырларга күчеп, патшаның бөеклегенә турында түгел, ә вәхшилегенә, ерткычлыгы турында сөйли. Падишаһ осталарны җәзалап котыла алмый, аларның уллары, оныклары кала. Алар Идел, Кама буйларында матур шөһәрләр төзиләр. Ә яр буендагы тарихи букет-манара тормыш яңаруын, алга баруын күзәтеп тора.

Падишаһ образында Явыз Иванны чама-лавы қыен түгел. Билгеле сәбәпләр аркасында, алтмышынчы елларда әле шагыйрь турыдан-туры аның исемен әйтә алмаган. Осталар образында исә эшчән, тырыш халкыбыз

вәкилләрен күрәбез.

Тарихи темага язылган әсәрләргә тагын берсе – “Һәйкәл” драматик поэмасы. Ул шагыйрь тарафыннан 1967-70 елларда иҗат ителә.

Лирик герой – Фирудин үз авылы тарихы хакында китап язарга була. Аның әтисе – Арслан – авылда совет хакимиятен яклап көрәшкән, шул юлда корбан булган кеше. Поэмада сурәтләнәчәк, Фирудин, вакытны артка чигереп, әтисе белән сөйләшә, чын баатырларның кемнәр икәнлеген ачыклай.

Әтисенә авылдашы – Юламан – танылган галим, аны күпләр белә. Киңәшләргә белән юл аралап, Фирудинне дә фән дөньясына алып керә. Юламан да “Авылда революция” дигән темага хезмәт язарга керешә. Анда үзә, алгы планга куеп, җитәкчелә, революция өчен җаваплы кеше итеп күрсәтергә тели. Максаты зур: исән чагында үзә фәндә һәм чынбарлыкта һәйкәл салу.

Фирудин революция елларында әтисен Юламан сүзә белән үтерүләрен ачыклай. Юламан начарлыкны үз кулы белән эшләми, башкалардан эшләтә, үзә кешеләр каршында, тышкы яктан булса да, чиста булып калырга тели. Арсланны үтертмәс өчен, Гомәр исемле кеше генә каршы чыга. Авылдагы тарихи вакыйгалардан соң кырык еллап вакыт үткәчтә, шактый нык картаюына да карамастан, Гомәр бабай Юламан кебекләргә һәйкәл салуга каршы чыга, аның гаепле булуын халык каршында ачып сала. Шулай итеп, әсәр дәрәҗәсиз тантана итүе белән тәмамлана. Һәйкәлне эшләргә алынган скульптор кыз Лениза вакыйгаларга түбәндәгечә йомгак ясы:

Юламан абый,

Һәйкәл булып каласыгыз килгәч,

Ник бүтәнчә яшәмәдегез соң? [5, 301-302].

Әсәр революция каһарманнарына, кызыл идеология өчен көрәшкә багышланса да, бүгенгә көндә дә үзә тарихилыгы, күтәрелгән проблеманың фәлсәфи тирәнлеген белән үзәккә актуальлеген югалтмый. Гомумпланда карасак, үзә һәйкәл куярлык итеп яшәргә кирәк дигән фәлсәфи фикер поэманың буеннан-буена кызыл җеп булып үтә. Ә.Баянов шушы драматик поэмасы аша иләнә, халкыңа файда китерсәң, халкың сине бервакытта да онытмас, синең исең, эшен үзә үлгәннән соң да һәйкәл булып балкып

торыр, дигән төп фикерне алга сөрә.

“Һәйкәл” әсәрәнә С.Хәким югары бәя бирә: “Әхсән Баяновка туктаусыз эзләнү хас. Шул күзлектән караганда, “Һәйкәл” драматик поэмасы – язучының ижатында ирешкән иң зур уңышларының берсе. Автор киң колачлы бу әсәрәндә художник буларак та, шулай ук гуманист буларак та ныклап ачылып житә” [1, 8].

Ә.Баяновның “Васыять” драматик поэмасы 1977 (1996) елларда иҗат ителә. Ул яшь буынга атап язылган.

Укытучы балалар белән экскурсиягә килгәч, һәйкәл телгә килә. Ул үзенң Ватанының киләчәгә өчен һәлак булганлыгын әйтә. Балалар исемәннән Тәүфыйк сүз ала:

*Без беләбез, без беләбез, бабам,
Шушы тормыш сездән
Васыять булып, мирас булып калган.
Без карыйбыз аңа*

сезнең күзләр белән [6, 403].

Һәйкәл васыятьнең шушы гына булмавын әйтә: “Иң зур васыять, мирас бездән – тугрылык һәм намус”. Һәйкәл балаларга яшәтән үк әхлаклы, намуслы булырга кирәклеген турында әйтә, чөнки яшәтән ничек өйрәнсән, шулай китә. Әгәр балалар аның васыятен онытсалар, һәйкәл үзенң икенче кат үлчәгән искәртә. Балалар икенче кат үлчә буламы, дип гажәпләнәләр. Һәйкәлнең аларга җавабы:

*Чыксам әгәр сезнең хәтерләрдән,
Икенче кат үлчәм шул булып.
Киләчәккә җитмәс минем гомер,
Өзелер.*

Мин калырмам бары таш булып [6, 406].

Балалар геройлар онытылмас дигән фикердә калалар, һәйкәлнең васыятен үтәргә сүз бирәләр.

Шагыйрь бу әсәрән турыдын-туры балаларга атап язган, чөнки намусыңны яшәтән сакласаң гына, үз иленң, халкыңа файда китерерлек итеп яшәп була. Әсәрнең төп герое Ватан азатлыгы өчен корбан булган чын батырларны онытмаска, туган иленң батыр сакчылары булып үсәргә чакыра.

Халкыбызның тарихи үткәненә сәяхәтен дәвам итеп, Ә.Баянов, “Алтын кашбау” шигъри трагедиясендә (1980-86) Болгар дәүләте тарихындагы катлаулы һәм авыр чорны сурәтли. Баян, Жикү кебек халык геройлары язмышы

шы әсәрдә үзәк урынны алып тора.

Әсәрдә Болгар иленң Бату урдалары тарафыннан җимерелү вакыйгасы сурәтләнә. Ил өчен авыр чакта кешеләрнең чын йөзә күренә. Үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып яшәгән Балтамар, Изух кебекләр дошманга хезмәт итү юлын сайлыйлар. Халкының азатлыгы өчен көрәшчелә Баян, Айсылу, Жикү һәм бүтәннәренә рәхимсез эзәрлекли, җәзалый башлыйлар. Сатлык жаннарның тозагына ышанучан Жайдак кыз кебек беркатлылар, дөньяда күпне күргән авыл картлары да элгәләр. Сатлык жаннар үтереш, сугышны туктату максатын сәбәп итеп, бик борынгы йола буенча, иң акыллы, укымышлы затны корбан итәргә карар кылалар. Бу кеше дошманнарының канына тоз салучы Баян икәнлеген ачыклана, чөнки ул халык бәхет өчен көрәшә. Баян җыелган картларның күзен ачарга тырышып карый, ләкин юкка, чөнки аларның башлап йөрүчеләре халыкка каршы көрәшә. Халыкны азатлык өчен көрәшкә күтәргән Баян, Жикү, аларның тарафдарлары батырларча һәлак булалар. Баянның жан сөйгәнә Алсылу, үзенң соңгы сулышы алдыннан, Балтамарга алтын кашбауга яшерелгән агуны эчертә. Ә ул агу Балтамар тарафыннан Баянга дип эзәрләнгән була.

Әсәрдә сурәтләнгән хатын-кыз образларыннан Алсылу, Жайдак кыз, акыллы Тансыкбикәләр ил бәйсезлеген өчен көрәшүчеләр сафында. Алар трагедиядә азатлык, иминлек өчен көрәшүчеләрнең таянычлары, ярдәмчеләре, фикердәшләре буларак тасвирланалар. Баян образында Болгар иленң атаклы галиме, фикер иясе, зур зиһенле катибе Кол Галине күрәбез. Тормыш юллары, язмышларындагы якынлык Баянга биргән олы бәядә дә күренә:

Җирне көндәз ни яктырта?

Шул – бер кояш.

*Кемнән сорап бакма, җавап ике булмас,
Үзе галим, үзе катиб зур зиһенле.*

Атап булмый аннан башка бер исемне,

Ул – Баян бәк.

Трагедия ахырында сурәтләнгәнчә, ил, халык бәхет өчен көрәшүчеләр турындагы хакыйкәтне киләчәккә җиткерү гарип бакыр кыз сынына тапшырыла, чөнки ул илаһи, гонаһсыз, үлемсез, илдә барган вакыйгаларны карап, күзәтеп торучы, аларны дәрәс бәяләүче. Бу сын вакыйгаларны халык күзле-

геннән чыгып бөяли, шунлыктан чынбарлыкны киләчәккә илтәп житкерү вазыйфасы аңа йөкләнә. Гарип бакыр кыз сыны әсәрдә мәңгелек символы итеп бирелә. Бу авторның фәлсәфи фикер юнәлешендәгә сәнгати табышы булып тора.

“Алтын кашбау” шигъри трагедиясендә үткәнне бүгенге югарылыктан торып бөялөүдә, “Һәйкәл” драмасында башланган эзләнүләрен дәвам иттереп, Ә.Баянов сәнгатьчә кыю һәм үзенчәлекле ачышлар ясый алган.

Ә.Баяновның «Каракош» шигъри трагедиясе 1989-91 еллар эчендә иҗат ителә. Әсәрдә татар халкының олуг шагыйре – Габдулла Тукайның тормышы, иҗаты, милләтенә хезмәт каракош белән көрәштә сурәтләнә. Каракош – символик образ. Ул дөньяда булган бар яхшылыкны, уңай эш-гамәлләрне җимерүче, үз халкына игелек кылучы шөхесләрне рухи һәм физик яктан юк итүче булып гәүдәләнә. Каракош фикеренчә, татар халкы караңгылык, наданлык, мохтажлык эченнән мәңге чыкмаска тиеш. Ә бу сәясәткә каршы булган төп герой – Шагыйрь һәрчак каракошның үзе һәм аның ялчылары – карачкылары тарафыннан һәр адымда эзәрлекләнә, кыскасы, ул даими күзәтү астында яшәргә мәҗбүр. Шунда да әйтергә кирәк, трагедиядә Г.Тукай дигән сүз юк, Ә.Баянов үзенә героен Шагыйрь дип атый. Ә Шагыйрь исеме киң төшенчәдә бирелә, зур, олуг шагыйрь мәгънәсенә туры килә. Аның дөньяга карашы, халкына кылган изгелеге, кыска гомере эчендә күргән михнәт-газапларын күзаллап, укучы Шагыйрьнең Г.Тукай булуын бик тиз төшенә. Әйтергә кирәк, авторның зыялы укучыны күздә тотып иҗат итүе әсәрдә үзен сиздерә.

Трагедиягә игътибар юнәлтсәк, күренекле шөхесләрне ерткычларча аулау, юкка чыгаруны каракошның зур масштабларда алып баруын күрербез:

Тырнагыма эләкмәгән халык илемдә юк.

Шул исәптә – синең татарларың

[7, 346],

– ди ул Шагыйрьгә үзенә бер әңгәмәсендә. Ул әдипне туган халкына чын күңелдән хезмәт иткәне, «Пәйгамбәрдәй хак сүз әйтмәк» [7, 346] булганы өчен үзенә ерткыч тырнакларын аның күкрәгенә батыра. Кара-

кош үзенә карачкылары ярдәмә белән һәрвакыт Шагыйрьгә каршы көрәш алып бара. Аның ялчы-карачкыларының берсе – Исхак Бикчура булып чыга. Ул Шагыйрьгә үзенә шигърьләрен күрсәтергә килә. Тукай, бу шигърьләрен укып чыккач:

Аңлашыла бик тә. Хакимият әһелләре сине

Вә цензорлар чит итмәсәләр,

рәнҗетмәсләр [7, 307],

– ди. Бикчура элегрәк язган шигърьләренә жәй көнедәй якты булуы, зиндан күргәч, хәлнең үзгәрүе турында әйтә. Балачакта кеше бакчасыннан алма урлаганда егылып, аягын имгәтүен, шуннан бирле аксап йөрүен дә яшерми. Солдат хезмәтенә ярамавының сәбәбе дә шул икәнлеген ачыклана. Шагыйрь аны чын күңелдән кызганып:

Мин дә, мин дә ярамадым

солдат хезмәтенә,

Иш икән без – ике гарип [7, 308].

Ләкин Бикчура Шагыйрьнең үзе белән тиң түгеллеген, ә өстен булуын түбәндәгечә аңлата:

Юк, әфәндем, минем кимлек бүтән.

Сезнең сырхау булса бары тик тән,

Аяк белән бергә минем акыйкәң,

Гарип – күңелем [7, 308].

Бикчура үзенә Шагыйрь хакында китап язган теләвен әйтә. Шуңа рәвешле, каракош кушканча, аны һәрчак тикшереп, эзәрлекләп тормакчы. Бикчура, Шагыйрь жанын күзәтеп, аның шаярулары, сөю, очрашулары хакында язган теләвен әйтә. Шагыйрь күзәтүнең кирәксезлеген, аның хәл-әхвәленең үзенә язмаларында икәнлеген, китап өчен ярдәм итә алмаса да, ишегенә аңа һәрвакыт ачык булуы турында әйтә.

Трагедиядән күренгәнчә, халыкның яктылыкка табан юл күрсәтүчесенә – Шагыйрьгә булган мөнәсәбәт, кара бөркет сүзенә ышанып кылган тискәре эш-гамәлләр өчен Бикчура үз-үзен һәлак итә. Аның намусы, соңлап булса да, хакыйкәт каршында баш ия. Бикчура үзенә туган халкына каршы эш алып барганлыгын бөтен тирәнлеген белән аңлый.

Бакый дөньяда да Бикчура Шагыйрьне беренче булып каршылай, үзе белән бергә кыямәткә таба чакыра. Бикчура юлына Шагыйрьнең әнисе каршы төшә. Ул аның сөекле улына қагылмаска, үзенә генә тәмулга барырга куша. Фани дөньяда улын дошманнар-

дан яклыый алмаса да, бу дөньяда аны беркемнән дә рәнжеттермәячәген әйтә. Әнисе үзенң улы белән горурулана:

...Синең белән горурулансам, хаклымын,
син –

Эшең белән мең яшәгән локманга тиң.
Залимнарны рәнжетсәң дә, мәзлүмнәрне
Жырда яклап, жыйдың ахирәтлек саван.
Гүрдә әнкәң каршыларга насып икән,
Юлың мәңге якты булып һәм мәңге ак.
Мәңге ак! [7, 346].

Шагыйрь, үлсә дә, бәхетле, чөнки аны халкы ярата, хөрмәт итә, онытмый. Ул үзенң халкына булган сөюен гүргәчә саклыый, аны дөнья хакы, үз яшәве бәясенә сатмый. Аның кайбер дус-ишләре, танышлары тормышта уңайлырак яшәү өчен үзләренң намусларын югалталар. Тукайның иң якын дусты – Фатих кына андый юлга бармый. Ул, әгәр мөмкин булса, дустына бер үпкәсен биргә теләвен әйтә. Тукай аңа:

Ә мин алмас идем, риясыз дус,
Инде, я, хуш [7, 348],

– дип, рәхмәтен белдереп, бакый дөньяга китеп бара.

«Каракош» шигъри трагедиясендә хатынкыз азатлыгы мәсьәләсә күтәрелә. Хатынкызның хокуксызлыгына Шагыйрьнең жаны әрни. Ире тарафынан рәнжетелгән Мәфтуха Мөбиновага ирек бирүне ул хәзрәттән сорый, чөнки күз алдына үз әнисә килүен әйтә.

Шагыйрь Казан шәһәрәндә үзенң мәхәббәтә Зиләйлүк белән очраша, әмма сөяргә һәм сөеләргә курка, дусты Фатихка да бу турыда сөйли:

Ничек ташлап китим сөеп, сөйдереп,
Яшен суккан агач төслә көйдереп [7, 324].

Шулай итеп, Шагыйребез, яратса да, мәгълүм сәбәп – авыруы аркасында бу турыда Зиләйлүккә әйтә алмый.

Гомумән, «Каракош» тарихи әсәрәндә Шагыйрьнең гомер юлы күздән кичерелә. Каракош һәм аның ялчылары Шагыйрьнең аз гына булган шатлык-сөнечләрен юкка чыгара, адым саен эзәрлекли. Әсәрдән күренгәнчә, ул туганнан алып үлгәнчегә кадәр – гомере буе көрәшә, авырлыклардан курыкмаска өйрәнә. Газиз халкы бәхетле булсын өчен, үзен аямыйча, көн-төн хезмәт итә, тормышы, яшәү шартлары авыр булуга карамастан, зарланмый. Каракош һәм аның

карачкылары белән көрәштә ул ныгый, шуңа бәйле рәвештә бик иртә житдиләнә. Шушы кыска гомере эчендә, әнисә әйтмешли, Шагыйрьнең эшә “мең яшәгән Локманга тиң.”

Тарихи темага багышланган «Казан төресә» поэмасы 1995 елда языла. Явыз Иван Казанны басып алгач, үз жаннарын саклап калу максатыннан, ялагайлар патшага төре бүлөк итәләр. Ул аны куанып кабул итә, үзенң ерткычлыгын аклап түбәндөгечә сөйли:

Бу туфракта бездән алда Исус йөргән,
Безнең жанга үз хокукын ул күндәргән.

Бу жыр – Ходай сөеп биргән Мәскәү жире!
Ерткычлыкны безне Ходай яклыый үзе!

[8, 204]

Алга таба поэмада бу төренң әле дә Мәскәүдә саклануы турында әйтелә. Казанның шул еллардан бирле Мәскәүгә буйсынып яшәве, мөэмин Казанның әлегә кадәр бу турында бер дә сүз күтөрмәве ассызыклана.

Шушы ук тема Ә.Баяновның «Казан чишмәсә» балладасында (2003) тагын да тирәнрөк ачыла. Әсәрдә илнең язмышына кушылып аккан, азатлыкка ашкан көмеш сулы, ярсу Казан чишмәсә образы аша Казанның дошманнар тарафыннан басып алынуы тасвирлана. Лирик герой, Казан халкы, элек чишмә аккан тау Казан чишмәсенң терелүен өметләнөп көтә. Ургып аккан чишмә хәтта тауның төшләренә керә:

Төшләреңдә тауның ургый ак су,
Ургый ак су – тыелгысыз ярсу... [9, 6].

Барлык геройлар да Казан чишмәсенң яңадан салмак кына челтерәп агуын, үз халкын яңадан сөендерүен көтә.

Әсәрләрдән күренгәнчә, Ә.Баянов үз халкының чын мәгънәдә азат булып яшәвен тели, чөнки аның моңа тулы хакы бар.

Ә.Баянов ижатына, сөнгати тасвирлау ысулы буларак, шартлылык хас. Бу алым аның шигъриятендә дә күзәтелә һәм ул фәлсәфи фикерләү белән бергә үрелөп бара.

“Букет-манара” тарихи легендасында төп герой турында эзоп теле белән сөйләнә. Укучы аның кем булуын тиз төшенә, чөнки ул патшаның бөтен табигатенә, кылган эш-гамәлләренә явызлык хас. Ул – Явыз Иван. Халкы аның исәмен жисәменә туры китереп куйган, хак әйткән.

“Һәйкәл” драматик поэмасының исә-

мендә һәм эчтәлегендә шартлылык күзәтелә. Әсәрдә үзәң һәйкәл куярлык итеп яшәргә кирәклегә төп фикер булып үтә. “Васяты” драматик поэмасында һәйкәл образы сурәтләнә. Ул, шулай ук, “Һәйкәл”дәге төп фикерне тирәнәйтә, ачыклай.

Ә.Баяновның “Алтын кашбау” шигъри трагедиясендә шартлылыкка мисал булып гарип бакыр кыз сыны тора. Ул – үлемсез, илаһи, гөнаһсыз, илдәге вакыйгаларны халык мәнфәгатьләреннән чыгып бәяләүче. Шуңа да, геройлар үлеп бетү сәбәпле, чынбарлыкны килчәккә илтәп житкерү аңа йөкләнә. Гарип бакыр кыз сыны әсәрдә мәңгелек символы белән тәңгәлләштерелә.

“Каракош” шигъри трагедиясендәге каракош образы да шартлылыкка мисал булып тора. Ул – символик образ. Каракош дөньядагы бар яхшылыкны жимерүче, юкка чыгаручы, татар халкын караңгылык, мохтажлык эчендә яшәтергә теләүче буларак сурәтләнә. Шушы ук трагедиядә Шагыйрь сүзенә кулланлышы да шартлылык турында сөйләргә мөмкинлек бирә. Әсәрдә Шагыйрьнең исеме аталмаса да, аның эш-гамәлләреннән чыгып, укучы Г.Тукай булуын аңлай. Шушы ук күренеш Ә.Баяновның “Кышкы чәчәкләр” поэмасында очрый. Н.Такташ турында да әсәрдә Шагыйрь дип бирелә. Авторның зыялы укучыны күздә тотып язуы һәрдаим сизелә.

“Казан төресе” поэмасында Казан сатлык жаннары тарафыннан бүләк ителгән төре – Казанның җиңелү билгесе булып тора. “Казан чишмәсе” балладасындагы чишмәнең юкка чыгуы Казан каласының җиңелүе турында сөйли. Казан чишмәсе азатлык, ирек мәгънәсендә яңгыраш тапкан.

Ә.Баянов шигъриятендә шартлылык сурәтләү чарасы буларак кин куллалган һәм ул укучыны фәлсәфи планда тирәнрәк фикерләүгә алып килә. Бу алым шигърияттә һәм прозада бердәй дәрәжәдә күзәтелә.

Гомумән, Ә.Баянов шигъри ритмика бай һәм төрле булырга тиеш дигән фикердән чыгып иҗат итә. Ул сүзләренә юлдан юлга күчерү алымнарыннан, катлаулы рифмадан, авазлар яңгырашыннан уңышлы файдалана.

Сурәтле фикерләү чараларын үстерү юлында яңалык эзләү афоризмнарга хас лирик гомумиләштерүләргә алып килә. Констрастлык, кискенлек, кыскалыкка омытылып аның шигъриятенә бер билгесе булып тора. “Ышан – елларга” (1968), “Бу дөньяда” (1969), “Әстәгыфирулла” (1990), “Үсеш” (2000) һәм башка әсәрләре шул турыда сөйлиләр.

Ә. Баяновның уңышлы әсәрләрендә фикер төгәлләгә, әйтергә теләгән идеяне таррак майданга сыйдыруга омытылу күзәтелә. “Су буенда”, “Элегия”, “Күз карашың”, “Бу жирләрдә минем яшлек гомерем...” һәм башка шигърьләр моңа мисал булып тора.

Шагыйрь чынбарлыкны, рухи дөнъяны төрле сәнгать чаралары, метафора, чагыштыру, эпитетлар ярдәмендә тасвирлый. Бу турыда аның һәр шигъри әсәре ачык сөйли.

Гомумән, Ә.Баянов иҗаты шигърият төрле юнәлешләрдә үсәргә тиеш дигән фикергә алып килә. Шагыйрь тышкы тасвирчылыктан эчкә халәткә юл ала, шигърияттә психологик анализ алымнарын үстерүгә өлеш кертә. Үзенә омытылышларын эзлекле, максатчан юнәлештә алып баруы аның үзенчәлекле ачык күрсәтә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хәким С. Гел яктыга таба / Ә. Баянов. Елларга сәяхәт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977.
2. Баянов Ә. Елларга сәяхәт. Шигърьләр һәм поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977.
3. Баянов Ә. Ике аккош. Шигърьләр, поэма. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1968.
4. Баянов Ә. Жәй – яшел кош. Шигърьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976.
5. Баянов Ә. Һәйкәл. Драматик поэма / Ә.Баян. Сайланма әсәрләр, биш томда. – 2 том. Шигърьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.
6. Баянов Ә. Васяты. Драматик поэма / Ә.Баян. Сайланма әсәрләр, биш томда. – 1 том. Лирика. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.
7. Баянов Ә. Каракош. Шигъри трагедия / Ә. Баян. Сайланма әсәрләр, биш томда. – 2 том. Шигърьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.
8. Баянов Ә. Казан төресе. Поэма / Ә. Баян. Сайланма әсәрләр, биш томда. – 2 том. Шигърьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.
9. Баянов Ә. Казан чишмәсе. Баллада // Казан утлары, 2004, 10 сан.

ГАЛИ ХАЛИТ

ГАЛИ МӨХӘММӘТГАЛИ улы ХАЛИТОВ (1915-92) – әдәбият белеме галиме, филология фәннәре докторы (1968), ТАССР (1975) һәм РСФСРның (1981) атказанган фән эшлеклесе. 1942 елдан Татар теле, әдәбияты һәм тарих фәнни-тикшерену институтында: 1942-53 һәм 1960-66 елларда әдәбият секторы мөдире.

Хезмәтләре XX гасыр башы татар әдәбияты тарихын, стиль һәм жанр үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган. Мәктәпләр өчен татар әдәбияты дәрәҗәләре авторларының берсе.

ГАЛИ МУХАММЕТГАЛЕЕВИЧ ХАЛИТОВ (1915-92) – литературовед, доктор филологических наук (1968), Заслуженный деятель науки ТАССР (1975) и РСФСР (1981). С 1942 года в Татарском научно-исследовательском институте языка, литературы и истории: в 1942-53 и 1960-66 годах заведующий сектором литературы.

Труды посвящены истории, стилю и жанрам татарской литературы начала XX столетия. Соавтор школьных учебников татарской литературы.

© Рәмиев З.З., Хәйруллина А.А., 2008

ӘДӘБИЯТ ФӘНЕНДӘ ТИРӘН ЭЗ КАЛДЫРГАН ГАЛИМ

Зөфәр Рәмиев, Альбина Хәйруллина

ЗӨФӘР ЗӘЙНИ улы РӘМИЕВ – филология фәннәре докторы, Татарстан фәннәр академиясенең Галимжан Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлегә мөдире.

АЛЬБИНА АЙДАР кызы ХӘЙРУЛЛИНА – 2007 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган, Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты.

Рамеев З.З., Хайруллина А.А. Ученый, оставивший глубокий след в литературоведении.

Рассматриваются основные этапы жизни и деятельности известного ученого-литературоведа Г.М. Халитова (1915-92).

Татар әдәбият белеме егерменче гасыр башында гына формалашты дип санаганда да, аның бер гасырлык тарихы бар. Бу тарихка берничә буын галим-тикшеренүченең эзләре

салынган. Күп еллар үткәнгә күрәдер дә, бәлки башка сәбәпләр аркасында, ул эзләрнең кайсылары тирән булып, икенчеләре сизелерсизләмәс булып кына күренсә дә гажәп түгел.

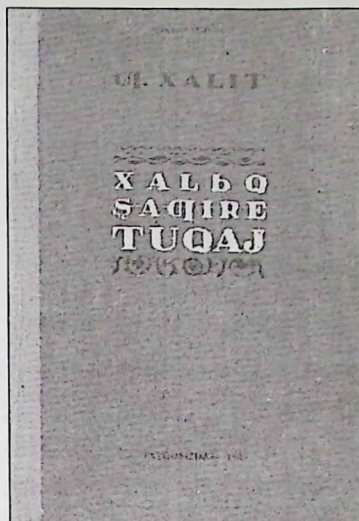
дер. Кем-кем, ә менә Гали Халит татар әдәбият белемендә тирән эз калдырып китте. Унбиш еллап вакыт узган икән инде бу күренекле галимбездән аерылуыбызга да. Яшь буын әдәбиятчылар аны инде күрәп белмиләр, язганнары белән очрашканда, совет чоры тикшеренүчесе дип өстән генә, әллә ни жентекләмичә генә фикер йөртергә дә мөмкиннәр әле.

Энциклопедик сүзлекләрдә, белемләрдә Гали Халит күренекле әдәбият галиме, тәнкыйтьче, Татарстан АССРның һәм РСФСРның атказанган фән эшлеклесе, филология фәннәре докторы буларак кына бәяләнә. Гомер буге Тукайны өйрәнәп тә, Тукай бүлгә бирелмәдә аңа. Гомумән, даншөһрәткә омтылган, вакытлы матбугатта үз исеме күренүенә балаларча шатланган, хәзерге кебек премияләр иясә булуны максат итеп жан талашкан кеше түгел иде ул.

Гали Халит (Гали Мөхәммәтгали улы Халитов) хәзерге Төтеш районы жирендәге Үтәмеш авылында 1915 елның 26нчы июнендә туа. Үз авылларындагы башлангыч мәктәптә укыганда ук матур әдәбият әсәрләре аның күңелендә хисси-фикри дулкын кузгата башлый. Әдәбият дөньясы белән кызыксынып китүе турында соңрак ул түбәндәгечә искә алды: "Мәктәптә укый башлагач ук татар әдәбиятының шигъри тәэсирен сиздем. Бигрәк тә укытучыбыз Мөсәлләм абыйның әдәби әсәрләренә укуга һәм ятларга игътибар итүе, Казанда һәм Мәскәүдә чыккан әдәби журналларның килеп торыуы, балаларның аларны күмәкләп тә, аерым-аерым да укулары әдәбиятка мөхәббәт уятмый калуы мөмкин түгел иде".

Үсә-үсә бу кызыксыну арта. Казан педагогия техникумында укый башлагач, ул, тагын да көчәя төшәп, Гали (Нургали) Мөхәммәтгали улын шигъри тәҗрибәләр ясауга да этәргән, аларның кайберләре Буа районы газетасы битләрендә урын да алган. Тиздән белемгә омтылыш яшь егетне Казанга алып килә, һәм ул Казан дәүләт педагогия институтының тел һәм әдәбият факультеты студенты (1932-36) сыйфатында, билгеле инде, әдәбиятыбыз узган юлларны ныклап өйрәнә, шөһәрдә кайнап торган әдәби процесстан яхшы хәбәрлар була, "Совет әдәбияты" журналында берничә шигъирен бастыра.

Г.Халитнең әдәби тәнкыйтьче һәм әдәбият тарихчысы рәвешендә таныла башлавы

аның 1936-42 елларда Арча педагогия училищесендә татар әдәбияты укытучысы булып эшләгән вакытка туры килә. Вакытлы матбугат битләрендә мәкаләләре, рецензияләре әледән-әле күренеп торыуы, 1939 елда "Халык шагыйре Тукай" һәм 1941 елда "Мәҗит Гафури иҗаты" исемле ки-

тап-монографияләре басылып чыгуы аны педагогик эштән китеп профессиональ фән өйеленә әверелүгә этәргән: 1942 елда аны Татар тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшерену институтына (1939 елда гына оешкан, хәзер Г.Ибраһимов исемендәге Институт) фәнни хезмәткәр итеп эшкә чакыралар.

1947 елда "Мәҗит Гафуриның Октябрыгә кадәрге иҗат эволюциясе" исемле диссертациясен яклап филология фәннәре кандидаты, 1968 елда "Татар әдәбиятында иҗат методы мәсьәләләре" дип аталган диссертациясә белән филология фәннәре докторы дигән фәнни дәрәҗәләргә лаек булган Гали Халит Институтта 1992 елга, ягъни 50 ел буге эш алып барды.

Галимнең игътибарын даими җәлеп итеп торган өлкә – тарихы мең елларга сузылган татар әдәбиятының егерменче гасыр башына караган өлеше. Бу унбиш-унжиде еллык чорны галимнәр татар әдәбиятының алтын чоры дип атыйлар. Өлгә елларда татар сүз сәнгате тормышны сәнгати чаралар белән чагылдыруда тиң күрелмәгән югарылыкка менде, бөек әдипләре – Тукай, Гафури, Әмирхан, ике Камал, Исхакый, Ибраһимовлары татар әдәби классикасын тәшкил иткән әсәрләрен бирделәр. Әле Институтка килгәнче үк Гали Халитнең өйрәнү объекты ачыклана башлый: бу – Мәҗит Гафури һәм Габдулла Тукайларның әдәби мирасы. Югары телгә алынган ике монография – бу ике бөек әдип турында язылган беренче зур хезмәтләр, алар иҗатын коры сыйнфыйлык карашыннан чыгып, вульгар-социологик принциплар кулланып бәяләүләрдән ераклашып, әдәби-эстетик якка да игътибар ителәп язылган тикшеренүләр. Хәер, Г.Халит гомере буге аларга тугъ-

рылыклы булып калды. "Габдулла Тукай и татарское литературное движение начала XX века" (1956), "Тукай үткән юл" (1962), "Тукай и его современники" (1966) исемле монографияләре совет чоры идеологиясе басымы астында язылуларына карамастан, сөекле шагыйребез ижаты серләрен ачуда татар әдәбиятчы галимнәре ирешкән казанышлар рәтендә урын алды. Тукайны өйрәнү гыйлемен фәнни принципларга кору юлында аның өлеше кемгә караганда зур. Шунысы да бар, ул Тукай ижатын теоретик яктан гына түгел, бәлки текстологик яктан да өйрәнүгә дә күп көч куйды. Шагыйрьнең Г.Ибраһимов исемендәге Институтта әзерләнеп, 1955-56 һәм 1975-77 елларда Татарстан китап нәшриятында чыккан дүртәр томлы ике басмасын, 1985-86 еллардагы биш томлыгын Гали Халит редакцияләде, укучыларга Тукай әсәрләренең текстлары бозылмыйча, фәнни шәрехләр белән тәкъдим ителүен төп максат итте.

Фәндәге беренче адымнарын Гафури ижатын өйрәнүдән башлаган Гали Халит бу шагыйрь ижаты белән бәйләнешен аннан соң да дәвам иттерде. "Тормыш һәм ирек жырчы-

сы" (1980) монографиясе, Гафури әсәрләре жыйнагының 4нче томын (1949) төзү, Г.Ибраһимов исемендәге Институтта әзерләнеп, 1980-83 елларда басылып чыккан дүрт томлы "Әсәрләр"енең баш редакторы булу – моның ачык мисаллары.

Тукай, Гафурилар ижат мирасын өйрәнүче итеп күзаллаганда да, Гали Халитнең әдәби күренешләренә бик тирәннән алып "сөрүе", олы галим-тикшеренүче булганлыгы бик ачык күренә.

Ә бит бу галим егерменче гасыр башы татар әдәбияты тарихын күп төрле аспектларда тикшереп язды. Мәсәлән, герой (каһарман) проблемасы, жанрлар мәсьәләсе, ижат методлары. Боларның кайсысы аңа кадәр бөтен житдилегендә куелып тикшерелгән иде соң? Әйтергә кирәк, аларның берсе дә үзе турында берьясыллыкта гына, өстән-өстән генә фикер йөртүгә "мөмкинлек" бирми. Идеологик яктан канәгәтләндерерлек нәтижеләр ясау гаятьтә кыен эш. Ярый әле, 60нчы елларга кергәч, әдәбиятның специфик, сәнгати табигатен үзәккә куеп тикшеренүләргә юллар ачыла төшә.

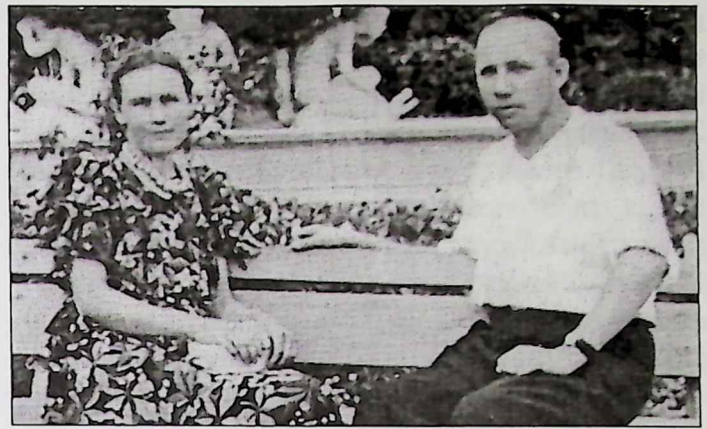

Әдәбият бүлегә хезмәткәрләре белән, 1989 ел

Безнеңчә, бу еллар татар әдәбият фәне казанышы итеп Гали Халитнең докторлыкка дөгъва итеп язган диссертациясен санарга кирәк. Ул 1967 елда "Герои, рожденные революцией" исеме белән басылды. Китапның исемеңдә революция сүзе торуга карап кына аңа тегенди-мондый бәя бирергә ашыкмыйк. Ни дисәң дә, революцияләрнең өчесе дә татар әдәбияты барышына зур йогынты ясады бит. Әдәби геройлар да 1905 елга кадәргә чор кешеләре түгелләр иде инде. Аларда активлык артты, кайчак радикальлек тә көчәйде. Бу геройлар Тукайлар, Әмирханнар, Ибраһимовларның сәнгати алымнары белән, кабатланмас талантлары белән тудырылды.

Гали Халитнең фәнни мирасында татар поэзиясенә нисбәтле тикшеренүләрнең күплеге, аларның аеруча нечкә күзәтүләргә байлыгы күзгә ташлана. Ул бигрәк тә Һади Такташ феномены белән кызыксынды, шулай әйтсәң яраса, мавыкты. Бу, күрәсәң, аның мәктәптә укыган еллары, Такташ шигърияте әдәби хәрәкәтнең үзәгендә урын алуы, яш буын күңелен яулап алу заманнары белән туры килүе белән дә бәйләнгәндер. Юкка гына ул үзе дә шигърьләргә язмаган, хәтта бастырган да. Такташның заманнар узгач та "яшәвен", язганнарының яңа буын татар укучысына якынлыгын дәлилләп тикшергән ике хезмәтте бүген дә үзләренәң фикри кыйммәтләрен югалтмаган: болар "Шагыйрь, чор, герой" (1971) һәм "Поэзия дерзаний" (1980) исемле монографияләре. Бу һәм башка хезмәтләрендә Гали Халит беренчеләрдән булып 10-20нче еллар татар әдәбиятында шактый зур чагылыш тапкан концептуаль ижади күренешне – гыйсьянчылыкны нечкәләп тикшерде, аның әдәби-тарихи жирлеген, кичерешләрен сурәтләүдә төп үзгәрешләрне ачып салды. "Яңа гасыр поэзиясе" дигән монографиясендә (1979) Г.Халит XX гасыр башы татар классик поэзиясендә иҗат методы, лирик герой, традиция һәм новаторлык мәсьәләләрен нечкәләп тикшерде.

Әдәби иҗат методы мәсьәләсә элек тә, хәзер дә четрекле, бик катлаулы мәсьәләләрнең берсе булып тора. Совет чорында татар әдәбиятында иҗат методлары күчәрендә магистраль юл итеп реализмга бару күрсәтелә, XX гасыр башында, төгәлрәк әйтсәң, 1905-07 елгы революциядән соң, татар әдәбиятында тәнкыйди реализм җиңеп чыкканлыгы, анда романтик күренешләр дә чагылыш тапканлыгы әйтелә

Тормыш иптәше Тәзкирә белән

иде. Ләкин галим уенча, кайчак әдәби күренешләр бу төшенчәләргә генә туры килеп бетми. Үзәндә һәм реалистик башлангычны да, романтик сурәтләрен дә эченә алган әсәрләренә ул романтик реализм методы белән иҗат ителгән әсәр итеп бәяләү тарафдары булды. Бу кыю фикер иде, һәм, безнеңчә, аны әлегәчә дә кискен кире кагып чыгучылар күренми. 80нче елларда Гали Халит гасыр башы әдәбиятында импрессионизм, экспрессионизм, модернизм күренешләре дә урын алганлыгын тануга килде, башка галимнәрнең бу юнәлешләрдә дә эзләнүләре алып баруга керешүләрен хушлады.

Бүген без, Гали Халит турында сүз алып барганда, аның теге заманнарда – 30нчы еллар ахырында Г.Исхакый иҗатына тискәре бәя бирүен дә әйтсәң кирәк. Бу олы мирасны кайтару буенча беренче омтылышлар ясалганда, ул бу эшкә баштарак өнәп бетермәде. Нишлисәң, ул кайбер тикшеренүчеләр кебек тиз генә үз фикерен кискен үзгәртүгә бара алмагандыр шул. Әмма шунысы да бар, Г.Ибраһимов исемеңдә Институтта "Яңа татар әдәбияты тарихы (XIX-XX гасыр башы)" исемле коллектив монографиясен язучыларында ул, хезмәтнең авторлар даирәсә җиткәчсә һәм фәнни редакторы буларак, профессор Ибраһим Нуруллин язган "Гаяз Исхакый" бүлеген әлегә монографиягә урнаштырды.

Монда шуны да әйтсәң кирәк, Г.Халит үзенең ялгыш фикерләвеннән кайтуын язучы чактагы да булды. Мәсәлән, 1937 елгы "Совет әдәбияты" журналы битләрендә ул чактагы күрсәтмәләр басымында Галимҗан Ибраһимов турында әйткәннәренәң хакыйкәткә туры килмәвен, хата булуын "Герои, рожденные революцией" монографиясендә турыдан-туры әйтте.

70нче еллар башында Г.Ибраһимов исемеңдә

дәге Институтта мең еллык тарихы булган татар әдәбиятын инләп алган зур фундаменталь хезмәт язарга алыналар. Алты томлы бу "Татар әдәбияты тарихы"ның (баш редакторы Нил Юзиев) 3нче томы тулысы белән XX гасыр башы әдәбиятын тикшерүгә багышланган. Аның төп авторы һәм фәнни редакторы – Гали Халит. Әйтергә кирәк, әлегә том хәзер дә фәнни тикшеренүләрдә "катнаша", бу чорга караган бер генә хезмәт тә аңа таянмыйча, андагы фикерләргә искә алмыйча языла алмый.

Шулай ук күренекле әдәбият галиме Нил Юзиев аның турында: "Гали Халитның әдәбият фәнендә мөстәкыйль үз сукмаклары, үз юлы бар. Бу юл совет әдәбият фәненең төп үсеш юлыннан аерылгысыз. Үзенең күпсанлы фәнни хезмәтләре белән, туры сүзле, таләпчән тәнкыйть мөкаләләре белән ул әдәбият үсешендә дә билгеле бер эз калдырды. Таләпчәнлеген аны конфликтлы ситуацияләргә дә алып килгәли, әмма нинди генә кыен хәлләргә тартмасын, ул әдәбиятка кагылышлы мәсьәләләрдә һәрвакыт ачы һәм үткен теллеген саклаган Гали Халит булып кала бирә. ...Әдәбиятны оылавы шундый тирән ки, аның турында, ирек-сездән, бервакытта да әдәбият белән "син" дип сөйләшми, һәрвакыт "сез" дип эндәшәдер кебек тәэсир кала", – дип язган иде.

Гали Халит 1992 елның 25нче августында вафат булды. Әдәбият белеменең сыйынфыйлыкны алга күп тикшеренүләрдән арына, идеологик басым тәэсиреннән котыла барган, өлкәнрәк әдәбиятчы галимнәргә фикер-карашлары шактый гына үзгәргә тиеш булган чаклары. Г.Исхакый кебек эмиграциягә китеп, тоталитар режим вакытында совет дошманы дип тамгаланган әдипләренң, жәмәгәт эшлеклеләренң исемнәре, ижатлары халкыбызга әйләнеп кайта башлаган вакытлар. Яшәгән булса, әдәбиятыбыз тарихын яңартып язуда бу олы галимбезең сызганып эшләгән булыр иде әле. Әмма, һәйһат, озак кына авырмастан китеп барды ул. Аның белән бергә эшләгәннәр, аны белгәннәр һәрчак аны оылап искә алалар.

Мәсәлән, беркадәр Г.Халит белән бер бүлектә эшләп калган, аның житәкчелегендә филология фәннәре кандидаты булган Фәрит Бәширов (хәзер үзе дә фәннәр докторы) болай дип яза: "... аларның (аспирантларының) соңгысы мин булдым. Гали аганың таләпчәнлеген дә, кырыс холкын да үз жылкәмдә "татырга" туры килде. Хәзер дә, кыйблалар чуалган, саташкан, һәртөрле төртип-мазар какшаган бу заманда мин таләпчән, кырыс, ачы телле, ләкин әдәбиятка килгән яшьләр өчен һәрвакыт хәерхәһ булган изге күңелле Остазымны сагынам".

© Ганиева Р.К., 2008

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ МОГИКАННАРЫНЫҢ БЕРСЕ

Резеда Ганиева

РЕЗЕДА КАДЫЙР кызы ГАНИЕВА – филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Ганиева Р.К. Один из могикан литературоведения.

Автор делится своими воспоминаниями о Г.М. Халитове.

Гали Халит – XX йөз татар әдәбият белеменең һәм тәнкыйтенең әйдәп баручы абруйлы олы галиме. Әмма аның фәнни, әдәби-тәнкыйди эшчәнлегенә СССР дигән тоталитар илдә әдәбият һәм сәнгәт әһелләрен аткан-кискән, юк иткән, төрмә-сөргеннәрдә череткән, хөр фи-

кер иясен эзәрлекләгән елларга туры килде. Кырыс, каты куллы идеология басымы астында яшәү галимнең фәнни эшчәнлегенә дә йогынты ясады. Шул чорда ижат иткән башка күп галимнәр кебек, Гали Халит тә марксистик-ленинчыл идеологиянең, социалистик реализм эстетик-

касының партиялелек, сыйфыйлык, халыкчанлык дигән принциплары басымыннан котыла алмады. Шуңа да карамастан, талант иясе Гали Халит татар әдәбият белеме тарихында ХХI гасырга да үзләренәң әһәмиятен һәм кыйммәтен югалтмаячак күпсанлы һәм тирән эчтәлекле теоретик хезмәтләр калдырды.

Казан дәүләт университетында эшләүче, әдәбиятыбыз тарихын укучы галимә буларак, миңа Гали Халит кебек күренекле галим белән еш кына аралашырга, хезмәттәшлек итәргә, фикердәш булырга туры килде. Әле узган гасырның житмешенче елларында татар бүлегендә минем тарафтан яздырылган ХХ йөз башы татар әдәбиятында һәм әдәбият белемендә экспрессионизм, импрессионизм кебек модернистик күренешләр һәм культура-тарих мәктәбе турындагы диплом эшләренә рецензент булды; минем үземнең "Төрки әдәбиятларда иҗат ысуллары" дигән рисаләмә уңай бәяләмә бирде. Сиксәннеч елларның уртасында Г.Халит төхдиме белән "Татар әдәбияты тарихы"ның 3нче томында Нәҗип Думави һәм Шәрәкь әдәбиятлары белән багланышлар турындагы монографик бүлекләр белән чыгыш ясадым. Илдә үзгәртеп кору башлангач та, 1986 елда бу том басылып чыкты. Андагы күпчелек бүлекләр Г.Халит тарафыннан язылган иде. Киң жәмәгәтчелек катнашында томны тикшерү барышында аерым язучылар шөхесен һәм ижатын яктыртуга объективлык житмәү хакында галимгә карата гаепләү сүзләре дә әйтелде. 3нче томда Г.Халит төхдим иткән концепцияләрен татар әдәбияты тарихының асылына туры килгәннен яклап миңа һәм Нил Юзиевкә чыгыш ясарга да туры килгән иде.

Том турындагы бәхәсләр ул заман вакытлы матбугатында да чагылып тапты.

1988 елда шактый еллар басылымый яткан "Шәрәкь Ренессансы һәм шагыйрь Кол Гали" исемле монографиям дөнья күрде. Китабымны Гали агага да бүлөк иттем. Ул аны тиз арада укып чыккан. Көннәренә берендә кичкә таба телефон шалтырады һәм "Резеда, бу мин – Гали абың, эштән кайтып барам, урамдагы телефон-автоматтан шалтыратам. Син монографияң белән үзеңә һәйкәл куйдың", – дип ихлестан куанып әйткән фикерен житкерде. Озак еллар татар бүлегендә, факультетта, университетта эзәрлекләнеп килгән хатын-кыз һәм галимә өчен мактау-мәдех сүзләренә саран галим авызыннан мондый зур бәяне ишетү күктән иңгән, көтелмәгән сюрприз иде.

Гали Халит исемле белән бәйле истәлекләренәң азаккысы – галимне соңгы юлга озату күренеше. Анда Г.Халитнең татар әдәбияты тарихын өйрәнүгә керткән фидакяр хезмәтенә баш иеп чыгыш ясадым. Минем өчен Гали ага – совет чоры әдәбият белеме могикинарының берсе, аларның да иң бәеге, иң атаклысы. Мин аның "Дәрдемәнд ижатында ватан белән милләт арасындагы каршылыклы мөнәсәбәт мотивы буйдан-буйга сузылып килә" дигән сүзләрен еш искә төшерәм һәм аны студентларыма да төхрарлыйм. Кайсы татар зыялысы галимнең бу нәтиҗә-хөкеменә каршы чыгар икән! Галим-голямәбезнең милләтебез каршында үтисе бурычлары әле бик тө зурдан. Бу олуг вазыйфаны үтәүдә ХХI гасырда да безгә мөшһүр әдәбият галиме Гали Халит хезмәтләре дә төрөк һәм таяныч булып төра.

* * *

ТУКАЙ ЛИРИКАСЫ*

Гали Халит

Татар әдәбиятында поэтик шөхеснең уянуы, лирик геройның формалашуы зур авырлык һәм каршылыктар белән барды. Ижтимагый чынбарлык чоңгыллары, тарихи кризис һәм катаклизмнар аша үткән шөхеснең драматик һәм трагик дөньясы чагылып калды. Бу гомуми фонда бигрәк тө Тукай ли-

рикасы үзенең гаять югары һәм киеренке уй-кичерешләр байлыгы белән аерылып торды.

Аның лирикасында үз эчке тормышын яңача корырга, үзенең табигатен, характерын башкача төрбияләргә һәм ирекле шөхес идеясының матурлыгын, югарылыгын чынбарлыкта күрергә сусаган, табарга ашкынган яшь кешенең рухи тарихы ярылып ята. Бу тарих – үткәнне туктаусыз искә төшерү генә түгел, ә хәзергә һәм киләчәк заман таләплә-

*Татар әдәбияты тарихы: Алты томда, 3 том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1986. – 129-130 б. – Г.Халит язган "Габдулла Тукай" исемле мәкаләнең 3нче бүлегенә.

ренә чын күңелдән җавап бирергә теләү, шул җавапны янып-көеп эзләү юлындагы шатлык һәм газаплар белән яшәү дә, иҗат итү дә иде. Иҗат идеалының бөөклеге һәм кеше шәхесе-
нең пакылеге өчен, иҗтимагый явызлыкка һәм рухи караңгылыкка каршы көрәш тари-
хы иде ул. Шагыйрь иҗат юлын әнә шул көрәш факелы яктыртты. Кеше азатлыгы, бәйсезлеге өчен көрәш идеалының һәрнәрсәдән югары, илаһи икәнлеген җыр-
лап, Тукай аны хәтта алла белән тигнәш-
терүдән дә читләшмәде.

Күз карашыңда синең дөңья
күренде мәңге төн;
Кимтең эзлөп син, аны яктыртмага,
идеал утын.

Ялтырау күрдеңме артта?
 Ут түгел ул – алтын ул;
 Юк мөкаддәс нур да анда,
 юк жсылылык – салкын үл.

*Артка бакма, даһиём, идеал
 һаман да алда ул;
Алга барганнарға тик табла,
 табылса – алла үл,*

– ди ул "Даһигә" шигырендә (1913). Тукай ижаты хакыйкатыне армый-талмый эзләү белән, үз заманы һәм халык алдында шәхсән җаваплылыкның тарихи мәгънәсен, акланышын аңларга теләү белән тулы. Бу хакыйкатыне шагыйрь үзе күпме тирән һәм дөрес аңлагандыр – анысы икенче мәсьәлә, әмма ул үзәндә һәм үз замандашында югары гражданлык аңы һәм җаваплылык тойгысы уянуын чын күңелдән, һич тә яшерми әйтә алды. Аның лирик дөньясы туктаусыз хәрәкәттә булды, эзләнүләр, психологик күтәрелү һәм төшүләр киеренкелеген кичерде. Шуңа күрә аның поэзиясендә эмоциональ һәм логик ситуацияләрнең динамикасы аерата көчле, киеренке.

Нәкъ XX йөз башы татар лирикасында жанлы кичерешләр агымын, эмоциональ ташкынны тасвирлауда яңа, югары эстетик алымнар, психологик ситуацияләр һәм грация төсмерләре барлыкка килде. Бигрәк тө эмоциональ төенлөнешле лирик шигырьнең мәйданга чыгуы бик кызыклы. Бу төр "шигырь безнең поэзиябезнең тарихи үсешендә

яңа баскыч билгесе булса кирәк" (Госман Х. Эмоциональ төенләнешле шигырь // Казан утлары, 1972, № 4. – 139 б.). Шундый поэзия-
нең иң гүзәл үрнәкләрен биргән беренче ша-
гыйрь шулай ук Тукай иде.

Аның лирик герое үзенен һәм индивидуаль, һәм тормышчан тулылыгы, гармониясе белән алга баса. Ләкин бу тулылык һәм гармония идеал белән чынбарлык арасындагы каршылыктан, конфликттан һич тә азат яки өстен түгел. Шагыйрь үз чорының зур тормышы эченә һәм идеаллары югарылыгына ашкынды, ләкин бу ашкынулар изүче жәмгыятьнең иреkkә омтылган шәхесне котылгысыз кичерергә мәжбүр иткән трагизмнан читтә бармады. Менә шушы ноктада Тукай реализмының һәм лирик героеның романтизмнан аерылгысызлыгы күренә дә инде. Аның лирик герое да изүче тормышка үзенен чит, ят икәнлеген нәфрәт белән белдереп чыкты:

Очты дөнья читлегеннән
тарсынып куңлем кошы,
Шат яратса да, әжиһанга
ят яраткан раббысы
("Өзелгән өмид", 1910)

кебек мотивлар, һичшиксез, романтик тенденциянең бер төсмере иде. Әмма Тукай лирик герое – үзенең асыл сыйфатлары, ягъни нигезе белән, тормышчан бөтенлегә һәм автобиографик төгәллегә белән реалистик образ. Чөнки шагыйрь заман һәм халык белән эчке тыгыз бәйләнешкә керү нәтижәсендә, аның лирик дөньясы да тормышчанлык һәм тарихи объективлык белән сугарылды. Аның поэзиясенә тойгы "эмпириясе" ташкын булып килеп керде. Бу тойгы үзенең иң югары драматик нокталары белән генә түгел, ә тиз үтеп китүчән, хәтта очраклы һәм көндәлеккә яклары белән дә чагылды. Болар һәммәсе Тукай лирикасындагы тойгы хәрәкәтенең төрлө төсмерләргә байлыгы, тулылыгы турында сөйли.

Тукай поэзиясендәге шагыйрьнең югары идеаллары, ашкынулары белән тормышның вак көндәлеге арасындагы контраст чуарлык, югарылык һәм түбәнлекләр калку булып тора. Бу – шигърият, илһам белән тормыш прозасының бәрелеше генә түгел, ә шул ике күренешнең бәйләнеше дә. Романтик поэзия соңгысын кабул итми. Әнә шул

ике күренешнең каршылыклы, чуар һәм катлаулы мөнәсәбәтен гәүдәләндерү реалистик әдәбиятның үзөгөндә ята. Тукай, илһам һәм идеал канатларында чынбарлыктан югары күтәрелеп, аңа "каш жыерып кына" карамады, ә жир өстендәге явызлыкка һәм пычраклыкка бик туры төбәлгән ләгънәт-нәфрәтләр белдерде.

Тукай лирикасында, әлбәттә, шагыйрьнең үз эчке дөньясына һәм шәхси тормышына караган, ягъни субъектив мотив һәм темалар күп табылып. Ләкин моңа карап кына, аның лирикасында субъективизм өстенлек итү турында сөйләү урынсыз булып иде. Үз шәхесе, субъекты жирлегендә лирик геройны заманга тапкыр дәрәжәсенә күтәреп типиклаштырган шагыйрь булу өчен, үз чорының алдынгы идеалларын, шулар белән рухланган замандашларының уй-кичерешләрен үзенә зур тормыш тәҗрибәсе белән органик куша алган көчле талант кирәк. Тукай – һичшиксез, шундый ике сыйфатка ия булган талантларның күренеклесе. Ул үз заманының алдынгы идеаллары яктылыгында үзен һәм замандашларын дулкынландырган, борчыган, шатландырган һәм газаплаган уй-кичерешләреннең иң әһәмиятлеләрен поэзия дөньясына алып килде, аларны шигырь теле белән әйтә алды. Шушы жирлектә ул иң тулы лирик характерны да тудырды. Бу лирик характерның бөтенлеген – аның шагыйрь шәхесенә тәңгәллеген чор кешесенә хас тарихилык һәм тормышчан каршылыклары белән гәүдәләндерә алуда. Димәк, Тукай лирикасы үзөгөндә шагыйрь-кичергән тормыш тарихын, хәтта аның биографиясен чагылдырган образ тора. Әйе, бу лирик герой шагыйрь шәхесенә реаль образына бик якын. Әмма ул – шагыйрь шәхесенә туры копиясе, игезәге генә түгел, ә шул чордагы алдынгы яш буын уй-кичерешләреннең типиклыгын, шул уй-кичерешләргә уртаклыкны, якынлыкны сәнгатьчә тирән итеп чагылдыра алуы белән мөстәкыйль, оригиналь булган әдәби образ. Бу инде шагыйрь шәхесенә рухи байлыгын һәм дөньяга карашының киң булуын күрсәтә.

Тукай лирикасы рус һәм Европа классик поэзиясә салган олы юлга килеп чыкты: ул кешенә эчке дөньясына үтеп керә алды, ягъни психологик анализ аша шәхси, индивидуаль кичерешләреннең диалектикасын, динамика-

сын, тормышчан төрлеләген, катлаулыгын һәм каршылыкларын ачу югарылыгына күтәрелде. Ул реалистик поэзиянең иң зур казанышына – кеше рухи дөньясының тулылыгын, аның уй-кичерешләре бердәмлеген сурәтләү һәм шәхес белән ictimагый чынбарлык, тирәлек арасындагы зарури бәйләнешнең психологик тирәнлеген чагылдыру традициясенә тугрылык булды. Аның да шигъри сүзә фикер-хисләренә төгәл һәм туры итеп ачу чарасына өверелде. Бу инде эмоциональ-логик поэзиягә хас күренеш. Монда тойгы белән фикер бәйләнешенә эстетик бердәмлегә өскә чыга. Әмма Тукай Көнчыгышка хас рациональ һәм дидактик поэзия хәзинәсеннән килә торган психологик сурәт традицияләрен, бизәклелек, орнаментальлек чараларын һич тә ташлап калдырмады. Аның лирикасында да эмоциональ бизәк һәм детальләр көчле. Соңгылары исә шигъри әсәрдә сурәт, хис детальләрен, төсмерләрен тулырак, конкретрак итеп күрсәтү максатына хезмәт итә. Бу яктан инде без кеше "жан диалектикасын" ачуда, сурәтләүдә Тукай лирикасының эмоциональ-тасвири көче бик тирәннән килгән әдәби традицияләр белән нык багланышта житлеген күрәбез. Бәлки, шушы ук ноктада "көнбатыш-көнчыгыш синтезы"ның бик әһәмиятле бер эстетик элементы да ята торгандыр. Без моны Көнбатыш лирикасына хас психологизмның Көнчыгыш поэзиясендәге эмоциональ-экспрессивлык белән керешүе, синтезы дип атар идек.

Тукай лирикасы да "жан диалектикасын" ачкан сәнгать көченә һәм матурлыгына ия булу дәрәжәсенә күтәрелде. Шагыйрь үзенә иң житлеккән шигърь жыентыкларын юккагына "Күңел җимешләре" яки "Җан азыклары" дип атамаган. Шагыйрь моның белән үз поэзиясенә кеше рухын, күңел дөньясын күрсәткән сыйфатларына, психологизмга ия булуын әйтергә теләгән. Чыннан да, аеруча бу жыентыклардагы шигърьләр, Тукайның дидактизм традицияләреннән принципияләрәшәтә читләшәп, лириканың эмоциональ-психологик тирәнлеген яулап алуын исбатлыйлар. Боларда тормышка лирик мөнәсәбәтнең һәм үз-үзен анализлауның (само-анализның) психологик ачыклыгы, кискенлегә "жан диалектикасының" характерлы сыйфатларыннан булды.

ТӨРКИ ТЕЛЛЕ ХАЛЫКЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХЕЛ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренен 5-9 сыйныфлары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен уку, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Университет түркиязычных народов.

В статье представлена краткая история знаменитого медресе «Галия» (1906-20).

Мәдрәсә – дини, өлешчә дөньяви белем бирүче мәселман уку йорты. Идел буе Болгарында беренче мәдрәсәләр унынчы йөздә үк барлыкка килә. Аларның тарихы еракларга китә. Оренбург губернасында XVIII гасырда ук халкыбыз мәдәниятен һәм мөгарифен үстерүгә зур өлеш керткән Каргалы авылы (Сәет бистәсе) һәм Стәрлебаш авылы мәдрәсәләре булган. Каргалыда, мәселән, татар һәм башкорт халыклары тарихында тирән эз калдырылган күренекле шәхесләр Салават Юлаев, Габдрәхим Утыз Имәни, Әбелмәних Каргалый, Нибәтулла Сәлиховлар белем алганнар. Стәрлебаш мәдрәсәсендә исә Мирсалих Бикчурин, Гали Рәфикый, Төхфәт Янәби, Мирсәет Солтангалиев кебек танылган затлар укыган. Шәмсетдин Зәки, Гали Чокрый, Мифтахетдин Акмуллалар, биредә укудан тыш, үзләре дә алга таба шактый еллар мөгаллим вазыйфасын башкарганнар. 1875 елда Казанда 9 мәдрәсә эшләгән, анда 600дән артык шәкерт укыган. 1916 елда Россиядә 2270 мәдрәсә исәпләнгән. XIX гасырда һәм XX гасыр башында халкыбызның белемен, рухи һәм матди культурасын үстерүдә, аны ислам дине, халык педагогикасы тәгълима-те нигезендә тәрбияләүдә «Буби», «Гобәйдия», «Госмания», «Касыймия», «Мәржания», «Мөхәммәдия», «Хөсәения», «Галия», «Рәсүлия», «Стәрлебаш», «Стәрлетамак» һ.б. мәдрәсәләр изге эш башкарганнар.

Бу дини уку йортлары арасында – күптән түгел йөз еллыгы данлы рәвештә билгеләп үтелгән «Галия» мәдрәсәсе аеруча игътибарга лаеклы урын алып тора.

«Галия» мәдрәсәсен оештыруда Зыя Камали

(Пәрвәзетдин Жамалетдин улы Камалетдинов) төп рольне уйный. Пәрвәзетдин Чишмә районының (Башкортстан) Сәйфи Кудаш, Мостай Кәрим, Фәридә Кудашева кебек зыялы затлар, әдәбият-сәнгать әһелләре дөньяга килгән Келәш авылында 1873 елның 9нчы декабрендә ярлы крестьян гаиләсендә туа. Туган авылында башлангыч белем алган малай укуын Уфаның «Госмания» мәдрәсәсендә дәвам итә.

Мәдрәсә житәкчесе Пәрвәзетдиндәге табигый сәләтне, тырышлыкны, фәнгә омтылышны күрәп, аңа чит илгә барып укырга киңәш итә. Белемгә омтылучы егет Шәрәкыйнең иң мәшһүр «Әз-Әзһәр» университетында югары белем ала. Мисырдан кайткач, үзе укыган «Госмания» мәдрәсәсендә укуын дәвам итә, татар, башкорт халыкларын гыйлемгә, мәдәнияткә өндөрүче «Әлгаләмел Ислам» («Ислам дөньясы») исемле газета чыгара башлый. «Госмания» мәдрәсәсендәге уку-тәрбия эшләренен торышы, бер мәдрәсә мохите белән генә канәгатьләнәп кала алмаган зат бу уку йортын югары дәрәжәсендәге олы мәдрәсә итеп үзгәртеп корырга тәкъдим итә. Аның бу изге омтылышына бары тик өченче мөхәллә имамы Зариф хәзрәт Галикәев кенә ризалаша. 1906 елның 6-8нче октябрдә яңа мәдрәсәгә кабул итү имтиханнары оештырыла, 70 малай шәкерт булу бәхетенә ирешә. 10нчы октябрдә икенче мөхәллә мәчетенен беренче катында укулар башлана. Яңа уку йортына «Мәдрәсәи Галия Диния» исеме бирелә.

«Галия»нең беренче укытучылары булып түбәндәге затлар эшләгән: мөдәррис Зыя Камали, укытучы мөдәррисләр – Нури Мөхәммәди-

ев, Гобәйдулла Саттаров, Лотфулла Байчурин. Беренче уку елында мөгаллимнәр хезмәт хакы алмаганнар. Икенче уку елы башында Уфа байлары Габделлатиф хәҗи Хәкимов һәм Бәдри Нәзиров йөзәр сум акчаларын бу яңа уку йортына бүлөк итәләр. Уку елы башында сигез укытучы 35әр сум хезмәт хакы ала башлый.

Мәдрәсәгә яңа бина төзү проблемасын хәл итәргә омтылу максаты белән зур жир биләүче Суфия бикә Янтурина йортында Уфа байлары катнашында мәҗлес уздырыла. Биредә баш мөдәррис мөфти Мөхәммәтьяр Солтанов, Уфа байларынан Садри Нәзиров, Сабирҗан Шәмголов, Сәлимгәрәй Янтурин һ.б. чыгыш ясый. С.Янтурин һәм С.Нәзиров унар мең, Сабирҗан Шәмголов, Б.Нәзиров йөз сум акчаларын мәҗлестән соң ук мәдрәсә кассасына тапшыралар. Ваклап бирүчеләр булышлыгын да кушкан, аз вакыт эчендә 26 700 сум акча туплана. Мәдрәсә бинасын салуга турыдан-туры булышлык итүче зат – Оренбург гимназиясен, Мәскәү университетының юридик факультетын тәмамлаган Суфия бикәнең яңа ире С.Янтурин була.

1908 елның 7нче маенда мәдрәсәнең нигез ташына беренче кирпечне мөфти Мөхәммәтьяр Солтанов сала. Шушы елның октябрендә бу бина тулысынча төзелеп бетә. Аны тизрәк киптерү өчен С.Янтурин бүлмә саен мич куеп, аларга утын салып, яндыру мәшәкәтләрен үз өстенә ала. Өч катлы бинаны эшләүгә барлыгы 42 мең сум халык акчасы тотылган, житмәгән чыгымнарны Уфа байлары үз өсләренә алганнар. Бу җаваплы төзелешкә Суфия бикә 18 мең, Садри бай 20 мең сум акчаларын кертәләр. Оренбург бае Закир Рәмиев (Дәрдемәнд) караватлар алу өчен 500 сум акчасын юллай.

Беренче уку елында шәкертләр уку йортына бер тиен дә акча түләмиләр. 930 сум тәшкил иткән еллык чыгымны байлар иганә исәбенә каплай. Алдагы елларда барлык чыгымнарны каплау өчен шәкертләрдән төрле күләмдә акча алынган. Мәсәлән, бишенче уку елында һәр шәкерт 60 сум түләгән. Ун ел эшләү чорында мәдрәсә бинасына 71 085 сум 25 тиен акча тотылган. 946 шәкертне ашату һәм бүлмәләренә жылыту, ремонтлау өчен 32 560 сум 25 тиен акча сарыф ителгән.

Зыя Камали һәм С.Янтурин тырышлыгы белән 1914 елда Уфада хатын-кыз укытучы-

лар семинариясе дә эшли башлый.

Мәдрәсә милләтенә карамыйча бөтен мөселман яшьләрен укыту, тугандаш халыкларны үзара якынайту, мәдәниятләрен үстерергә булышу максатын алгы планга куя. Анда 15-45 яшьлек татар, башкорт, үзбәк, казах, кыргыз, төрекмән, Кырым татарлары балалары белемен күтәрә.

«Галия» мәдрәсәсендә укулар алты ел дәвам итә. Баштагы өч елда шәкертләренң бер өлеше хәзерлек курсы үткән. Өч рәшidia мәктәбен тәмамлаган һәм керү имтиханнарын уңышлы тапшырган яшьләр мәдрәсәнең соңгы өч елы дәвамында төп курста гына укыганнар.

«Галия»дә түбәндәге фәннәр укытыла: тәфсир (Коръән-Кәримгә аңлатма); хәдис (Мөхәммәд пәйгамбәр сүзләре); осуле хәдис (хәдисләренә өйрәнү ысуллары); Сирнател нәби (Мөхәммәд пәйгамбәрнең тәрҗемәи хәле); фикъһе (мөселман хокукы – юриспруденция); фәраиз (варислар арасында мал бүлешү кагыйдәләре); гарәп теле (сарыф, нәхү – синтаксис, грамматика); бәлягать (матур сөйләү), әдәбият, татар теле (сарыф – морфология, нәхү – грамматика, бәлягать – сүз теориясе, әдәбият); рус теле, тарих (гомуми, борынгы, урта, яңа гасырлар); төрек һәм татар тарихы (һуннар, монголлар, угро-фин, Идел татарлары һәм башка халыкларның тарихлары); җәгърәфия (табигый һәм сәяси җәгърәфия); арифметика (дүрт гамәл мәсьәләләре, кәсерләр – вакланмалар, тәнәсеб – пропорция, гади фаизлар – гади процентлар, кәсер әгъшари – унарлы вакланма); алгебра; һәндәсә – геометрия (планиметрия, стереометрия, тригонометрия); гыйльме рух – психология; тәгълим вә тәрбия (педагогика, дидактика, методика); гыйльме кимья – химия (органик һәм органик булмаган химиянең урта курсы); физика; физиология – гыйльме вазаифел әгъза, физкультура.

Мәдрәсә тарихында егермеләп мөдәррис укытканлыгы мәгълүм. 1906-19 еллар арасында мәдрәсә якынча 1400 шәкерткә белем биргән.

Югары дини уку йорты итеп ачылган «Галия» мәдрәсәсе, 1919 елда икенче баскыч ирләр мәктәбе итеп үзгәртеләп оештырылганга кадәр, Россиядә төрки халыклар өчен фәнни-педагогик кадрлар әзерләү буенча педагогик үзәк вазыйфасын үти. Биредә шәкертләргә гимназия программасы күләмендә дөньяви белемнәр бирелә. ислам тарихы һәм фәлсәфәсе, Коръән, Мөхәммәт пәйгамбәр тормышы,

гарәп, төрек, рус, фарсы, төрки телләр югары уку йортлары дәрәжәсендә өйрәнелә. Традицион фәннәрдән тыш, монда психология, педагогика, дидактика, әдәбият, матур язу фәннәре дә югары сыйфатлы итеп укытылган.

Мөшһүр педагог, ислам, фәлсәфә, шәригать белгече, җәмәгать эшлеклесе, гарәп, фарсы, рус, инглиз, француз һәм госманлы төрек телләрен камил белгән Зыя Камали «Галия»гә мөдәррис итеп Шәрәкь дөнъясындагы иң белемле, тирән фикерле, педагогик хезмәтне, яшъ буынны яратучы зыялы затларны гына җыйган. Баш мөдәррис үзе бу уку йортында «Ислам нигезләре» курсы алып барган, «Ислам тарихы», психология, фәлсәфә укыткан; Галимҗан Ибраһимов, Тәкый Бәдигый – татар теле һәм әдәбияты, гарәп теле; Фатыйх Сәйфи-Казанлы, Әхмәдзәки Вәлиди, Хәбибулла Зәйни – төрки халыклар тарихы; Зыя Кадыйри, Хәтмулла Фазылов, Әмин Хафисый – гарәп теле; Сәетшәрәф Җиһаншин – шәригать нигезләре, гарәп теле; Габдулла Шәнаси-Ибраһимов, Садыйк Саттаров – физика, химия, методика; Хәбибулла Зәйни, Зөкәрия

Садертинов – география; Мөхмүт Сатаев – логика һәм әдәбият; Габдулла Фәхри, Садыйк Саттаров, Гыйниятулла Тергулов – математика; Җиһанша Габдушев, Хәҗиәхмәт Байтирәков, Габдулла Янбарисов, Хәйрисара Гыйсмәтуллин – рус теле; Хәҗҗәтелхәлим Мөхмүтов – фикъһ, Закир Кадыйри – фәлсәфә, педагогика, психология, дидактика; Хәбибулла Зәйни – физкультура; Фатыйма Дәүләткилдиева – педагогика тарихы һәм теориясе фәннәрен укытканнар. Бу мөгаллимнәрнең күбесе Мисыр, Сирия, Төркия һ.б. илләрдә югары белем алган яхшы эзерлекле белгечләр булганнар.

Мөдрәсәне тәмамлап чыгучыларга таныклык бирелгән. Таныклык алган затлар Мөхкәмәи шәрғиядә (Духовное собраниедә) янә имтихан тапшырып, үзләренең белем дәрәжәләрен, сәләтләрен ачыклаганнар. Аларның югары хәзерлекләре мөдәррислек дәрәжәсен, үз мөдрәсәсен ачу хокукын алган. Имтихан вакытында белемә йомшаграк дип табылган яшъләргә имам-хатыйп дәрәжәсе бирелгән һәм алар мәчеттә эшләү, дин укыту,

Мөдрәсә мөгаллимнәре һәм шәкертләреннән бер төркем, 1916 ел. Боек Ватан сугышында һәлак булган полк командиры Мирза Давыдов (1898-1943) гаиләсе архивынан.

мәхәлләдә идарә итү хокукын яулаганнар. Тагын да түбәнрәк белемселәр имам мөгүн дәрәжәсен алып, мәхәлләдә имам-хатыйпның ярдәмчесе вазыйфасын үтәгәннәр. «Галия»не төмамлаган шәкертләрнең 108е мөдәррислек, шәкертләрнең зур өлеше хатыйп вә мөгаллимлек дәрәжәсен алырга лаек булган. Совет власте елларында укутучы булып эшләгән мөдәррисләрнең таныклыгы институт төмамлаучыларның дипломы белән бер үк дәрәжәдә йөргән.

«Галия» мәдрәсәсендә нинди генә сәләтле, тырыш төрки халыклар яшьләре белем алмаган! Аның укучылары арасынан чыккан күренекле шагыйрьләр, язучылар, драматурглар, сәнгать эшлеклеләре (татарлардан: Мәжит Гафури, Шәехзада Бабич, Хәсән Туфан, Сәйфи Кудаш, Галимжан Ибраһимов, Васим Солтанов, Ибраһим Башмаков, композитор Солтан Габәши, музыка белгече Гата Исхакый; башкортлардан: Хәбибулла Габитов, башкорт теле белгече Әхтәм Мансуров; казахлардан: Бәйебет Майлин, Жәиенгали Теләпбиргәнов; үзбәкләрдән Мирмөхсин Шермөхәммәдов; кырым татарларынан Гомәр Ипчи, Абдулла Латиф-Задә, Мемет Күзәт; кыргызлардан Османлы Садыйков; адыгейләрдән Әхмәт Хатков, Тембет Керишев һ.б.).

«Галия»дә түбәндәге танылган галимнәр хәзерлек үтәләр: филология профессорлары – Гыйбәд Алпаров, Нигъмәт Хәким, Галимжан Нигъмәти, тарих профессоры Булат Салиев (Үзбәкстанда эшләде), медицина профессоры Гыйниятулла Тергулов, татар теле галиме Вәли Хангилдин, икътисад белгече Һади Кәримов; кыргыз теле белгече профессор Ишангали Арабаев, фольклорчы, кыргыз эпосы «Манас»ны тикшерүче Каюм Мифтахов; үзбәк әдәбиятчысы Мөәминжан Мөхәмәджанов; дөүләт эшлеклеләре: Казахстанның мәгариф комиссары Ногъман Манаев; Башкортстанның эчке эшләр комиссары Исмәгыйль Солтанов, халык мәгарифе комиссарлары Шәһит Әхмәдиев, Гали Ходаяров, Кәрим Иделгужин; СССРның Согуд Гарәбстандагы генераль консулы булган Кәрим Хәкимов, Төркиядә илебезнең Измир шәһәрәндәге консулы Хаммат Гомәров, Төркиядәге Рәсәй илчеләге сәркәтибе Фәйзи Вәлиев; Башкортстанның радиокомитет рәисе булып эшләгән Лотфый Гаделев, Мәскәүдә Главлит вазыйфасын башкарган Гыйндулла Ишмаев һ.б., мәктәп укутучылары, югары уку йортлары пе-

дагоглары, фәнни хезмәткәрләр һәм мәдәният эшлеклеләре – «Галия» мәдрәсәсе очырган беренче карлыгачлар. Илебез милли интеллигенциянең билгеле өлеше тәшкил иткән «Галия»-леләрнең 70 %ы 1930 елларда, төрле нахак бәләләр тагылып, хөкем ителде, фажигага дучар булды. Алар да бу данлы уку йортының горурлыгы булып саналалар.

«Галия»дә йөздән артык казах, берничә дистә үзбәк, кыргыз һ.б. тугандаш төрки халыклар яшьләре дә белем алганнар. Октябрь инкыйлабына кадәр үк белемгә омтылучы яшьләргә ярдәм кулы сузган «Галия» мәдрәсәсенә олы рәхмәтен бу халыклар галимнәре, жәмәгәтчеләге даими рәвештә телдән һәм язма рәвештә ирештереп килә.

Язмабызның ахырында 13 ел дәвамында яшь буынның төрле яклап үсеп тәэмин итүдә фидакәр хезмәт күрсәткән мөгътәбәр зат Зыя Камалинең соңгы язмышы турында укучыга бер кәлимә сүз дә әйтми үтү килешмәс, шәт. Мөхтәрәм профессор Совет власте елларында ижади эшен уңышлы дәвам итә. 20-30нчы елларда дүрт томлык «Ислам фәлсәфәсе», «Аллаһы Тәгаләнең гаделләге», «Безнең дини мәктәпләребез һәм мәдрәсәләребез» һ.б. хезмәтләрен яза. 1923 елдан ул Эчке Россия һәм Себер мөселманнары Үзәк Диния Нәзарәте казые итеп сайлана. 1936 елда мөфти Ризәтдин Фәхрәтдин бакый дөнъяга күчкәч, Диния нәзарәте таркала. Зыя Камали эшсез кала. 1938 елның 22нче апрелдә кулга алына, нахак бәләләр тагылып, жиде елга иректән мәхрүм ителә. 1942 елда Куйбышев (Самара) төрмәсендә якты дөнъя белән сабуллаша. 1956 елда гаепләү эше яңадан каралып, тулысынча аклана. Бу бөек зат башкарган изге гамәлләргә, аның данлы исемен төрки халыклар, бигрәк тә туган татар халкы онытмый. Россия һәм БДБ илләрендә яшәүче төрки халыклар тарихының бүленмәс кисәге булып өверелгән «Галия» мәдрәсәсе Октябргә кадәр мөселман халыклары мәгарифе, мәдәнияте мирасында лаеклы урынны алып тора.

Соңгы сүз урынында «Галия» мәдрәсәсе тарихын, аның педагогик эшчәнлеген төрле аспектта, тирәнлектә өйрәнү өлкәсендә Равил Үтәбай-Кәрим, Рәиф Мәрдәнов, Мөхәммәт, Рәстәм һәм Дөүләт Мәһәдиевләр, Сөләймән Рәхимов, Фаиз Сукталиев кебек галимнәр башкарган хезмәтне, эзләнүләргә уңай яктан билгеләп үтәсем килә.

ХЕЗМӘТ ИЯСЕ - ХӨРМӘТ ИЯСЕ

Рүзәл Йосыпов

РҮЗӘЛ ГАБДУЛЛАЖАН улы ЙОСЫПОВ – филология фәннәре докторы, профессор, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар теле белеме кафедрасы мөдире, академик, Татарстан Фәннәр Академиясе вице-президенты. Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасының Дәүләт премиясе лауреаты. 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

Юсупов Р.А. По труду и почет.

Статья посвящена деятельности видного педагога и ученого в области татарского языкознания и лингвистики, доктора педагогических наук, профессора Чулпан Мухаррамовны Харисовой.

Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты бай тарихлы, үзенчәлекле традицияләре булуы белән илебездәге башка югары уку йортлары арасында аерылып тора. 130 елдан артык вакыт эчендә анда күп меңләгән югары квалификацияле белгечләр укып, тормышта үз урынын тапты. Аларны әзерләүдә төрле факультетларда армый-талмый эшләүче галимнәр үзләреннән зур өлеш кертә. Билгеле, югары уку йортында зур күләмле укыту эше белән беррәттән, алар фәнни-тикшеренү эшләре дә алып бара: монография, программа, дәреслек һәм төрле кулланмалар язып бастырып чыгаралар. Бу жәһәттән университетыбызның татар филологиясе факультетында эшләүче педагогика фәннәре докторы, профессор Ч.М. Харисова үзенң киң кырлы фидакарь эшчәнлеген белән аерылып тора. Алдагы сүзбез шул хакта.

Татарстанның Кукмара районы Зур Сәрдек авылында туып-үскән Чулпан Мөхәррәм кызы Казан педагогика институтының тарих-филология факультетында татар һәм рус телләре һәм әдәбиятлары бүлегендә укый, аны кызыл дипломга тәмамлай. Студент елларында фәнни-тикшеренү эшенә сәләтле кыз күптөрле конференцияләрдә докладлар белән катнаша, фоторәсеме факультетның мактау тактасыннан төшми. Ул чагыштырма грамматика буенча диплом эше язып, аны бик уңышлы яклай. Дипломлы яшь белгеч, туган авылына кайтып, укытучы һәм завуч

булып эшли, беренче хезмәт чыныгуын бөтен Россиягә танылган данлыклы Зур Сәрдек урта мәктәбендә ала, методист-укытучы булуның гамәли серләренә шунда төшенә. Бөтен күңелен биреп, үзен аямыйча эшләгән укытучы итеп искә алалар аны анда хәзер дә.

Профессор Ч.М.Харисованың хезмәт кенәгәсендәге икенче эш урыны – Казан дәүләт педагогика институтының (аннан соңгы елларда КДПУның һәм хәзерге ТДГПУның) татар теле белеме кафедрасы. Ул анда инде 28 елдан артык эшли, төрле вазыйфалар башкара.

Бүгенге көндә Ч.М.Харисова – татар теле укыту теориясе һәм практикасы буенча хатын-кызлардан беренче педагогика фәннәре докторы, профессор, Татарстанның атказанган мәктәп укытучысы, Каюм Насыри исемендәге премия лауреаты. Аның 150гә якын басылып чыккан хезмәт бар, шуларның 50дән артыгы – аерым китаплар, 4 төрле мультимедиа әсбаплары. Галимә үзенң фәнни-тикшеренү эшчәнлеген хәзерге татар әдәби теле морфологиясенә актуаль мәсьәләләре, югары уку йортларында һәм мәктәптә татар теле укытуның лингвометодик нигезләре, хәзерге татар әдәби телендә сүз ясалышы мәсьәләләре юнәлешләрендә алып бара.

Профессор Ч.М.Харисованың күпсанлы хезмәтләре Татарстанда гына түгел, Россиядә дә киң кулланылыш тапты. Ул, беренчеләрдән булып, татар һәм рус телләренң фонетик һәм фонологик система-

ларын методик максатларда чагыштырды, аның нәтижеләре Казан лингвометодик мәктәбе өчен зур әһәмиятле монографиядә – Мәскәүнең “ВЛАДОС” нәшриятында басылып чыккан “Обучение татарскому произношению в русской школе” (2001) исемле зур күләмле монографиядә урын алды. Ч.М.Харисованың Санкт-Петербургтагы “Просвещение” нәшриятында басылып чыккан “Теория и методика обучения татарскому произношению в русскоязычных школах” исемле хезмәте бөтен Россия Федерациясе укытучылары өчен кулланма буларак тәкъдим ителде. Моннан тыш, галимәнең фәнни һәм методик характердагы мәкаләләре Мәскәү, Орск, Уфа, Стәрлетамак, Карачаевск, Алмата (Казахстан) һ.б. шәһәрләрдә дә басылып чыкты.

Профессор Ч.М.Харисова үзенең ире – педагогика фәннәре докторы, профессор, ТДГПУ проректоры, рус мәктәбендә татар теле укыту кафедрасы мөдире, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның атказанган укытучысы, К.Насыйри исемендәге премия лауреаты Фираз Фахраз улы Харисов белән бик күп хемерләргә бергәләп язды. Алар – Россия Мәгариф министрлыгы тарафыннан татар телен өйрәнүчеләргә ярдәмлек итеп тәкъдим ителгән беренче оригиналь әсбап – “Минем беренче сүзлегем” исемле татарча-русча рәсемле сүзлек авторлары. Бу китап 1996 елда балалар өчен чыккан китаплар арасында ЮНЕСКО тарафыннан үткөрелгән “Отчий дом” исемле Бөтенроссия конкурсында (аның рәисе – Сергей Михалков) махсус диплом белән бүләкләнде. Шулар сериядәге “В мире слов и предложений” (1999), “Мой словарь” (2002) һ.б. китаплары да Россия Федерациясе Мәгариф министрлыгы тарафыннан татар телен өйрәнүгә теләүче башка милләтләргә кулланма буларак тәкъдим ителде.

Инде күп еллар дәвамында татар филологиясе факультетында көндәзгә һәм читтән торып укучы студентларга хәзерге татар әдәби теленең сүз ясалышы һәм морфологиясе буенча лекцияләр, гамәли дәрәсләр алып бару белән беррәттән, Ч.М.Харисова студентлар һәм урта мәктәпләр өчен программалар, дәрәсләр,

лекцияләр, төрле ярдәмлекләр һәм сүзлекләр яза. Шуны да әйтергә кирәк: ул үзе алып бара торган фәннәр буенча укыту-методик комплекслар төзедә. “Татар теле морфологиясе: Гамәли курс” исемле китабы Россия Федерациясе Мәгариф министрлыгы тарафыннан югары уку йортларының филология факультетларында 033000 – туган тел һәм әдәбият белгечлегенә буенча укучы студентларга тәкъдим ителде.

Тел белемә өлкәсендәге яңалыкларны истә тотып, чыгарылыш сыйныфы укучылары һәм абитуриентлар өчен татар теленнән төзелгән яңа кулланмалар сериясе дә профессор Ч.М.Харисова тарафыннан төзеп чыгарыла башлады. Фәнни-педагогик жәмәгәтьчелек, абитуриентлар һәм укучылар аның “Татар теле. Теория, күнегүләр, тестлар” (2006), “Татар теле: Кагыйдәләр һәм күнегүләр” (2007) исемле китапларын актив куллана. Беренчеләрдән булып, ул Бердәм дәүләт имтиханына әзерләнү өчен “Татар теленнән күнегүләр һәм тестлар” (2006) исемле кулланма чыгарды. Шунысы кызык: 2007 елгы нәтижеләр буенча республикабызның “Мәгариф” нәшриятында татар теле буенча басылып чыккан китаплар арасында иң күп сатып алынган китап исеме дә Ч.М.Харисованың автордашлыкта язылган “Татар теле: Кагыйдәләр һәм күнегүләр” исемле хезмәтенә бирелде.

Профессор Ч.М.Харисова тел күренешләренә системалы якин килү, бу өлкәдәге казанышларны өйрәнәп, аларны тиешенчә

кулланып, мәктәп дәрәсләкләренәң яңа сериясен эшләүдә дә актив катнаша. Ул – рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен татар теленнән гамәлдәге программа авторы, бу юнәлештә Дәүләт стандартын эшләү комиссиясе әгъзасы, рус мәктәпләренәң 3нче, 4нче, 5нче сыйныф дәрәсләкләре һәм кулланмалары, шулай ук татар мәктәпләренәң 2нче, 3нче, 5нче, 6нчы сыйныфлары өчен дәрәсләк авторларының берсе.

Ч.М.Харисова күп еллар буе Республикабызның Мәгарифне үстерү институтында укучылар белемен камилләштерү курсларында тел белеменәң актуаль мәсьәләләренә багышланган лекцияләр укый, вакытлы матбугатта, радио һәм телевидение буенча чыгышлар ясый. Ул ике фән кандидаты өзерләде, аның житәкчелегендә өч аспирант үзләренәң диссертацияләрен тәмамлап киләләр. Шулай ук ТДГПУда педагогика һәм методика буенча, контрастив филология буенча докторлык диссертацияләре яклау советлары әгъзасы, Мари һәм Чуваш педуниверситетларындагы диссертация советларында оппонент һәм әгъза буларак еш кына фәнни-педагогик кадрларны аттестацияләүдә катнаша, чыгышлар ясый. Шулай итеп, галимәнәң тел белеме өлкәсендәге эзләнүләрен методик яктан тормышка ашыруы аның күпсанлы монографияләрендә, программа, дәрәсләк һәм кулланмаларында урын таба. Тагын шунысы әһәмиятле: Ч.М.Харисованың хезмәтләреннән республикабыздагы төрле уку йортларында укучы һәм эшләүчеләр генә түгел, Россия Федерациясендә яшәүче башка милли төбәкләр дә файдалана.

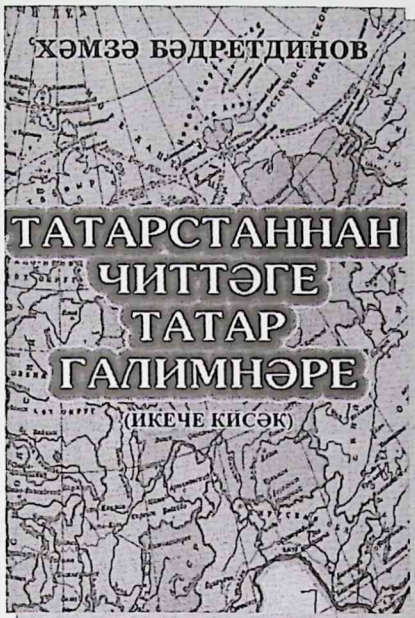
Узган гасырның 90нчы еллары ахырында төрле предметлар буенча республика олимпиадаларың үткөрү турында сүз чыкканда, Ч.М.Харисова русча сөйләшүче укучылар өчен, рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен андый олимпиадаларның кирәклеген беренчеләрдән булып хуплаган иде. Ул ун елдан артык инде аларны өзерләү һәм үткөрү эшендә актив катна-

шучы, Мәгариф һәм фән министрлыгында дәрәсләкләр һәм кулланмаларны бәяләү буенча эксперт советының һәм республикабызда чыга торган “Мәгариф” журналы редколлегиясенәң әгъзасы. Гомумән, ул киң кырлы фәнни-педагогик һәм методик эшчәнлек алып бара, аның нәтижәләре дә бай һәм куанычлы; үзе белән бергә эшли торган хезмәттәшләренәң, студентларның һәм укучыларның ихтирамын һәм игътибарын тоеп яши.

Чулпан Мөхәррәмовна гаиләдә дә бәхетле. Ире Фираз Фахраз улы белән бик уңган ике бала тәрбияләп үстерделәр. Уллары Илшат Казан дәүләт университетының икътисад һәм филология факультетларын кызыл дипломга тәмамлады. Ул – студент елларында ук инде яшә икътисадчылар, халыкара политологлар өчен Мәскәү һәм Санкт-Петербург дәүләт университетлары оештырган Жәйге мәктәпләрдә Россия һәм БДБ илләреннән килгән аспирантлар һәм яшә галимнәр арасында жиңүче һәм шулар нәтижәсе буенча Брюссельгә – Евросоюз һәм НАТО штаб-квартирасына барган бердәнбер студент. Республикабыз хөкүмәте Грантын алып, 2006-07 елларда Америка Кушма Штатларында, “Master of Business Administration” белгечлегә буенча укып, магистр дипломы алды һәм Гарвард университетында стажировка узып кайтты. Кызлары Гөлшат ТДГПУның психология факультетында 5нче курста укый, университетның Отличниклар советы рәисе, Татарстан Фәннәр Академиясенәң (2006), ТДГПУ ректорының (2007), Россия Федерациясе хөкүмәтенәң (2007-08) стипендиаты, Россия Президенты В.В.Путинның сәләтле яшъләргә ярдәм итү премиясе лауреаты (2007).

Университетыбызның һәм факультетыбызның әйдәп баручы белгечләреннән берсе булган профессор Чулпан Мөхәррәм кызы Харисованы күркәм юбилее белән ихлас күнелдән тәбриклибез, аңа ижади уңышлар һәм сәламәтлек телибез!

Бәдретдинов Х. Татарстаннан читтәге татар галимнәре. Беренче кискәк. – Йошкар Ола, 2006; икенче кискәк – Казан, 2007.

Татар халкы – бай тарихлы, гомер-гомергә мәгърифәткә, гыйлемгә омтылган, башка милләт халыклары белән үзара дус, тату, төрле өлкәдә ярдәмләшеп яшәүнең иң гүзәл үрнәкләрен биргән, хезмәт сөюче, Идел буенда, Уралда, бөтен дөньяның төрле урыннарында яшәүче халыкларның берсе.

Аның белемгә, гыйлемгә омтылышын түбәндәге мисаллар аеруча ачык күрсәтә: Х гасырларда ук жир шарының төрки-татарлар яшәгән төрле төбәкләрендә беренче мәдрәсәләр ачылу, алга таба алдынгы карашлы татар яшләрәненең рус гимназияләрендә, Бохара, Сәмәрканд, Казан, Истамбул һ.б. шәһәрләрдә, Ирландия, Германия кебек дәүләтләрдә төрле белгечлекләр алуы, Рәсәйдә, башка илләрдә татар телендә мәгърифәти, мәдәни эчтәлекле газета-журналлар, китаплар басылу һ.б.

Татар халкының мәгарифе һәм фәне XVIII-XX гасырларда, бигрәк тә XX гасыр башында, Октябрь инкыйлабынан соң формалашты, үсеш чорын кичерде. Хәзерге ва-

қытта татар булган галимнәр яшәмәгән жир шары төбәкләре юктыр, мөгаен. Фәнни-тикшеренү эшләре белән актив шөгыльләнүче журналист, Татарстан Республикасының мәдәният хезмәткәре Хәмзә Бәдретдиновның 2000 һәм 2006 елларда Йошкар-Ола һәм Казанда дөнья күргән “Татарстаннан читтәге татар галимнәре” дигән китаплары бу фикерне тагы да ныгыта.

Китапның беренче һәм икенче кискәкләрендә Татарстан Республикасынан читтә – Америка, Төркия, Латвия, Үзбәкстан, Казахстан, Кыргызстан, Төркмәнстан, Белорусия, Мисыр, Яңа Зеландия, Украина, Россиянең төрле шәһәрләрендә яшәүче һәм фәннең алга китешен уңышлы тәмин итүче татар халкының йөзгә якын данлы академик, профессор, доцент уллары һәм кызларының рәсемнәре белән бергә, аларның тормыш юлын һәм гыйльми эшчәнлекләрен киң, тирән яктырткан фәнни-популяр очерклар һәм язмалар урнаштырылган.

Беренче кискәктә 29 галим арасында Камил Вәлиев, Роальд Сәгъдиев, Вил Мирзаянов, Габдрахман Таһиржанов, Әнвәр Фәизов, Раиф Әмиров, Әгъдас Борһанов кебек мәшһүр фән әһелләренә торыш юлы һәм фәнни эшчәнлегә аеруча тирән яктыртылган.

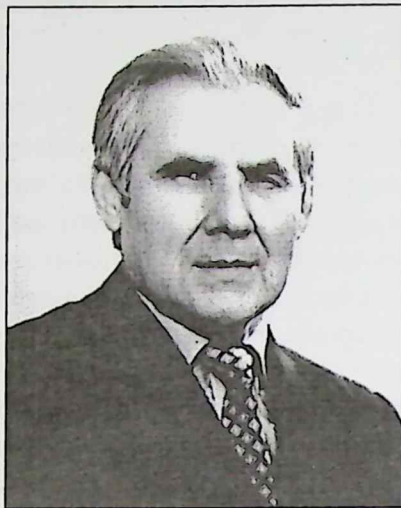
Бөтендөнья татар галимнәре форумы алдыннан дөнья күргән икенче кискәктә 44 фән эшлеклесе турында бай мәгълүмат бирелгән. Алар арасында Мәскәүдән Мәхмүт Гәрәев, Хәбиб Миначев, Шамил Мөхәммәдьяров, Роберт Нигъмәтуллин, Төркиядән Нәдир Дәүләт, Әгъдәс Нигъмәти, Исәнбикә Туган, Рәшидә Насыйбуллина, АКШтан Азадә-Гайшә Рорлих, Алма-Атадан Гриф Хәйруллин, Төмәннән Хәнисә Алишина һ.б. багышланган фәнни-популяр очерклар һәм язмалар күңелгә аеруча хуш киләләр.

Хәмзә Фәрһат улы Бәдретдинов Татарстаннан читтә булган татар галимнәренә торыш юлын һәм гыйльми эшчәнлеген активрак өйрәнәп, якын елларда хәзергә кадәр Татарстан матбугатында тирән яктыртылган татар галимнәре исәбенә китапның яңа басмаларын бастырып чыгаруны төп максатларының берсе итеп куя. Аның өйрәнелүче шушы проблемага, темага, әлегә кадәр дөнья күргән китаплары кебек үк, тирән эчтәлекле яңа хезмәтләре белән киң җәмәгәтчәлекне, галимнәрне, фән әһелләре торышы һәм эшчәнлегә белән кызыксынуларны якын араларда яңа сөендерәчәгенә ышанычыбыз, өметбез бик зур.

Фәнис Исламов.

ХУЖИӘХМӘТ ШАҺИӘХМӘТ УЛЫ МӘХМҮТОВКА 75 ЯШЬ

Фольклорчы галим, әдәбият белгече, педагог һәм журналист Хужиехмәт Шаһиехмәт улы Мәхмүтов (Хужие Мәхмүтов) 1933 елның 15нче февралендә Татарстан Республикасы Мамадыш районының Түбән Ушмы авылында крестьян гаиләсендә дөньяга килә. Өлгергәнлек аттестаты алгач, ике ел авыл мәктәбендә укыта. 1953 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе бүлегенә укырга керә. Аны тәмамлагач, жиде елга якин Буа

районында чыга торган "Яңа юл" газетасында әдәби хезмәткәр, җаваплы сәркәтип, бүлек мөдире вазыйфаларын башкара.

1966 елдан бирле Х.Мәхмүтов Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли. Биредә ул аспиранттан алып баш фәнни хезмәткәргә кадәр үсү юлы үтте, "Татар халык табышмаклары" дигән темага кандидатлык һәм халкыбызның афористик ижаты буенча докторлык диссертацияләре яклады. "Кечкенә дә төшкенә", "Афористические жанры татарского фольклора", "Язылмаган кануннар" кебек китапларында галим бу төр әсәрләрнең мәгънәви тирәнлеген, тәрбияви көчен һәм шигъри камиллеген бик тулы итеп яктырта. Х.Мәхмүтов 30га якин китап, 850ләп мәкалә авторы. Ул 12 томлык "Татар халык ижаты" Жыйнагын матбугатка әзерләүгә дә зур өлеш кертте.

Х.Мәхмүтов борынгы фольклорыбыз мәсьәләләрен өйрәнүгә күп көч куя. Ул VIII-XVII йөзләрнең төрки язма һәйкәлләрендә теркәлгән афористик гыйбарәләргә берәм-төкләп җыеп, бүгенге татар мәкаләләргә белән чагыштырып чыкты, алар арасындагы генетик бәйләнешләрне ачыклады. Галимнең "Мәңгелек ядкяр", "Борынгылар әйткән сүзләр" исемле монографияләре шушы өлкәгә карыйлар.

Х.Мәхмүтовның каләменә фәнни дә, үтемле-кызыклы да итеп язу сыйфаты хас. Аның "Ел тәүлегә – 12 ай", "Канатлы сүз – хикмәтле сүз" кебек китапларындагы бүлекләр мавыктыргыч әдәби парчалар кебек укылар. Әдәби телебезнең матурлыгы, сурәтлеле-

ге мәсьәләләрен галим һәрвакыт күз уңында тотта. 30 елдан артык ул радиодагы популяр "Тел күрке – сүз" тапшыруларының даими авторларыннан берсе булды.

Атап үтелгән монографик хезмәтләреннән тыш, галим "Татар фольклоры жанрлары", "Татар фольклорында социаль мотивлар", "Поэтика татарского фольклора" исемле күмәк фәнни җыентыкларның да җитәкчесе, төзүчесе һәм төп авторларыннан берсе булды. "Мәгариф" нәшрия-

ты "Эңгә чөчтем – эңгә җыям" дигән гомуми исем астында мәктәп һәм гимназияләр өчен татар халык ижаты буенча уку ярдәмлегенә итеп чыгарган тугыз китапның дүртесе Х.Мәхмүтов тарафыннан әзерләнгән. Ул бөек мәгърифәтчебез Каюм Насыриның фольклор һәм тәрбия өлкәсендәге эшчәнлеген яктырткан мәкаләләр язды, аның әсәрләренә татарча икетомлыгын, дүрттомлыгын, русча бертомлыгын матбугатка әзерләүдә катнашты.

Х.Мәхмүтовның Казан, Новгород, Тбилиси, Алмата, Бишкәк, Анкара һ.б. шәһәрләрдә булып узган егермедән артык фәнни конференцияләрдә докладлар белән чыгуы, озак вакытлардан бирле Институтның Гыйльми һәм Диссертация советлары эшендә әгъза буларак катнашуы, яшь галимнәр һәм аспирантлар белән җитәкчелек итүе, шөкерләргә тарафыннан 2 докторлык һәм 5 кандидатлык диссертациягә яклануы, байтак еллар дәвамында төрле югары уку йортларының татар филологиясе факультетларында Дәүләт аттестация комиссиясә рәисе булып эшләве турында да искә алып үтәргә кирәк.

Мөхтәрәм галим – Халыкара Төрки академия академигы, Татарстан язучылар берлеге әгъзасы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, Татарстанның һәм Россия Федерациясенең атказанган мәдәният хезмәткәре, "Фән һәм тел" журналының редколлегия әгъзасы – профессор Хужиехмәт Шаһиехмәт улы Мәхмүтовны юбилее белән котлыйбыз. Нык сәламәтлек, яңа уңышлар телибез.

"Фән һәм тел" журналы редакциясә.

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ УЛЫ АСЫЛГӘРӘЕВКӘ 70 ЯШ

Шәрифжан Нурлыгәрәй улы Асылгәрәев 1938 елның 1нче февралендә Татарстан Республикасының Яңа Писмән (хәзерге Бөгелмә) районы Карабаш авылында Жәләлетдин кызы Миңлежан белән Асылгәрәй улы Нурлыгәрәй гаиләсендә өченче бала булып дөньяга килә. Туган авылы Карабашта урта мәктәпне тәмамлагач, 1957 елның жәендә Актүбә (Казахстан ССР)

шәһәрәндәге очучылар хәзерли торган хәрби авиация училищесына укырга керә. Башта Актүбә, аннары Орск шәһәрләрендәге хәрби уку йортларында очучылык һөнәрен үзләштерә. Әмма узган гасырның алтмышынчы елларында Совет армиясендә барган реформалар, кыскартулар Ш.Н. Асылгәрәевне дә читләтеп үтми, ул армиядән китә, Казанга килә, Казан дәүләт университетына укырга керә. Шулай итеп, ул 1960-65 елларда КДУ студенты, 1965-68 елларда шул ук уку йортының аспиранты.

1968 елның декабрендә "Татар сөйләменең синтагмаларга бүленеше" дигән темага кандидатлык диссертациясе яклай. 1969 елның июнендә Казан дәүләт педагогия институтына эшкә килә. Башта ассистент (1969-70), аннары өлкән укытучы (1970-75) була, 1975 елның сентябрендә доцент итеп сайлана һәм бу вазыйфаны 1980 елның гыйнварына кадәр башкара. 1977 елның сентябреннән 1979 елның сентябренә кадәр вакытлыча татар әдәбияты кафедрасы мөдире вазыйфасын үти.

Ш.Н. Асылгәрәев 1980 елда КПСС өлкә комитетына эшкә күчә. Биредә ул 1980 елның гыйнварыннан 1982 елның октябренә кадәр фән һәм югары уку йортлары бүлегендә мөдир урынбасары булып эшли. 1982 елның октябрендә аны

Г.Ибраһимов исемендәге Институтка директор урынбасары итеп күчерәләр. Бу вазыйфаны Шәрифжан 18 ел дәвамында, ягъни 1982 елның октябреннән 2000 елның азыгына кадәр башкара. 2001 елдан аны тел белеме бүлегенә өйдәүче фәнни хезмәткәр итеп билгелиләр. 2004 елдан Ш.Н. Асылгәрәев лексикография һәм лексикология бүлегә мөдире итеп куела. 2007 елда Институттагы

структур үзгәрешләр нәтижәсендә яңа бүлекләр ачыла. Бүгенге көндә Ш.Н. Асылгәрәев яңа төзелгән гомуми тел белеме бүлеген җитәкли. Аның кул астында фәнни хезмәтләр языла, экспедицияләр оештырыла, конференцияләр үткәрелә.

Соңгы берничә дистә елда татар лексикографиясендәге иң зур һәм әһәмиятле булган икетомлык «Татарча-русча сүзлек»не дә басмага Ш.Н. Асылгәрәев җитәкчелегендә лексикографлар төркеме эзәрләде (аның беренче томы «Мәгариф» нәшриятында басылып та чыкты).

Фәнни эшләрне оста оештыру белән беррәттән, ул төрле сәбәпләр аркасында оңытылган диярлек күренекле татар галимнәренең хезмәтләрен анализлап, эшкәртә бастырып чыгаруга да зур көч куя.

Ш.Н. Асылгәрәевнең фәнни-педагогик һәм фәнни-оештыру эшчәнлегенә хөкүмәт бүләкләре белән билгеләнгән. Ул – "Мактау билгесе" ордены кавалеры, "Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре".

Журналыбызның даими авторы, киңәшчесе һәм ярдәмчесе булган дустаныбыз Шәрифжан Нурлыгәрәй улы Асылгәрәевне юбилее белән котлыйбыз, нык сәләмәтлек, яңа уңышлар телибез.

"Фән һәм тел" журналы редакциясе.

КОНДЕНСАЦИЯЛӘНГӘН ТИРӘЛЕКТӘ МОЛЕКУЛАЛАРНЫҢ ӘЙЛӘНЭШ ХӘРӘКӘТЕ

Наил Гайсин, Фәрит Бәширов

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыеклыкларда һәм кристалларда төшнәң магнетик релаксациясә өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзергә көндә Казан дәүләт технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара. 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

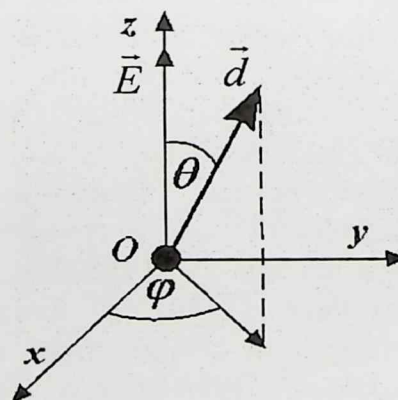
ФӘРИТ ИСРАФИЛ улы БӘШИРОВ – физика-математика фәннәре докторы, Казан дәүләт университетының гомуми физика кафедрасында эшли, Алжир Республикасы (1975-78 еллар) һәм Гвинея Республикасы (1997-2002, 2005-07 еллар) уку йортларында укытып кайта. Конденсацияләнгән тирәлектә молекулаларның хәрәкәтен өйрәнү өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. 80нән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Гайсин Н. К., Баширов Ф.И. Вращательное движение молекул в конденсированной среде.

В статье делается вывод о том, что модель фиксированных угловых скачков не описывает достоверно вращательное движение молекул в кристаллах.

Матдә молекулаларының әйләнәш хәрәкәтен эксперименталь юл белән өйрәнү төрлө спектроскопик методлар ярдәмендә башкарыла. Һәр спектроскопик метод молекулага хас микроскопик зурлыклар һәм аларның хәрәкәт вакытындагы үзгәрешә белән бәйле. Мәсәлән, диэлектрик спектроскопия молекуланың электр диполь моментына, диэлектрик релаксация – молекула әйләнәш хәрәкәте башкаргандагы диполь моментының юнәлешә үзгәрүгә нигезләнгән. Атом төшенәң магнетик релаксациясә – молекуладагы атом төшенәң магнетик моменты молекуладагы магнит кырларының әйләнәш хәрәкәте башкаргандагы флуктуациягә бәйле. Оптик спектроскопия методлары да нинди дә булса микроскопик молекуляр зурлыкның хәрәкәт вакытындагы юнәлешә яки зурлыгы үзгәрешәнә нигезләнә. Спектроскопик методлар ярдәмендә матдәнәң нинди дә булса макроскопик характеристикасы (диэлектрик релаксация вакыты, төшнәң магнетик релаксация вакыты, яктылык чәчелү спектры сызыгының киндәге, инфракызыл йотылу спектры сызыгының киндәге һ.б.)

белән үлчәнә. Иңчә рәсемдә молекуланың электр диполь моменты декартча координат системасында күрсәтелгән.

1 рәс. Декартча x, y, z координат системасында молекуланың диполь моменты юнәлешә θ һәм ϕ почмаклары белән билгеләнә.

Матдәнәң макроскопик характеристикасының микроскопик $\vec{d}(t)$ параметрлары белән бәйләнәшә вакытка бәйләнәшләр корреляция функциясә белән билгеләнә. Корреляция функциясә молекуляр $\vec{d}(t)$ параметрының бер-бер артлы ике вакыт моменты (t_0 һәм $t_0 + t$) арасындагы статистик уртача зурлык була:

$$K(t) = \langle \bar{d}(t_0) \bar{d}(t_0 + t) \rangle. \quad (1)$$

Сыеклыкларда һәм каты жисемнәрдә молекулаларның үзара көчле тәэсир итешүе нәтижәсендә молекуляр хәрәкәтне тасвирлау математик яктан катлаулы була һәм ахыргача чишелми торган күп жисемнәр проблемасына әверелә. Бу мәсьәлә шулай ук молекулалар каты жисемнәргә дә кагыла. Барлыкка килгән авырлыклар аркасында конденсацияләнгән тирәлекләрдә молекулаларның әйләнеш хәрәкәтен өйрәнү статистик юл белән генә түгел, башка юллар белән дә, атап өйткәндә, аны хәрәкәт модельләре ярдәмендә тасвирлау юлы белән дә бара.

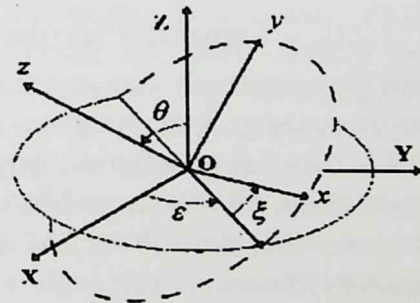
Мондый тирәлекләрдә молекулаларның әйләнеш хәрәкәтен модельләү ысулы белән өйрәнү П. Дебай хезмәтләреннән башланып китә [1]. Ул, беренче булып, молекулага тиңләштерелгән шар формасындагы Броун кисәкчесенң үзле тирәлектә әйләнеш хәрәкәте турындагы мәсьәләне чишә. Шул вакыттан башлап, Дебайның теоретик моделе сыеклыкларда молекулаларның жылылык әйләнеше хәрәкәтен тасвирлау өчен уңышлы кулланылып килә. Бу модель буенча молекуланың нинди дә булса чикле почмакка борылышы чиксез санлы һәм чиксез кечкенә, юнәлеше һәм дәвамлыгы буенча очраклы почмакча күчешләр ясап башкарыла. Дебай моделе гади әйләнеш диффузиясе дип атыйлар.

Соңга таба башка төрле әйләнеш хәрәкәте модельләре дә үсеш алды. Алар арасында Стилның инерциаль әйләнеш моделе [2,3], сикерешле әйләнеш диффузиясе моделе [4,5], Фоккер-Планк моделе [6], Ланжевен моделе [7], Гордонның киңәйтелгән әйләнеш диффузиясе моделе [8] бар. Бу модельләр, Дебай моделе нән аермалы буларак, башка төрле фаразларга нигезләнгән. Мәсәлән, Стил молекулаара көчләрнең моменты тәэсирләшү көчләренең анизотропиясенә бәйле дип саный. Сферик симметрияле молекулалар өчен бу моментлар нульгә тигез, ә молекуланың әйләнеш хәрәкәте газлардагы кебек ирекле, ул аларның инерциаль үзлекләре белән генә билгеләнә. Гордон моделеңдә диффузион әйләнеш хәрәкәте башкаручы молекулалар квант механикасы күзлегеннән карала: ул әйләнеш квант саны J белән сыйфатлана. Молекулаларның тәэсир итешү вакытында бу зурлык үзгәрергә, яки үзгәрми калырга

мөмкин. Бу модельләр спектроскопик методларда зур кулланыш таба алмадылар.

Сыеклыкларда молекулаларның ирекле әйләнеше молекулаларның очраклы бәрелешләре аркасында даими рәвештә өзәлеш тора. Әгәр мондый бәрелешләр арасындагы вакыт молекулаларның ирекле әйләнеш вакытынан күпкә кечкенә булса, молекуланың әйләнеш хәрәкәтен диффузион хәрәкәт итеп карарга була. Шуңа күрә без биредә төрле модельләр арасында киң кулланыш тапкан модельләр – Дебайның сферик формадагы кисәкчекнең өзлексез әйләнү хәрәкәте моделе һәм стохастик сикерешле диффузия моделе тукталабыз. Бу модельләр, башка модельләр кебек үк, молекулалар хәрәкәтенң төгәл күрсәткече була алмый. Шулай да, алар күп кенә тыгыз сыеклыклар өчен яраклы модельләрдән санала. Дебайдан соң аның моделе күп кенә галимнәр тарафыннан сферик формада булмаган молекулалар хәрәкәтен тасвирларлык итеп камилләштерелде [9-13].

Формаларына карап, молекулалар сферик әйләнеш күчәренә карата симметрик һәм асимметрик бөтерчек итеп аппроксимацияләнәләр. Молекулаларның хәрәкәте лаборатор координатлар системасында (мәсәлән, X, Y, Z) карала.

2 рәс. x, y, z молекуляр координат системасының X, Y, Z лаборатор координат системасына карата ориентациясе ϵ, θ, ξ Эйлер почмаклары белән билгеләнгән.

Молекуланың бу системага карата торышын билгеләү өчен молекула белән бәйләнгән молекуляр координат системасы (мәсәлән, x, y, z) алына. Молекуляр системаның лаборатор системага карата ориентациясе гадәттә сферик система почмаклары яки Эйлер почмаклары белән $\{\epsilon, \theta, \xi\} = \Omega$ билгеләнә (2 рәс.). Ләкин молекуляр системаны сайлау ирекле түгел. Молекулаларның хәрәкәте әйләнеш диффузиясе тензоры белән сыйфатлана. Сферик молекулада

әйләнеш диффузиясенен тензоры аның теләсә нинди күчәрләр системасына карата диагональ була. Башкача әйткәндә, молекуланың теләсә нинди күчәре әйләнеш хәрәкәте диффузиясе тензорының төп күчәре итеп санала ала. Мондый молекулада молекуляр система ирекле рәвештә алына. Симметрик һәм асимметрик молекулаларда молекуляр системаның күчәрләре әйләнеш диффузиясе тензорының төп күчәрләре буенча юнәлтелә.

Әйләнеш хәрәкәте диффузиясе тигезләмәсенен чишелеше молекуланың Ω_0 ориентациясеннән икенче Ω ориентациясенә күчү ихтималлыгын $W(\Omega_0, t / \Omega, t + \tau)$ билгели.

Сферик кисәкчекнең әйләнеш диффузиясен билгеләгән

$$\frac{\partial W(\Omega_0, t / \Omega, t + \tau)}{\partial t} = -D_r W(\Omega_0, t / \Omega, t + \tau) \quad (2)$$

тигезләмәсен һәм аның чишелешен карап үтик. Биредә D_r – әйләнеш диффузиясе коэффициенты. Бу тигезләмәнең чишелеше аналитик формада түбәндәгечә языла:

$$W(\Omega_0, t / \Omega, t + \tau) = \sum_{n,m} \frac{2l+1}{8\pi^2} T_{nm}^{(l)*}(\Omega_0) \cdot T_{nm}^{(l)}(\Omega) \exp[-l(l+1)D_r \tau] \quad (3)$$

Биредә $T_{nm}^{(l)}(\Omega)$ – борылыш матрицасының (Вигнер матрицасының) элементлары, l – молекуляр параметр тензорының рангы. Симметрик һәм асимметрик формадагы молекулалар өчен әйләнеш диффузиясе тигезләмәсе һәм аның чишелеше катлаулырак рәвештә дә языла.

Әйләнеш хәрәкәте диффузиясенен теориясен һәм аның практикада кулланылышын үстерүгә К.Ә.Вәлиев зур өлеш кертте [14-16]. Вәлиев һәм Эскин [14], молекулаларның энергетик барьер өстеннән хәрәкәтен тасвирлау өчен, әйләнешләр группасының дәрәжәләре теориясен кулландылар һәм ул хәрәкәтнең сыеклыкларда яктылык чөчелү спектрлары сызыгына ясаган тәэсирен өйрәнделәр. Вәлиев һәм Зарипов [10], асимметрик молекулаларның сыеклыкларда анизотропик әйләнеш диффузиясе нәтижәләрен кулланып, атом төшенең спин-рәшәткә релаксациясе теориясен иҗат иттеләр.

Корреляция функциясе (1) вакыт арту

белән кимеп баручы функция, ул молекуляр параметрның баштагы (t_0 вакыт моментындагы) кыйммәтеннән күпмөгә үзгәргән сыйфатлы. Корреляция функциясенен рәвеше молекулаларның әйләнеш хәрәкәт модельләрен кулланып исәпләнә. Мәсәлән, корреляция функциясен исәпләү өчен сферик молекуланың әйләнеш диффузиясе тигезләмәсенен чишелеше кулланылса, ул

$$K(t) = a^2(t_0) \cdot \exp\left(-\frac{t}{\tau_c}\right) \quad (5)$$

рәвешендә языла. Биредә

$$\tau_c = \tau_c^{(l)} = \frac{1}{l(l+1)D_r} \quad (6)$$

– корреляция вакыты дип аталучы зурлык. (5) нче формуладан корреляция вакыты корреляция функциясенен e мәртәбә кимү вакытына тигез икәннен күрәбез.

Соңгы формуладан күренгәнчә, корреляция вакыты әйләнеш диффузиясе коэффициентына гына түгел, молекуляр параметрның рангына да бәйле. Бу – төрле молекуляр параметрлар өчен корреляция вакыты төрле булуын күрсәтә. Эш шунда ки, молекуляр параметрлар – төрле ранглы тензор зурлыктар. Төрле ранглы тензор компонентларының саны да төрлечә. Мәсәлән, молекуланың электр диполь моменты – беренче ранглы тензор. Декартча координат системасында аның өч компоненты бар. Асимметрик молекулаларның инерция моменты икенче ранглы тензор, ул тугыз компонент белән сыйфатлана. Молекуланың полярлашуы да икенче ранглы тензор. Шулай ук спин-рәшәткә релаксациясенә китерүче атом төшләренең тәэсир итешү энергиясе дә икенче ранглы тензор зурлык. Янәшә l һәм $l+1$ ранглы тензорларның чагыштырмасын (6)нчы формуланы файдаланып

$$q = \frac{\tau_c^{(l)}}{\tau_c^{(l+1)}} = \frac{l+2}{l} \quad (7)$$

рәвешендә язып була. Шуны да әйтергә кирәк, (7)нче формула молекула диффузион хәрәкәт башкарган очракта гына дөрес. Мәсәлән, диффузион әйләнеш хәрәкәтендә катнашучы молекула өчен диэлектрик релаксациядән (беренче ранглы зурлык) табылган корреляция вакыты төшнәң магнетик релаксация вакытынан (икенче ранглы зурлык) табылган корреляция вакыты-

на чагыштырмасы өчкә тигез булырга тиеш ($q=3$) дигән нәтижә чыга. Димәк, төрле спектроскопик методлар белән молекуляр параметрларның корреляция вакытын үлчәп һәм ул вакытларның чагыштырмасын табып, молекуланың әйләнеш хәрәкәте диффузионмы, түгелме икән билгеләргә була. Бу нәтижәне беренче булып К.Ә.Вәлиев ясады.

К.Ә.Вәлиев һәм Е.Н. Иванов [4, 5] изотропик тирәлектә молекуланың стохастик рәвештә төрле юнәлешләрдә боргаланып йөреше турындагы мәсьәләнең чишелешен таптылар. Ул мәсьәләне чишү өзлексез әйләнеш группаларының дәрәжәләрен кулланып нигезләнган. Андый максат өчен Дебай кулланган әйләнеш диффузиясенң дифференциаль тигезләмәсе урынына Колмогоров-Чепменның интеграль тигезләмәсе кулланылды. Бу модель буенча, молекуланың очраклы әйләнеш хәрәкәтендә борылу почмакларына нинди дә булса чик куелмаган. Мондый хәрәкәттә борылу почмаклары ихтималлыгының бүленеш тыгызлыгы өзлексез, кыңгырау рәвешендә, ә молекулаларның баштагы торышлары тигез бүленештә итеп карала. Бу модель сикерешле әйләнеш диффузиясе исемен алды.

Өзлексез һәм сикерешле диффузия модельләре буенча исәпләнгән молекуляр параметрларның корреляция функцияләре бер-береннән хәрәкәтнең вакыт параметрлары – аларның корреляция вакытлары τ_l белән генә аерыла. Мәсәлән, сферик формадагы молекулалар өчен

$$K_m^l(t) = \frac{1}{4\pi} \exp\left(-\frac{t}{\tau_l}\right) \quad (8)$$

рәвешендә бирелә.

Дебай моделендә корреляция вакыты τ_l молекуланың әйләнеш диффузиясе константасына һәм молекуляр зурлык рангына, ә Вәлиев һәм Иванов моделендә ул бер-бер артлы ике әйләнеш арасындагы уртача вакыт зурлыгына, бер мәртәбә Ω почмагына борылу ихтималлыгының $p(\Omega)$ тыгызлыгына һәм молекуляр зурлык тензорының l рангына бәйле. Өзлексез әйләнеш диффузиясе моделе өчен корреляция вакыты (6)нчы формула белән бирелә, сикерешле әйләнеш диффузиясе өчен ул

$$\tau_l = \frac{\tau}{1 - \int_0^\infty p(\Omega) T^{(l)}(\Omega) d\Omega} \quad (9)$$

дип күрсәтелә. Биредә $T^{(l)}(\Omega)$ – борылу операторы. Өзлексез әйләнеш диффузиясе моделендә молекуляр хәрәкәтнең үзле тирәлекнең гидродинамик теориясенә нигезләнган макроскопик үзенчәлекләре чагылдырыла, сикерешле диффузия моделендә үзле тирәлектәге молекулаларның микроскопик, статистик сыйфатлары кулланышка кертелә.

Диффузион әйләнеш хәрәкәтен башкаручы молекуланың беренче һәм икенче ранглы параметрларының корреляция вакытларының чагыштырмасы өчкә тигез дигән нәтижә чыгарылган иде. Әгәр молекуланың хәрәкәте диффузион булмаса, зур почмакларга кискен сикерешләр булып башкарылса, бу чагыштырма өчкә тигез була алмый. Баштагы хезмәтендә К.Ә.Вәлиев, сикереш почмагы зурая барган саен, төрле ранглы молекуляр параметрларының корреляция вакытлары ике борылыш арасындагы уртача вакыт зурлыгына якыная һәм аларның чагыштырмасы бергә омытыла дигән нәтижә ясалган иде [15]. Вәлиев һәм Ивановның соңрак башкарылган хезмәтендә бу фараз расланды. Ул гына да түгел, сикереш почмагы нинди минималь зурлыкта булганда бу чагыштырма бергә тигез булуы ($q=1$) күрсәтелде: беренче һәм икенче ранглы молекуляр зурлыктар өчен ул минималь почмак 120° чамасында була.

Әлегә кадәр без молекулаларның сыек тирәлектә әйләнеш хәрәкәте турында фикер йөрттек. Молекуляр сыеклыктар да, кристаллар да бер үк молекулалардан төзелә. Молекулаларда атомнарның урнашуы симметрияле. Молекулаларның симметриясе нокталы симметрия группасын хасил итә. Ләкин сыеклыктарда молекуланың нокталы симметрияле булуы исәпкә алынмый. Шулай ук, бирелгән молекуланы камап торучы янәшә молекулаларның да урнашу симметриясе исәпкә алынмый. Сыеклыктарның үзлекләре изотропик. Молекулаларның симметрик формалары ясалма рәвештә я сфера, я нинди дә булса эллипсоид кебек фигура белән аппроксимацияләнә.

Изотропик сыеклыктарда молекулалар-

ның баштагы ориентацияләре, аларның хәрәкәт вакытында нинди почмакка борылыш ясаулары һәм нинди типтагы хәрәкәт башкарулары билгеләнмәгән. Нәкъ шуның аркасында сыеклыктагы молекулаларның әйләнеш хәрәкәтләре өчен күптөрле модельләр тәкъдим ителгән. Ә кристаллар өчен хәл башкача тора.

Симметрик молекулалардан төзелгән кристаллның да үзенә хас симметриясе була. Башкача әйткәндә, кристаллның симметриясе (дөрөсрәге, кристаллдагы электр кырының симметриясе) молекулаларның симметриясенә яраклаша. Мондый тирәлектә молекулаларның ориентациясе ирекле була алмый. Кристаллда молекулалар тик дискрет ориентацияләр генә ала ала. Әйләнеш хәрәкәтләре дә аларның бер ориентациядән икенче ориентациягә сикерешле күчү рәвешендә башкарыла. Френкельнең образлы әйтүе буенча [17], молекулалар нинди дә булса тигезләнеш ориентациясе тирәсендә тәртипсез хәрәкәт ясыйлар һәм нинди дә булса очраклы вакыт мизгелендә башка ориентациягә күчәләр. Мондый хәрәкәтне тоткарланган әйләнеш хәрәкәте дип атыйлар.

Бломбергенның хезмәтләреннән башлап, каты жисемнәрдә молекулаларның тоткарланган әйләнеш хәрәкәтен дискрет хәрәкәт модели нигезендә өйрәнү үсеш ала. Бу модель буенча молекулалар тик тотрыклы, фиксацияләнган ориентацияләр генә алалар һәм аларның хәрәкәте очраклы рәвештә, бер ориентациядән икенче ориентациягә чикле почмакларга борылыш формасында гына башкарыла. Мондый модель фиксацияләнган почмакларга сикереш модели (ФПСМ) дип атала. Башта бу модельне өйрәнүгә багышланган хезмәтләрдә молекуланың фиксацияләнган ориентацияләр арасындагы күчешләре кинетик тигеләмәләр ярдәмендә күрсәтелә иде. ФПСМ хәрәкәт модели өйрәнүдә теоретик-группа методын куллануга нигез салучы Рини [18] булды. Андый методның теоретик базасы булып чикле нокталы симметрия группалары хезмәт итә. Бу модель каты жисемнәрдә спектроскопик методларга багышланган күп хезмәтләрдә [18-26] кулланылды.

Аларның нәтижәләрен берләштереп, молекуляр параметрларның корреляция функциясен түбәндәгечә гомумиләштерелгән рәвештә язып була:

$$K_m^{(l)} = \sum_{j\alpha} \left[h_{\alpha m}^{(l)}(\theta_j, \varphi_j) \right] \exp\left(-\frac{t}{\tau_\alpha}\right), \quad (10)$$

$h_{\alpha m}^{(l)}(\theta_j, \varphi_j)$ – әйләнешнең нокталы симметрия группасы буенча симметрияләнган координат функцияләре, θ_j, φ_j – молекуляр системада фиксацияләнган вектор $\vec{r}_j \equiv \vec{r}_j(r_j, \theta_j, \varphi_j)$ ориентациясенә поляр һәм азимуталь почмаклары, j – молекуланың эквивалент тигезләнеш торышларының индексы, α – әйләнеш группасының китерелмәс дәрәжәсе индексы. ФПСМ хәрәкәт модели тирәлектә гидродинамик сыйфатларына бәйләнмәгән һәм аның корреляция вакытлары τ_α бер-бер артлы ике почмакка сикереш арасындагы τ уртача вакыт зурлыгына, борылыш классларының p_i ихтималлыгына, классларның $\chi_{i\alpha}$ характерына һәм китерелмәс күрсәтмәләренә μ_α үлчәнешенә бәйле:

$$\tau_\alpha = \frac{\tau}{1 - \frac{1}{\mu_\alpha} \sum_i p_i \chi_{i\alpha}}. \quad (11)$$

ФПСМ хәрәкәт модели өчен корреляция функцияләре, (10)нчы формуладан күренгәнчә, экспонента рәвешендә кимүче кушылучылардан тора һәм кушылучылар саны тоткарланган молекуляр хәрәкәтнең симметрия группасының эквивалент булмаган китерелмәс дәрәжәләренә санына тигез.

ФПСМ хәрәкәт модели нигезендә төзелгән теорияләрнең нәтижәсен тикшерү өчен, башлыча, поликристаллик матдәләрдә башкарылган экспериментлар кулланылды. Мондый экспериментлар тоткарланган молекуляр хәрәкәтне тасвирлау өчен ФПСМ хәрәкәт модели тулысынча яраклы дигән тәэсир калдырдылар.

Хәлбуки, NH_4Cl аммоний хлоридының кубик кристаллында 200 К температура-сыннан түбән температураларда протонның спин-рәшәткә релаксациясе вакытларының анизотропияле булуы һәм аннан югары температураларда андый булмавы ФПСМ хәрәкәт модели нигезендә төзелгән

релаксация теориясендә раслау тапмады. Иванов, (10)нчы һәм (11)нче формулаларны файдаланып, NH_4Cl кубик кристаллында анизотропик протон релаксациясен тасвирлап карады [26]. Ләкин аның исәпләүләре ул көткән нәтиҗәгә бирмәде, кристалларда ФПСМ хәрәкәт модели молекуляр хәрәкәткә тәңгәл түгел дигән безнең нәтиҗәгә дәлилләде. Бу модельнең житешсезлегә түбәндәге ап-ачык факттан да күренә. Теләсә нинди корреляция функциясен тасвирлаучы формула өзлексез диф-

фузион хәрәкәт чигендә (8)нче формула тибындагы нисбәткә китерергә тиеш. Ләкин ФПСМ хәрәкәт модели нигезендә исәпләнгән корреляция функцияләре өчен андый шарт үтәлми.

Әйләнеш диффузиясе һәм ФПСМ хәрәкәт моделләрен камилләштерү максатыннан чыгып, бу мәкаләнең авторлары тарафыннан башка төрле хәрәкәт модели – киң-әйтелгән почмакча сикереш модели дип аталган модель тәкъдим ителде. Бу модель турында без журналның алдагы санында язарбыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Дебай П. Полярные молекулы. – М.-Л.: ГНТИ. – 1934. – 231 с.
2. Steele W.A. Molecular reorientations in liquids, I, II // J. Chem. Phys. – 1963. V. 38. – P. 2404-2417.
3. Steele W.A. The rotation of molecules in dense phase // Adv. Chem. Phys. – V. 34. – P. 1-34.
4. Иванов Е.Н. Теория вращательного броуновского движения // ЖЭТФ. – 1963. – Т. 45. – С. 1509-1517.
5. Валиев К.А., Иванов Е.Н. Вращательное броуновское движение // УФН. – 1973. – Т. 109. – С. 3164.
6. Леонтович М.А. Статистическая физика. – М.: Гостехиздат, 1947. – 256 с.
7. Чандрасекар С. Стохастические проблемы в физике и астрономии. – М.: ИЛ, 1947. – 168 с.
8. Gordon R.G. On the rotational diffusion of molecules // J. Chem. Phys. – 1966. – V. 44. – P. 1830-1836.
9. Favro L.D. Theory of the rotational brownian motion // Phys. Rev. – 1960. – V. 109. – P. 53-62.
10. Валиев К.А., Зарипов М.М. О влиянии формы молекул на скорость магнитной релаксации в жидкостях // ЖЭТФ. – 1962. – Т. 42. – С. 503-510.
11. Woessner D. E. Nuclear spin relaxation in ellipsoids undergoing rotational brownian motion // J. Chem. Phys. – 1962. – V. 37. – P. 647-654.
12. Shimizu H. Effect of molecular shape on nuclear magnetic relaxation. // J. Chem. Phys. – 1962. – V. 37. – P. 765-778.
13. Huntress W.T., Jr. Effect of anisotropic molecular rotational diffusion on nuclear magnetic relaxation // J. Chem. Phys. – 1968. – V. 48. – P. 3524-3533.
14. Валиев К.А., Эскин Л.Д. О вращательной диффузии молекул и рассеянии света в жидкостях // Опт. и спектр. – 1962. – Т. 12. – С. 758.
15. Валиев К.А. // Опт. и спектр. – 1962. – Т. 13. – С. 505.
16. Валиев К.А. Колебательные спектры молекул // Сб. статей. – Изд. АН СССР. – 1963. – С. 98-103.
17. Френкель Я.И. Кинетическая теория жидкостей. – М.: Изд. АН СССР, – 1951. – 460 с.
18. Rigny P. Reorientations dans les cristaux moléculaires et fonctions de corrélation // Physica. 1972. – V. 59. – P. 707-721.
19. Ivanov E.N. Nuclear magnetic relaxation and random reorientations in molecular crystals // Phys Stat. Sol. – 1970. – V. 42. – P. 453-458.
20. Ivanov E.N. Rotational displacements in crystals // J. Stat. Phys. – 1973. – V. 8. – P. 177-181.
21. Баширов Ф.И., Попов Ю.Л., Сайкин К.С., Даутов Р.А. Ядерная магнитная релаксация, вызванная случайными переориентациями молекул // ЖЭТФ. – 1972. – Т. 62. – С. 1803-1810.
22. Бильданов М.М., Баширов Ф.И., Даутов Р.А. Влияние симметрии молекул на их случайные переориентации в твердых телах // ФТТ. – 1972 – Т. 14. – С. 621-623.
23. Попов Ю.Л., Гайсин Н.К., Баширов Ф.И., Сайкин К.С., Даутов Р.А. Ориентационная квадрупольная релаксация в кристаллах // ФТТ. – 1972. – Т. 14. – С. 1396-1399.
24. Thibaudier C., Volino F. Calcul de fonction de corrélation pour des modèles reorientationnels par sauts instantanés en utilisant la théorie des groupes // Mol. Phys. – 1973. – V. 26. – P. 1281-1296.
25. Zimpel Z., Medicki W. Theory of the effect of random rotational jumps on the nuclear spin-lattice relaxation in solids // J. Magn. Resonance. – 1991. – V. 92. – P. 377-397.
26. Иванов Е.Н. Теория ядерной спин-решеточной релаксации в молекулярных кристаллах // ФТТ. – Т. 17. – С. 851-858.

ВЕРТИКАЛЬ ТОРБАЛАР ЖЫЕЛМАСЫННАН ТОРГАН КОРЫЛМАЛАРНЫҢ БӨГЕЛҮГӘ ҺӘМ КЫСЫЛУТА НЫКЛЫГЫН ТИКШЕРҮ

Абрик Камалов, Иван Кузнецов, Линар Сабитов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 180нән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татар телендә язылган “Теоретик механика” дәреслеге, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

ИВАН ЛЕОНИДОВИЧ КУЗНЕЦОВ – техник фәннәр докторы, профессор, ТРның атказанган фән эшлеклесе, КДАТУның металл конструкцияләр һәм корылмаларны тикшерү кафедрасы мөдире. Төп хезмәтләре җиңел металл конструкцияләргә төзү һәм тикшерү проблемаларына багышланган. 260тан артык гыйльми һәм проект-конструкторлык хезмәтләр авторы.

ЛИНАР САЛИХҖАН улы САБИТОВ – 2006 елда Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетын тәмамлый. КДАТУның төзелеш технологиясе, оештыру һәм механизация кафедрасы ассистенты. Профессор И.Л. Кузнецов җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Камалов А.З., Кузнецов И.Л., Сабитов Л.С. Расчет сооружений, составленных из вертикальных труб, на изгиб и сжатие.

Излагается метод и алгоритм расчета напряженно-деформированного состояния системы вертикальных круговых цилиндрических труб, частично вставленных друг в друга. Получены расчетные формулы и проанализированы факторы, влияющие на работу отдельных участков составных труб.

Хәзерге заман төзелеш объектларында вертикаль торбалар җыемасыннан торган корылмалар гаять киң кулланыла. Шулар нисбәттән, мондый корылмаларның тигезләнеш торышын, аларның көчәнеш-деформация халәтләрен ачыклау, бәяләрен һәм металл сыйдыру дәрәжәсен киметү мәсьәләләре, һичшиксез, актуаль мәсьәләләрдән исәпләнә.

Бу мәкаләдә ике вертикаль цилиндр торбалар системасының (калынлыгы H_1 , радиусы R_1 булган беренче торбага капынлыгы H_2 , радиусы $R_2 = R_1 - (H_1 + H_2)/2$, озынлыгы $L = L_3 - L_1$ булган икенче торба $L_1 \leq x \leq L_2$

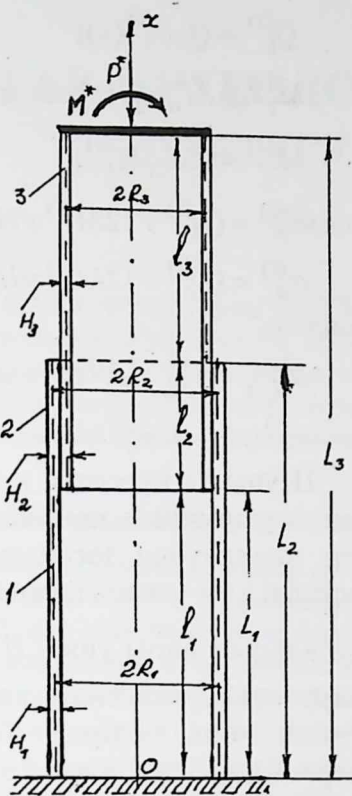
өлкәсендә преслап кертәп утыртылган) көчәнеш-деформация халәте тикшерелә. Бу вертикаль цилиндр торбалар системасының аскы нигезе ($x=0$) кыстырылган, ә югары очы ($x=L_3$) абсолют каты диафрагма белән ябылган һәм аңа кысу көче P^* белән бөгү моменты M^* куелган (1 рәс.). Корылмага аның авырлык көче дә тәсир итә.

Куелган проблеманы чишү максатыннан, түбәндәгечә фикер йөртк. Вертикаль корылма өч өлкәдән тора дип санап, аның беренче $0 \leq x \leq L_1$ һәм өченче $L_2 \leq x \leq L_3$ өлкәләре бер катламлы, ә икенче $L_1 \leq x \leq L_2$ өлкәсе ике катламлы цилиндр кабырчык дип карыйк. Бу

мәсьәләнең математик моделен төзөгәндә һәр өч өлкәдә дә нормальләр деформацияләnmәү гипотезасы үтәлә дип фараз итик. Шунлыктан, $L_1 \leq x \leq L_2$ өлкәсендәге ике торбаның тоташу өслөгәндәге шартлар автоматик рәвештә үтәләчәк. Корылмага тәэсир итүче көчләрнең табигате шундый, алар корылмада бары тик симметрияле (кысу көче P^* белән корылманың үзавырлыгы) яки кире симметрияле бөгелеш кенә (бөгүче M^* моменты һәм жил басымы) тудыра. Димәк, корылманың көчәнеш-деформация халәтен тикшерү мәсьәләсен чишкәндә, якинча аналитик ысул куллану мөмкин [3]. Тәкъдим ителгән якинча аналитик ысулның асылы шунда: тикшерелә торган корылманың көчәнеш-деформация халәте ике төр халәткә – моментсыз халәткә һәм $x=0$, $x=L_1$, $x=L_2$ өлкәләрендәге жирле бөгелешкә (яки моментлы халәткә) бүленә.

Мәкаләнең күләме чикле булу сәбәпле, һәрбер өлкәдәге ($0 \leq x \leq L_1$, $L_1 \leq x \leq L_2$ һәм $L_2 \leq x \leq L_3$, $i=1, 2, 3$) моментсыз һәм моментлы халәтләр өчен корылма өлешләренең тигезләнеш тигезләмәләрен, аларның физик һәм геометрик нисбәтләрен биредә китермбез, алар [2] яки [1] ($L_1 \leq x \leq L_2$ өчен) хезмәтләрендәгечә алына.

Корылманың көчәнеш-деформация халәтен моментсыз теория нигезендә тикшерик. Бу мөмкин, чөнки корылманың һәр өлешенә тәэсир итүче көчләр салмак кына үзгәрә. Һәрбер корылма элементларының ($i=1, 2, 3$) тигезләнешен моментсыз теория нигезендә чыгарылган дифференциаль тигезләмәләрен чишкәндә, билгесез интеграллау даимиләрен корылма элементларының $x=0$ һәм $x=L_3$ кы-

1 рәс.

рыйларында һәм өзлексез рәвештә $x=L_1$ һәм $x=L_2$ кырыйларында эластик тоташу шартларын канәгатьләндереп, һәрбер өлкә өчен көчәнеш-деформация халәтен ачыклаучы күчәрчә u_i^* , орынма v_i^* , һәм нормаль w_i^* күчешләрен:

$$\begin{aligned} u_i^* &= u_{i1} + u_{i2}x + u_{i3}x^2 + (u_{i4} + u_{i5}x) \cos \theta; \\ v_i^* &= (v_{i1} + v_{i2}x + v_{i3}x^2) \sin \theta; \end{aligned} \quad (1)$$

нормаль $w_i^* = w_{i1} + w_{i2}x + (w_{i3} + w_{i4}x + w_{i5}x^2) \cos \theta$, мембран көчләрен:

$$T_{1*}^{(i)} = T_{i1} + T_{i2}x + T_{i3} \cos \theta, \quad (2)$$

күчәрчә $\tau_x^{(i)}$ һәм $\tau_{x\theta}^{(i)}$ көчәнешләрен:

$$\begin{aligned} \sigma_{x*}^{(i)} &= T_{1*}^{(i)} / H_i, \\ \tau_{x\theta} &= \gamma_i (\tau_{i1} + \tau_{i2}x) \cos \theta / H_i \quad (i=1, 2, 3) \end{aligned} \quad (3)$$

табабыз.

(1), (2) һәм (3) формулаларындагы u_{ip} , ..., τ_{i2} даими коэффициентлары корылманың физик һәм геометрик сыйфатламалары һәм P^* , M^* зурлыklары аша билгеләнә.

Корылманың $x=0$ кырые кыстырылган дип фараз итүгә карамастан, торбаның $x=0$ очында $T_{1*}^{(i)}$ мембран көче тәэсирендә әйләнә буенча сызыкча деформация барлыкка киләчәк. Бу хәл $x=0$ кырыенда моментсыз теория исәпкә алмаган жирле бөгелеш булуын раслый. Мәсьәләнең тулы чишелешендә бу факт исәпкә алыначак.

Көчәнеш-деформация халәте тигезләмәләрен асимптотик ысул белән интеграллау

Жирле бөгелеш яки $x=0$, $x=L_1$ һәм $x=L_2$ кырыйларында кырый эффекттын тасвирлаучы тигезләнеш тигезләмәләрен

$$\frac{d^4 w_i}{dx^4} + 4\beta_i^4 w_i = 0 \quad (i=1, 2, 3) \quad (4)$$

рәвешенә китерик. Биредә:

$$\beta_i^4 = 3(1-\nu^2) / (R_i^2 h_i^2),$$

ν – Пуассон коэффициенты;

$$h_1^2 = H_1^2, \quad h_3^2 = H_3^2,$$

$$h_2^2 = (H_1 + H_3)[(H_1 + 2H_3)^2 - 2H_1H_3] / H_2.$$

(4)нче кырый эффект тигезләмәсенә гомум чишелешен

$$w_{kp}^{(i)} = A_1^{(i)} \psi_1^{(i)} + B_1^{(i)} \psi_2^{(i)} + A_2^{(i)} \psi_3^{(i)} + B_2^{(i)} \psi_4^{(i)} \quad (5)$$

рәвешендә табабыз.

(5)тәгә $A_1^{(i)}$, $B_1^{(i)}$, $A_2^{(i)}$ һәм $B_2^{(i)}$ ($i=1, 2, 3$) билгесез интеграллау даимиләрен $x=0$ кырый һәм $x=L_1$, $x=L_2$ кырыйларындагы эластик то-ташу шартларын канәгәтләндереп, корылма-ның физик һәм геометрик зурлыкларына, тәз-сир итүче P^* көче һәм M^* моментына бәйлә рәвештә табабыз.

(5)тәгә $\psi_j^{(i)}$ ($i=1, 2, 3$ һәм $j=1, 2, 3, 4$) фун-кцияләренен структуралары түбәндәгечә:

$$\begin{aligned}\psi_1^{(i)} &= \cos(\beta_i x_{1,i}) \exp(-\beta_i x_{1,i}); \\ \psi_2^{(i)} &= \sin(\beta_i x_{1,i}) \exp(-\beta_i x_{1,i}); \\ \psi_3^{(i)} &= \cos(\beta_i x_{2,i}) \exp(-\beta_i x_{2,i}); \\ \psi_4^{(i)} &= \sin(\beta_i x_{2,i}) \exp(-\beta_i x_{2,i}); \\ x_{1,i} &= x - L_{i-1}; i=1 \text{ булганда } L_{i-1} = L_0 = 0.\end{aligned}\quad (6)$$

Шулай итеп, моментсыз теория буенча (1)-(3) һәм жирле бөгелешне ачыклаучы (5)-(6) зурлыклары табылганнан соң, корылманың тулы көчәнеш-деформация халәтен тикшерү өчен кирәкле, u_i, v_i, w_i күчешләре, $T_1^{(i)}, T_2^{(i)}, Q_1^{(i)}$ көчләре, $M_1^{(i)}, M_2^{(i)}$ бөгелү мо-ментлары һәм $\sigma_x^{(i)}, \sigma_\theta^{(i)}, \tau_{x\theta}^{(i)}$ көчәнешләрә түбәндәге формулалар аша хисаплана:

$$u_i = u_i^*; v_i = v_i^*; w_i = w_i^* + \varphi_0^{(i)}(x) \cos \theta;$$

$$T_1^{(i)} = T_{1*}^{(i)}; T_2^{(i)} = \varphi_0^{(i)}(x) \cos \theta;$$

$$Q_1^{(i)} = Q_{1i} \varphi_3^{(i)}(x);$$

$$M_1^{(i)} = M_{1i} \varphi_2^{(i)}(x) \cos \theta;$$

$$M_2^{(i)} = \nu M_{2i} M_1^{(i)}; \quad (7)$$

$$\sigma_x^{(i)} = (T_1^{(i)} + 12 M_1^{(i)} z / H_i^2) / H_i;$$

$$\sigma_\theta^{(i)} = (T_2^{(i)} + 12 M_2^{(i)} z / H_i^2) / H_i.$$

Биредә:

$$\varphi_0^{(i)}(x) = w_{kp}^{(i)}, \quad \varphi_2^{(i)}(x) = d^2 \varphi_0^{(i)} / dx^2,$$

$$\varphi_3^{(i)}(x) = d^3 \varphi_0^{(i)} / dx^3.$$

Шуны да күрсәтеп китик: тикшерелә тор-ган корылманың көчәнеш-деформация халә-тен исәпләүнен югарыда бәян ителгән бу ысулын һәм чыгарылган (7)нче хисаплау фор-мулаларын бары тик $l_i \sqrt{3(1-\nu_i^2)} \sqrt{1/(R_i H_i)} > 3$ шартлары үтәлгәндә генә кулланып була. Чөнки без, жирле бөгелешләрне тик-шергәндә, $x=0$, $x=L_1$, $x=L_2$ һәм $x=L_3$ кы-рыйларының үзара йогынтыларын игъти-барга алмадык. Башкача әйткәндә, корыл-маның $0 \leq x \leq L_1$, $L_1 \leq x \leq L_2$ һәм $L_2 \leq x \leq L_3$ өлкәләрендә торбалар шактый озын дип фараз иттек.

Тәкъдим ителгән ысул нигезендә корыл-маның көчәнеш-деформация халәтен тик-шерү алгоритмы һәм компьютер программа-сы төзелде. Санча хисаплау һәм корылманы эксперименталь тикшерү нәтижәләренен житәрлек дәрәжәдә якын килүе ачыкланды.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Амбарцумян С.А. Теория анизотропных оболочек. – М.: Физматгиз. 1961. – 384 с.
2. Тимошенко С.П., Войновский-Кригер С. Пластинки и оболочки. – М.: Физматгиз. 1963. – 636 с.
3. Камалов А.З. О некоторых методах расчета арок с хордовыми затяжками //Актуальные проблемы динамики и прочности в теоретической и прикладной механике (Мат. Междунар. конф., г. Минск). – Минск: УП “Технопринт”, 2001.

БОЛГАР АРХЕОЛОГИЯСЕ ҮСЕШЕНЕН ӘҮВӘЛГЕ ЧОРЛАРЫ

Фаяз Хужин

ФАЯЗ ШӘРИП улы ХУЖИН – тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының баш гыйльми хезмәткәре, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан дәүләт премиясе лауреаты. Болгар-татар археологиясенә багышланган 400ләп фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр, шул исәптән 15 китап авторы.

Хужин Ф.Ш. Ранние этапы развития болгарской археологии.

В статье рассматриваются начальные этапы становления археологии Волжской Булгарии домонгольского времени. Первый этап (XVIII в. – 1877 г.) характеризуется возникновением устойчивого интереса к болгарским древностям. Широкая научная общественность впервые узнала о волжских булгарах из “Российской истории” В.Н. Татищева (1768). Академические экспедиции второй половины XVIII в. открыли болгарские городища, Х.М. Френ ввел в научный оборот “Записки” Ибн Фадлана (1823), Д.А. Хвольсон – сочинение Ибн Русты (1869). Второй этап развития болгароведения открыл IV Всероссийский археологический съезд в Казани (1877), решением которого при Казанском университете было создано Общество археологии, этнографии и истории (1878). Предпринимаются первые попытки археологических раскопок болгарских городов (Болгар, Биляр, Муромский городок). Широкую известность получают труды С.М. Шпилевского, А.Ф. Лихачева, П.А. Пономарева, В.Ф. Смолина и др.

Гадәттә Болгар тарихын өйрөнүнең башлангыч чорын бездә Россиянең күренекле дәүләт эшлеклесе һәм атаклы тарихчысы Василий Никитич Татищев (1686–1750) исем белән бәйләләр. Чынбарлыкта исә Болгар дәүләтенең үзгә, әле XI–XII гасырларда ук, тарих фән буларак формалаша башлый. Йакуб Ибн Ногман исемле бер болгар укымышлысы “Болгар тарихы” дигән китап яза. Кызганычка каршы, ул бүгенге көнгә кадәр сакланмаган, әмма 1130 һәм 1150 елларда озак кына вакытлар Болгарда торып киткән ерак Андалусия (Испания) сәяхәтчесе һәм сәүдәгәре Әбү-Хәмид әл-Гарнәтий үзенең бер хезмәтендә Йакуб Ибн Ногманның әлегә китабыннан болгарларның ислам динен кабул итү тарихына нисбәтле кайбер өзеңләргә китергән.

Болгарларда башка төрлө тарихи хезмәтләр булуы да бик мөмкин, тик алар хакында әлегә төгәл генә мәгълүматларыбыз юк. Академик Миркасыйм Госманов фикеренчә, Казан ханлыгы чорында да “рәсми характердагы тарихи әсәрләр язылгандыр, чөнки XVII йөзгә караган кайбер татар чыганакларында тагын да борынгырак вакыйга-

ларны сурәтләүче сюжетлар очрый”. Болгар тарихына кагылышлы мондый сюжетларны 1560 елларда ижәт ителгән “Казан тарихы”нда күпләп табарга мөмкин. XVIII гасыр сәяхәтчесе И. Георги, татарлар үзләренең борынгы тарихларын яхшы беләләр, тарихи әсәрләргә яратып укыйлар, дип язып калдырган.

Шулай итеп, теоретик яктан караганда, Болгар тарихын өйрөнүдәге *беренче чорны* болгарларның үзләре белән үк бәйләргә берникадәр нигез бар кебек, әмма кулыбызда шул дәверләрдән калган чыганаклар булмагач, аны XVIII йөздән генә башлап жибәрергә мәжбүрбез. Мәсәлән, 1712 елда дьяк А. Михайлов тарафыннан шәһри Болгар хәрәбәләренең, беренче чиратта, безнең көнгә кадәр сакланып калган архитектура корылмаларының тасвирламасы төзелгән. 1722 елда Петр I фәрманы белән шул корылмаларның берничәсен ныгытып-төзекләндереп куялар, шәһәрлек тирәсендә аунап яткан борынгы каберташ язмаларының күчмәләрен алдырталар. 1732 елда Болгар хәрәбәләрен тагын да тулырак итеп Н. Савенков һәм И. Крапивин кебек төбәк тарихын өйрөнүчеләр тасвирлап

Х.М. Френ

калдыралар.

Ә без югарыда искә алып үткән тарихчы В.Н. Татищевка килгәндә исә, ул үзенң “Борынгы заманнарда башлап Россия тарихы” исемле мәшһүр хезмәтендә (беренче томы 1768 елда дөнья күрә), рус елъязмаларында теркәлеп калган мәгълүматларга, башка ышанычлы чыганаclarга таянып, Идел болгарлары тарихының иң әһәмиятле вакыйгаларын һәм фактларын фәнни әйләнешкә кертәп жибәрә.

Аларның күбесе, әлбәттә, Киев Русе һәм урыс кенәзлекләре белән Болгар дәүләте арасындагы хәрби-сәяси, сәүдә, мәдәни багланьшларны үз эченә ала.

Болгар – Брахимов, Биләр – Олуг шәһәр, Жүкәтау – Жукотин, Ошель – Ашлы, Кашан кебек болгар шәһәрләре белән рус укучысы иң әүвәл В.Н. Татищев хезмәтләре аша таныша. Түбән Новгород, Васильсурск ише рус шәһәрләре элгәреге болгар калалары нигезендә корылган, дигән фикерне дә беренчеләрдән булып ул әйтә.

В.В. Григорьев

XVIII гасырның икенче яртысында Россия Фәннәр академиясе тарафыннан Идел буе һәм Урал якларына жибәрелгән экспедиция житәкчеләре – Николай Петрович Рычков (1746-84), Петр Симон Паллас (1741-1811), Иван Иванович Лепехин (1740-1802) кебек сәяхәтче-галимнәр – шул төбәкләрдәге жирле халыкларның тарихын өйрәнгәндә беренче чиратта, әлбәттә инде, В.Н. Татищев хезмәтләренә мөрәжғәтә иткәннәр. Академик экспедицияләренң болгар археологиясенә керткән хезмәтләрен без югары бәялибез, ни өчен дигәндә, нәкъ менә югарыда атап үтелгән галимнәрнең эшчәнлегенә

И.Н. Березин

С.М. Шпилевский

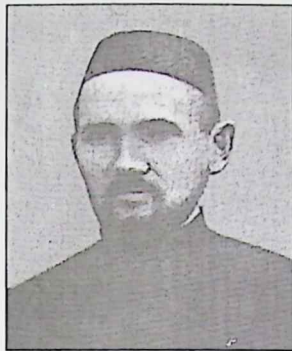
нәтижәсендә хәзерге Татарстан, Ульяновск, Самара төбәкләрендә урнашкан дистәдән артык болгар истәлекләре ачыла. Аларның бер өлеше (Болгар, Биләр, Жүкәтау) Татищевның “Россия тарихы”ннан билгеле булса, калганнары, мәсәлән, Балынгүз археологик комплексы, Муром шәһәрчеге (“Муромский городок”), Алабуга (“Шайтан каласы”) һәм башка шәһәрлекләр археологик эзләнүләр вакытында табыла. Николай Петрович Рычков тарафыннан үз заманы өчен ярышсы гына жентекләп тикшерелгән Биләр, Балынгүз һәм Алабуга шәһәрлекләрендә казу эшләре алып баручы археологлар бүген дә галимнең хезмәтләрен олы рәхмәт хисләре белән искә алалар, ул туплаган мәгълүматлардан теләп файдаланалар.

Болгар тарихын өйрәнү 1804 елда Казан университеты ачылганнан соң аеруча жанланып китә. Университетның беренче профессорларынан Христиан Мартин Френ (1782–1851) дөнья фәнендә шөректә нумизматикасына нигез салучы һәм борынгы гарәп-фарсы чыганаclarын өйрәнүче мәшһүр галим буларак билгеле. Ул тарих гыйлемендә әлегә кадәр билгеле булмаган X гасыр болгар акчаларын өйрәнә, Биләрдә табылган көзгә, язуга һәм рәсемле бакыр савыт ише әйберләренә тикшереп, тирән эчтәлекле мәкаләләр бастыра, болгар-татар риваятьләрен фәнни әйләнешкә кертәп жибәрә. Х.М. Френ Россиядә беренчеләрдән булып Багдад илчелегенң Болгар иленә 922 елгы сәяхәтен тасвирлап язган атаклы Ибн Фадлан “Рисалә”сен өйрәнә башлый һәм аның бу өлкәдәге ачышлары, тирән күзәтүләре дөньякүләм таныла.

Академик Х.М. Френның хезмәтләрен уңышлы давам итүчеләр арасында П.С. Савельев һәм В.В. Григорьев кебек күренекле нумизматлар, шөректә өйрәнүче галимнәр була. Алар VIII–X

Ш. Мәрҗани

Г. Әхмәров

гасырларда сугылган гарәп дирһәмнәренә Европа илләрендә таралышын тикшереп, болгар акчаларының да төрлө хәзинәләрдә составында ерак Балтыйк илләренә кадәр үтәп кәргәнлеген ачыклайлар, болгарларның югары үскән икътисадлы, сөүдәгә хырыс халык булганлыгын тарихи фактларга нигезләп исбат итәләр. *Василий Васильевич Григорьев* (1816-81) Идел болгарларының монголлар чорына кадәргә тарихын эченә алган беренче гомуми хезмәт авторы да. Бу хезмәт 1836 елда басылып чыга (икенче басмасы 1875 елда дөнья күрә). Шулай чорда мәгълүм чыганаclarга таянып, В.В. Григорьев, Болгар дөләте V гасырда ук барлыкка килгән һәм ул Урал тауларынан башлап Ока һәм Сура, Идел-Чулманнан алып Самара һәм Дон буйларына кадәр булган территорияләргә биләп торган, дип яза. Болгар илендә төрки халыклардан башка

жирле фин-угырлар да, славян-рус кабиләләре дә яшәгән. Автор, фәндә беренчеләрдән булып, Идел Болгарстанының әүвәлгә башкаласы турындагы мәсьәләгә күтәрә һәм аны Биләр фәйдасына хәл итә, Биләрнең рәсми исеме чынбарлыкта Болгар булган, дип исбатлай. Көнчыгыш Европада болгарлар хәзәрләрдән кала иң укымышлы, югары үскән мәдәниятле халык, дигән тезис та беренче мәртәбә Григорьев хезмәтләрендә яңгыраш таба һәм болгар тарихына мондый принципияль караш бүген дә яңадан-яңа ачышлар белән раслана тора.

Болгар тарихын өйрәнүдә күренекле рус семитологы Д.А. Хвольсонның 1869 елда басылып чыккан бер хезмәте аерым урын алып тора.

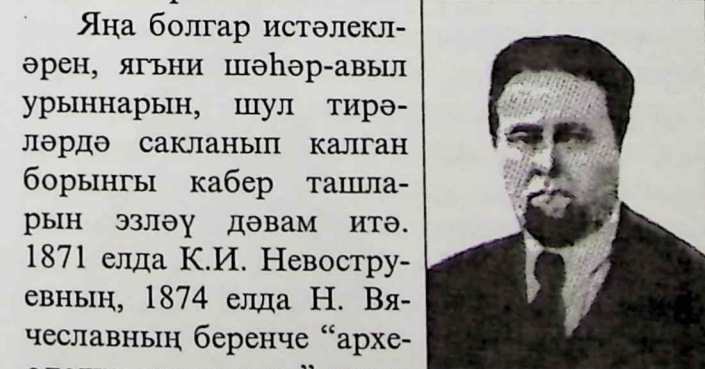
Ул хезмәт ("Известия о хозарах, бургасах, болгарах, мадырах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста") Хйөз башы гарәп географы Ибн Рөстәнәң Британия музейе китапханәсендә табылган уникаль язмаларын тикшерүгә багышланган. Ибн Рөстәнәң бу әсәре 903-913 еллар аралыгында ижәт ителгән. Ул анда Идел болгарларын башлыча игенчелек һәм сөүдә белән шөгыльләнүче халык дип атай, рәсми рәвештә ислам динен кабул итмәсәләр дә, Алмыш хан һәм илдәге халыкның күп өлеше инде мәселмәннар, авылларында мәчетләр, ә мәчет каршында дини мәктәпләр бар, ди. Аңлашыла ки, галимнәр кулына мондый кыйммәтле чыганак килеп кәргәч, болгар тарихын өйрәнүгә игътибар бермә-бер артта һәм анда бәян ителгән мәгълүматларны археология материаллары белән дә раслау ихтыяжы килеп туа.

М.Г. Худяков

Әле XIX гасырның беренче яртысында ук Казан университеты галимнәре П.Кондырев, И.Березин, болгар тарихы белән кызыксынучы зыялылар М.Рыбушкин, А.Второв, А.Артемов, К.Евлентьев, Болгар һәм Биләр калаларына сәяхәт кылып, шулай вакытта күргән-белгәннәре, үзләре тапкан яисә жирле халыктан сатып алынган борынгы әйберләр турында әле хәзер дә фәнни кыйммәтләрен югалтмаган мәкаләләр бастырганнар. Мәсәлән, 1851 елда чыккан мәкаләсендә А.Артемов рус елъязмаларында телгә алынган Жукотинның (Жүкөтауның) урынын хәзергә Чистай белән Донауровка авылы арасындагы болгар шөһәрлегендә дип күрсәтә һәм бу фараз соңыннан раслана.

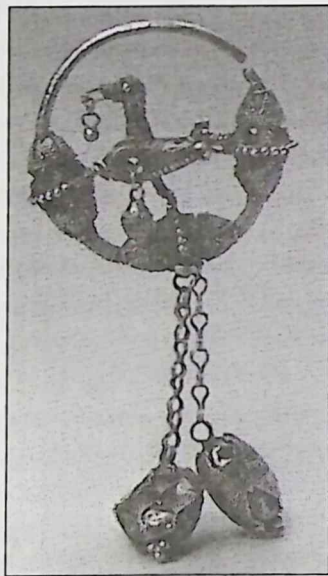
Яңа болгар истәлекләрен, ягъни шөһәр-авыл урыннарын, шулай тирәләрдә сакланып калган борынгы кабер ташларын эзләү дәвам итә. 1871 елда К.И. Невоструевның, 1874 елда Н. Вячеславның беренче "археологик карталары" дөнья күрә. Бу материалларга

В.Ф. Смолин

таянып, Болгар дәүләтенң чикләрен якинча гына булса да күзалларга мөмкинлек туа.

Болгар археологиясе үсешенң *икенче этабын* хаклы рәвештә 1877 елда Казанда үткәрелгән IV Бөтенроссия археология съездыннан башлап җибәрәләр. Казан университеты профессоры *Сергей Михайлович Шпилевский* (1833–1907) съезд ачылуга туры китереп, “Казан губернасында борынгы шәһәрләр һәм башка болгар-татар истәлекләре” дигән фундаменталь монографиясен бастырып чыгара. Болгар фәненең алтын фондына кергән

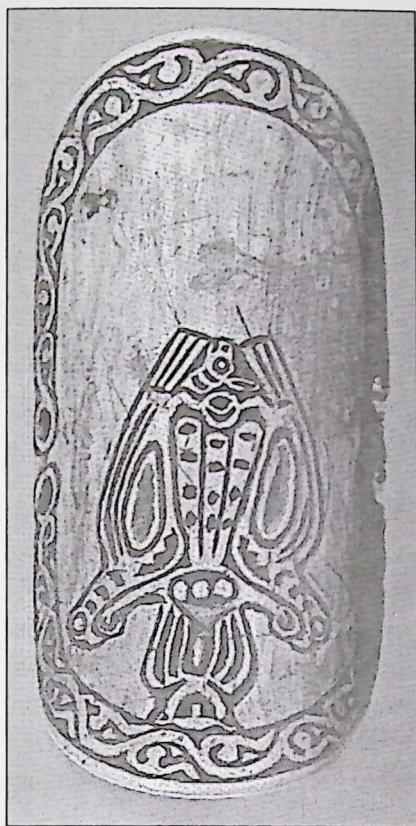
әлеге хезмәттә шул вакытка билгеле булган барлык язма чыганаclar, нумизматика, эпиграфика материаллары, болгар-татар легендалары һәм риваятьләре тупланган, аларга тәфсилле аңлатмалар бирелгән. Хезмәтнең нигезен, әлбәттә, археология материаллары тәшкил итә. Биредә илледән артык болгар-татар калалары турында белешмә бар. Кайбер очракларда язма чыганаclarдан гына мәгълүм калаларны археологлар тарафыннан табылган шәһәрлекләр белән тәңгәлләштергә омтылыш ясала. Фәнгә билгеле чыганаclarга таянып, С.М. Шпилевский Идел Болгарстанының монгол яуларына кадәр башкаласына кагылышлы проблемаларга да тукталып үтә. Аның фикеренчә, X гасырдан башлап XII йөз урталарына кадәр дәүләтнең башкаласы шәһри Болгарда булып, соңынанрак төрле сәбәпләр аркасында Биләргә, ягъни Олуг шәһәргә күчерелә. Ныклап исбатланмаган булуга карамастан, әлеге фикер тарих фәнендә озакка урнашып кала.

Россия археологларының IV съезды Ка-

зан университеты каршында Археология, этнография һәм тарих җәмгыяте оештыру турында мөһим карар кабул итә. Бу җәмгыяттә әгъза булып торучылар арасында А.Ф. Лихачев, П.А. Пономарев, И.А. Износков, В.А. Казаринов, Н.Ф. Высоцкий, А.А. Штукенберг, И.Н. Смирнов, М.Г. Худяков, В.Ф. Смолин кебек күренекле шәхесләрнең исемнәре бар. Туып килүче милли тарихыбызның беренче вәкилләре Шиһабетдин Мәрҗани, Каюм Насыйри, Бикмөхәммәт Зәетов, Гайнетдин Әхмәров, Ризәддин Фәхреддин һәм кайбер башка зыялыларыбыз да Археология, этнография һәм тарих җәмгыяте белән тыгыз бәйләнештә торалар, әлеге җәмгыятнең “Хәбәрләре”ндә гыйльми язмаларын бастырып чыгаралар.

XIX йөз ахырларында Суар, Кашан, Ошель (Ашлы), Тубылгытау, Кирмәнчек кебек тарихи болгар калаларының төгәл урынын ачыклау буенча зур эшләр башкарыла. Ш.Мәрҗани 1885 елда дөнья күргән “Мөстәфәдел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар” исемле атаклы әсәрендә Суарның урынын, халык авыз иҗаты әсәрләренә һәм тарихи топонимия материалларына таянып, хәзерге Спас районының Кузнечиха авылы тирәсендәрәк күрсәтә. Бу фаразны 1890 еллар башында тарихчы Г. Әхмәров археология материаллары белән исбатлап чыга. Шулу ук елларда *Петр Алексеевич Пономаревның* (1847–1919) болгар археологиясе өлкәсендә актив һәм нәтиҗәле эшчәнлеген башлана. Ул Ашлы, Жүкөтау, Кашан, Тубылгытау калаларының урынын билгели, тарихи һәм социаль топографиясен ачыклай. XIV йөзгә караган чыганаclarда телгә алынган Кирмәнчекнең эзләрен Е.Т. Соловьев хәзерге Мамадыш районының Урта Кирмән авылы яныннан табып ала.

Кызганычка каршы, финанс кытлыгы аркасында әлеге шәһәрлекләрдә казу эшләре үткәрелми әле, җир өстендә аунап яткан табылдыкларны җыеп өйрәнү белән генә чикләнәргә туры килә. Әйе, мондый табылдыкларда (ө бит алар арасында һәр мәктәп баласына таныш гарәпчә язулы йөзак, матур итеп бизәлгән китап тышлыгы, үрдәкле чигә алкасы, шахмат-шашка фигуралары һәм башка уникаль әйберләр бар) болгарларның югары үскән матди культурасын өйрәнүдә мөһим

чыганаҡ ролен
ү т и л ә р .
Мәсәлән, төрлө
елларда Биләр-
Б о л г а р
төбәкләрендә та-
былған хәзинәлә-
рдәге алтын-
көмөш бизәнү
ә й б е р л ә р е н ,
хезмәт һәм су-
гыш коралларын,
балчыктан һәм
металлдан ясал-
ған савыт-саба-
ны, хужалыҡ эш-
ләре һәм махсус
археологик раз-
ведкалар ваҡы-
тында тупланған
аерым табылдык-
ларны өйрәнәп,

Н.А. Толмачев, А.А. Штукенберг, Н.Ф. Вы-
соцкий, А.Ф. Лихачев кебек галимнәр тирән
эчтәлекле мәкаләләр бастыралар, болгар
мәдәниятең үзенчәлеген аныклайлар. *Ан-
дрей Федорович Лихачев* (1832-90) үзенә хезмәт-
ләрендә болгарларны Урта Идел буйларына
IV-V ғасырларда ук килеп утырғаннар дип са-
ный, аларны “сәүдәгә, игенчелеккә һәм
һөнәрчелеккә бик һәвәс халыҡлар” исемле-
генә кертә, сугышны бөтенләй Өнәмиләр,
күрше-тирә халыҡларына яу чапмыйлар, ки-
ресенчә, ул халыҡлардан күбесенчә үзләре
зыян күрәләр, дип яза. Баштарак ул Н.И.
Ильминскийның “болгар-чуваш туганлығы”
турындагы идеясен хупласа да, соңыннанрак
чыккан мәкаләләрендә “болгар һәм татар
матди культурасының тәңгәлләген” раслап,
күпсанлы дәлилләр китерә. Шунысын да
әйтәп үтик, А.Ф. Лихачев тарафынан туп-
ланған болгар әйберләре коллекциясе 1895
елда ачылған хәзерге Татарстан Милли музе-
еның (ул ваҡытта әле шәһәр музейе) нигезен
тәшкил иткән.

Узган ғасыр башында чыккан фәнни
хезмәتلәрдә С.М. Шпилевский концепциясе
белән риза булмаған тарихчылар Болгар иле-
нең беренче башкаласы турындагы проблема-
га яңадан әйләнәп кайталар. Бу жәһәттән
“Очерки по родиноведению” (Казань, 1912)

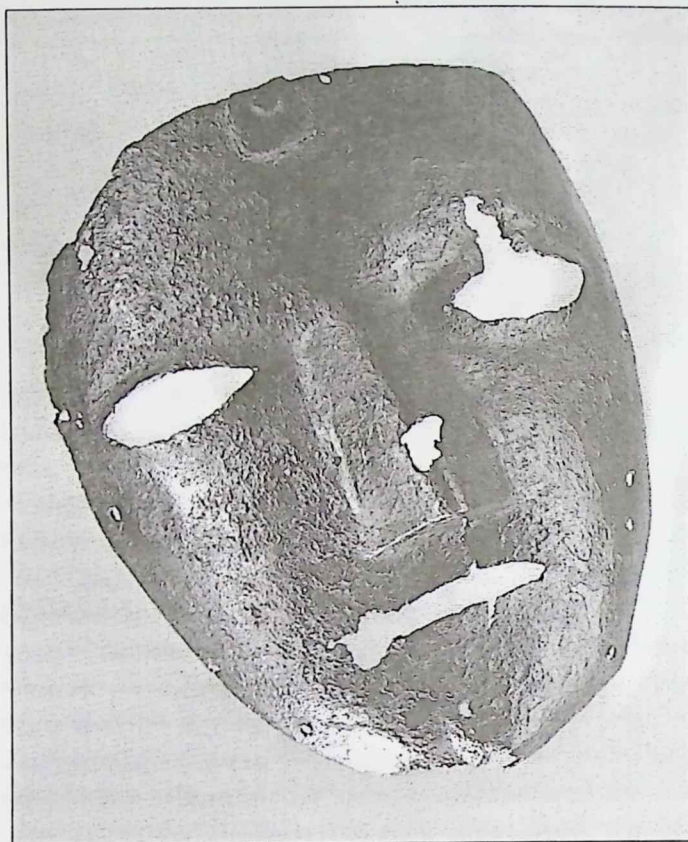
китабының авторы Н.А. Спасский фикерләре
кызыклы. Идел буендагы шәһри Болгарны ул
урыс елъязмалары буенча билгеле Брахимов
(Ибраһим) каласы урынында монголлар чо-
рында гына барлыкка килгән, дип яза, X ға-
сырдан ук дәүләтнең башкаласы буларак та-
нылған Болгарны исә Чирмешән елгасы тир-
әсендә урнашкан Биләр – Олуг шәһәр белән
тәңгәлләштерә. Бу фикергә 1916 елда басы-
лып чыккан мәкаләсендә күренекле рус архе-
ологы А.А. Спицын да кушыла. Ул әле 1898
елда ук “чын” башкаланы эзләп табу максат-
тында Сембер губернасына якинрак төбәктә
– Утка елгасы бассейнында разведкалар
үткәргән була, тик башкалага “туры ки-
лердәй” эре шәһәрлек таба алмый. Тагын бер
кызыклы факт: 1915 елда археологлар П.А.
Пономарев һәм М.Г. Худяков, Багдад илче-
легенә Болгарга килүенә тиздән 1000 ел ту-
луын күз алдында тотып, Биләрдә казу эшләр
башлап жибәрәләр. Аларның фикеренчә,
Биләр-Болгарга, башкала сыйфатында, нәкъ
менә 922 елда нигез салынған булган. Тик бу
фикер яңа археологик материаллар белән
расланмыйча кала, Беренче бөтендөнья сугы-
шы, аның белән бәйле революцион ваҡыйга-
лар һәм граждандар сугышы Биләрдә казу эшләр
дәвам итәргә мөмкинлек бирмиләр.

Элегрәк 1917
елгы Октябрь ин-
кыйлабы болгар
т а р и х ы н
өйрәнүдә бик
мөһим борылыш
елы дип карала
иде. Бу караш
дәрәжәләкә туры
килми. 1920 ел-
ларда болгар археологиясе әле
һаман “балалык
чорыннан” чыга
алмаган. Әмма
үсешкә омтылыш
күзәтелә: 1928
елда профессор
А.С. Башкиров

Биләргә ун көнлек экспедиция оештыра, 1928-29 елларда Самара университеты профессоры В.В. Гольмстен Муром шәһәрчеген тикшерә. Кызыклы гына ачышлар да була (X-XII гасырларга караган кирпич биналар казып чыгарыла), тик яңа материаллар фәнни әйләнешкә кертелмичә кала, соңыннан аларның күбесе, саклау өчен шартлар булмаганлыктан, югалып бетә.

1920нче елларда дөнья күргән фәнни хезмәтләр санаулы гына. Шулар арасынан профессор *Виктор Федорович Смолинның* (1890-1932) “Татарстан археологиясе буенча очерклар” дигән хезмәте игътибарга лаек. Галим Идел болгарларының тарихын өч чорга бүлеп карый: 1) элгәреге болгарлар чоры (VII–IX гасырлар); 2) Идел Болгарстаны монгол-татар яуларына кадәр (X–XIII гасыр башы); 3) Идел болгарлары Алтын Урда составында (1236 елдан алып XV гасыр башына кадәр). Шунысы кызык, әле бу вакытта элгәреге болгарлар чорын аерып күрсәтү өчен галимнәр кулында бернинди төгәл мәгълүматлар булмый (VIII–IX гасырларда яшәгән болгарларның Олы Тархан каберлегенә 1950 елларда гына табыла), күрәсез, ул моны фәкать үзенә фәнни эрудициясенә, мантыйкка таянып кына эшләгән. Шулай булуга да карамастан, В.Ф. Смолинның әлегә периодизациясе бүген дә яши һәм барлык археологлар тарафыннан кулланыла.

сын Биләрдән эзли. Фөндә билгеле материалларга нигезләнеп, В.Ф. Смолин Биләргә гигант кала буларак тасвирлый һәм археологларның бу уникаль объектка һаман да бита-раф кала бирүләренә үзенә тирән борчылуын белдерә. Идел буендагы шәһри Болгар Алтын Урда чорында гына төзелгән, биредә тагын да борынгырак табылдыкларны эзләп маташу файдасыз гамәл, ди. Соңгысы миңа берәз аңлашылып җитми, чөнки В.Ф. Смолинның, Алтын Урда Болгары урынында элгәрек Бряхимов (Ибраһим) каласы торган, дигән карашны раслаучы мәкаләсә дә шул ук 1925 елда басылып чыга ич.

Шулай итеп, Болгар тарихын өйрәнүдә 1877 елдан башланып киткән икенче чор ярыйсы гына уңышлы булып чыга. Дистәләгән һәм йөзләгән болгар истәлекләре ачыла, кайберләрендә аз гына күләмдә булса да казу эшләре үткәрелә; кызыклы мәкаләләр, хәтта китаплар дөнья күрә, яңа фәнни проблемалар калкып чыга. Әмма бу проблемаларны уңай хәл итү өчен беренче чиратта археологик казу эшләрен җайга салу кирәк була.

Игътибарымны В.Ф. Смолин концепциясенә тагын бер ягына юнәлтәсем килә. Үзенә элгәрләре В.В. Григорьев, А.А. Спицын, Н.А. Спасский, П.А. Пономарев һәм М.Г. Худяков карашларын яклап, ул Болгар иленә монголлар явына кадәргә башкала-

Татарстан Республикасы Дәүләт Советында

2007 елның 22
ноябрендә "Татар-
стан Республика-
сында һәм Россия
Федерациясендә
хәзерге заман тел
процесслары:
телләр турындагы

законнар гамәлдә" дигән Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе үтте. Конференцияне Татарстан Республикасы Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты, Татарстан Фәннәр академиясе һәм Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештырды.

Конференциянең пленар утырышында катнашучыларны ТР Дәүләт советы рәисе урынбасары Римма Ратникова сәламләде. Ул Татарстан конституциясенең 7нче маддәсендә ике телнең - татар һәм рус телләренең дәүләт теле булып раслануы, телләр турындагы закон кабул ителүе, татар теленең урта мәктәпләргә һәм югары уку йортларына үтеп керүе турында, әле генә үткән Татарстан халыклары съездында да телләрне үстерү турында сүз алып барылуы турында сөйләде. Әмма, бу мәсьәләдә житешсезлекләр дә бар. Төп проблема – татар теленең функцияләре житәрлек тормышка ашырылмый. Бу мәсьәләне тикшергәндә ике моментка – телләр турындагы закон никадәр уңышлы үтөлүгә һәм никадәр алга китеш бар икәненә игътибар итәргә кирәк.

ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры Ким Миннуллин да проблемалар турында сөйләде. Телләр турындагы дәүләт программасына 140 млн. сум гына бүлөп бирелгән. Законнар эшләүдә татар теле кулланылмый. Мәктәпкәчәдән алып югары һөнәри белемгә кадәр булган эзлекле чылбыр юк. Россия Федерациясендә телләрне үстерү турындагы концепция тормышка ашырылмый, аның программасы да юк. Гомумән, Европаның телләр турындагы хартиясенә Россия кул куймаган.

Шулай ук, пленар утырышта ТР юстиция министры Мидхәт Курманов, ТРның мәгариф һәм фән министры урынбасары Данил

Мостафин, ТФА академигы Мирфатыйх Зәкиев чыгыш ясадылар.

Мәскәүдән килгән тарих фәннәре докторы Әгъдәс Борһанов бөтен телләрне һәм халыкларны саклау кирәклегенә турындагы фикерләргә белән уртаклашты. Кечкенә генә бөжәк яки чүп үләнә юкка чыга башласа, аларны Кызыл китапка кертәләр, саклау чарасына керешәләр. Ә халыклар юкка чыгуга бернинди игътибар юк. "Кеше ничә тел белсә, ул шулкадәр үк кеше", – диде ул.

Казан дәүләт медицина университеты проректоры Ләйсән Мөхәммәтова телләрне сакларга тиешле сәясәтнең юнәлешен үзгәртәргә кирәклегенә турында сөйләде. Шөһәрләрдәге милли мәктәпләр ижади, спорт, сәнгать һ.б. буенча махсус юнәлешләрдә эшли башлаганда гына телгә игътибар һәм ихтыяж артачак.

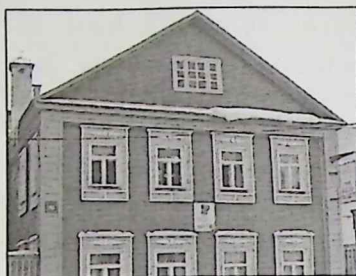
Уфа шөһәрненән килгән тарих фәннәре докторы Фәрит Сафин, политологиядә һәм социолингвистикада дәүләт телләре проблемаларына тукталып, Башкортстанда һәм Россиядә татар теленең дәүләти статусын күтәрү кирәклегенә басым ясады.

Төштән соң конференция өч секциягә бүленеп эшләде. Аның беренчесе Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясендә тел законнары формалаштыруның норматив-хокукий базасы һәм аларны гамәлгә ашыру механизмнарына, икенчесе – төбәкләр эшчәлегендә Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясе телләренең функциональ үсешенә, өченчесе – Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясендә телләр турындагы Законны гамәлгә ашыруда тел белеменең актуаль мәсьәләләренә багышланды.

Житмештән артып киткән доклад һәм чыгышларда хәзерге заманда дөньякүләм, Россия һәм Татарстан күләмендә барган тел процесслары турында сүз барды.

Ни кызганыч, федераль үзәк бу процессларга битараф булып кына калмыйча, аларны күрмәмешкә дә салына, Россияне унитар, бер телле дәүләт ясау юлына күчте. Моның шулай икәнен Россиядән конференциягә чакырылган вәкаләтле кешеләрнең килмәве дә, узган елны рус теле елы дип игълан итеп тә, Татарстан Республикасы инициативасы буенча Россиядә 2008 елны телләр елы дип игълан итмәү һ.б. фактлар да күрсәтә.

Каюм Насыйри музееңда

2008 елның 13нче февралендә Казан шәһәренең Каюм Насыйри музееңда "Каюм Насыйри укулары" булды. Анда татар галимнәре, журналистлар, милли

мәдәният хезмәткәрләре, дин әһелләре, К.Насыйриниң ижатын текстологик өйрәнүче Мәсгуд Гайнетдинов, мәшһүр галимнең туганнары, югары уку йортларыннан килгән студентлар катнашты.

Башта "Хәтер бакчасы" дип аталган фотокүргәзмәгә презентация үткәрелде. Музей директоры Рушания Хөснетдинова

К.Насыйри музееңның алты ел эшчәнлеген, аның киләчәген, корган планнар турында сөйләде.

Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галиме, профессор Илизә Бәширова укуларда катнашучыларны К.Насыйри ижаты белән кыскача гына таныштырып китте. "Каюм Насыйриниң ижаты тормышны уратып алган бөтен өлкәләргә кагыла. Ул татар теленә нигез салган – аның жанлы сөйләм телен эшләгән. Хәтта кушу, алу кебек сүзләренә

дә ул керткән һәм беренче булып кулланылган", – диде ул чыгышында.

Мөһир хәзрәт "Дин гыйлемә белән фән бертуган. К.Насыйри икесенә дә игътибар

биргән, фәнне дә, динне дә үстергән", – диде, К.Насыйри ижатына ике яктан карау кирәклегенә игътибар итте.

"Фән һәм тел" журналының баш мөхәррире урынбасары Рәшит Шакиржанов журналының эшчәнлеген Каюм Насыйри ижаты белән бәйләп, түбәндөгеләрен сөйләде:

«Безнең өчен Каюм Насыйри олуг мөгаллим дә, мәгърифәтче дә, тарихчы да, телчелингвист та, күп юнәлешләрдә зур эш башкарган энциклопедист галим дә. Ул Казан университеты белән тыгыз элемәтәдә була, анда иреккә тыңлаучы булып укып йөри, Соңрак Археология, тарих һәм этнография жәмгыятең гыйльми әгъзасы да була. Шуның белән бергә, ул – галимнәренң иң халыкчаны да.

К.Насыйри турында Жамал Вәлиди "Татар әдәбияты барышы" исемле китабында: "Ул иң элек безнең татарлыгыбызны аңлады һәм аны үзенә әсәрләре илә башкаларга да аңлатмакчы булды. Ул – татар әдибә", – ди. Галимжан Ибраһимов аны "Шәрәкътан Гарәбкә юл яручы, беренче сукмакны салучы бөек реформатор" дип атый. Журналист Габделбари Баттал "Аның хезмәтләре татар теленә фән теле була алуына ышандыралар", – дип яза.

Безгә, "Фән һәм тел" журналы хезмәткәр-

ләрәнә, К.Насый-
риның менә
шушы фәнгә ка-
гылышлы фикер-
ләрә, эшчәнлегә
аеруча якын һәм
кадерле: ул ки-
тапларын татар-
ча язып, башка
телләрдәгә күп
кенә жәүһәр-
ләрне тәржемә
итеп, туган теле-
безнең мөмкин-

лекләрен тагын да арттырган, телне камиллә-
штергән, баета төшкән.

К.Насыйри жыйган материалларын,
тикшеренү нәтижәләрен үзенә төрле
әсәрләренә кертеп яки этнография жәмгыя-
те жыентыкларына биреп сирәк кенә нәшер
итә алса да, аерым бер мәжмуга – журнал
чыгару теләгә белән янып йөргән. Шулай я-
к-тан да ул безгә бик якын.

Әмма, күпме генә тырышмасын, К.На-
сыйри журнал чыгарырга рөхсәт ала алма-
ган. Узган XX га-

сыр ахырында,
демократия жыл-
ләре берәз исеп
алган чорда,
безгә бу идеяне
тормышка ашы-
рырга мөмкинлек
туды. Бүген "Фән
һәм тел" журна-
лы К.Насыйри
идеяләрен алга
сөрә: татар телен
үстерү, камиллә-
штерү, баету мәсьәләләренә игътибар бирә.
Шулай ук, ул татар телендә фәнни
мәкаләләр бастыру, татар галимнәренә
гыйльми хезмәтләрен халкыбызга кайтару,
татар телендә интеллектуаль байлык туплау
буенча да эш алып бара.

Мин бүген журналның күркәм юнәлеше –
"Мәшһүр галимнәребез" сәхифәсенә генә
тукталам. Журнал чыга башлаганнан бирле
аның һәр санында бу сәхифә бар: без төгәл
яки гуманитар фән өлкәсендә эшләгән берәр
татар галимнәренә тормыш һәм иҗат юлын як-

тырткан мәкалә,
истәлекләр, га-
лимнәң бүген дә
актуаль булган
фәнни хезмәтен
бирәбез.

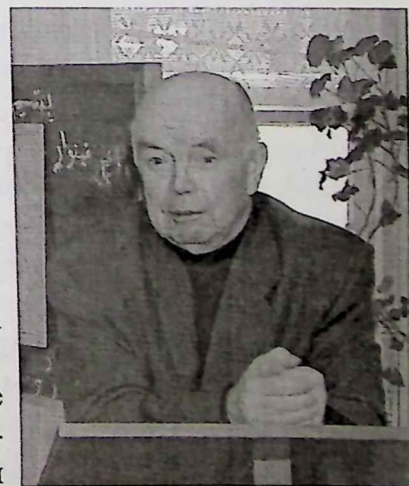
Ун ел тыры-
шып эшләү
нәтижәсендә
үзенчәлекле ки-
тапханә булды-
рылды дип әйтә
алабыз.

"Мәшһүр галимнәребез" сәхифәсендә генә
дә 40 татар галиме турында материаллар
тупланды. Журналның тәүге, беренче са-
нында мәшһүр татар галиме, механик
Хәмит Мөштәри турында язсак, аның икен-
че санындагы күләмле сәхифә Каюм На-
сыйрига багышланды. Шулай итеп, журна-
лыбыз, чыга башлаган вакытта ук, мәгъри-
фәтче, энциклопедист галимнәребезгә игътиба-
рын юнәлтте. Журналның Каюм Насыйри
турында язылган бу санын без музейга да
күпләп бүлөк иттек".

Әңгәмә татар халык коралларында уйнау
белән жанландырылды. Артистка Луара Ша-
киржанова Каюм Насыйрига багышланган
шигырьдән өзек укыды.

Аннан соң КДУ доценты Өлфәт Закиржа-
нов чыгыш ясады, татар теленә үсеш-
үзгәрешенә К.Насыйри керткән өлеш туры-
нда сөйләде. Каюм Насыйриның авылдашы,
Казан дәүләт университеты профессоры Ре-
зида Ганиева та-
тар халкының
фажигалә язмышына, акыл куль-
тына таянган
әдәбиятыбыз бу-
луына, бездә га-
реб-шәрекь син-
тезы баруына
игътибар итте.

Сәясәтче
Фәндәс Сафиул-
лин К.Насыйри
кебек уятучылар, йоклатмаучылар кирәк-
ләгәнә басым ясады. Сүзен "Булачак милли уни-
верситетка Каюм Насыйри исемен бирергә
кирәк", – дигән тәкъдим белән тәмамлады.

Бөтендөнья татар конгрессында

2007 елның 13-14 декабрдә Татарстан Республикасы башкаласы Казанда Бөтендөнья татар конгрессының IV съезды узды. Съезд эшендә

32 чит илдән 174, Россия Федерациясенен 60 төбәгеннән 414, Татарстан Республикасыннан 175 делегат катнашты. М.Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет театры бинасында башланган пленар утырышта съезд делегатларын Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев котлады:

“15 ел элек дөнья татарларының беренче съездын уздыру турында указга кул куйганда, дөресен әйтим, милләтебезнең хәрәкәте шушындый зур колач алса иде дип чын күңелемнән теләгән идем. Чираттагы съездга дөньяга сибелгән татарның меңнән артык вәкиле җыелган икән, димәк, беренче адымнардан ук юлыбыз дөрес сайланган. Хәзер инде Бөтендөнья татар конгрессын халкыбыз тарихында иң уңышлы проектларның берсе дип бәяләргә мөмкин. Бу чынбарлыкта шулай. Иң куанычлысы – без бүген бер гаилә кебек: кая карама – таныш йөзләр күрәсең. Безнең барыбызны да тарихи Ватаныбыз Татарстанда, аның мәркәзе – меңьеллык Казанда җыелуыбыз белән чын күңелдән котлыйм”.

Хисап доклады белән чыккан БТК Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров делегатларны борчыган күп кенә проблемаларга тукталды, бердәм булырга чакырды:

“III съезддан соң, ягъни милли күтәрелеш сүрелә барган чорда, милли хәрәкәттә сүлпәнлек, арганлык, бер урында таптану сизелә башлаган иде. Ике съезд арасында иң мөһим үзгәрешләрнең берсе итеп, мин конгресс канаты астындагы оешмаларда яшъ, тырыш, фидакарь, тынгысыз милләттәшләребезнең туплануын, күп кенә оешмаларда чын лидерлар үсеп чыгуын әйтер идем.

...уңай күренешләрнең тагын берсе – Башкарма комитет каршындагы комиссиял-

әрнең эшчәнлеге. Бу комиссияләрнең тәүге адымнары беренче нәүбәттә халкыбызның иң мөһим мәсьәләләрен билгеләүдән һәм аларны хәл итү юлларын эзләүдән гыйбәрәт иде. Бу уңайдан, әйтергә кирәк, комиссияләр эшчәнлегенә милли жанлы зыялыларны, галимнәрне, сәнгатькәрләрне, эшмәкәрләрне, хакимият һәм дәүләт оешмалары вәкилләрен җәлеп итә алдык. Шуңа да комиссияләрнең карарлары җирле оешмаларның эшчәнлегенә уңай йогынты ясый алды. Аерым алганда, Халыкара мөнәсәбәтләр һәм кеше хокуклары, Татар мәгарифе һәм фән, Икътисадый элементлар һәм эшмәкәрлек, Дин комиссияләре эшләрне уңай билгеләп үтәргә кирәк.

Быел сентябрь аенда Татарстан фәннәр академиясе белән уздырган Бөтендөнья татар галимнәре форумы да милләтебезне фәнни нигездә үстерү кирәклеген раслады. Анда катнашкан мәшһүр татар галимнәре өлгә башлангычның кирәклегенә турында җитди фикерләр, эшлекле тәкъдимнәр керттеләр. Иң мөһиме, безнең акыл ияләребез тарихи ватаннарына да, туган халкына да хезмәт итәргә ашкынап торалар икән бит.

III съездан соң без милләтнең төрле катламнары белән эшләрне җанландыруны максат итеп куйган идек. Бүген инде әйтә алабыз, бу эшне без бер системага сала алдык. Өлгә катламнарны билгеләгәндә, Башкарма комитет түбәндәге төркемнәргә игътибарны юнәлтәргә кирәк дип тапты: яшьләр, хатын-кызлар, дин әһелләре, әле генә телгә алынган галимнәр, укытучылар, сәнгатькәрләр, эш-куарлар һ.б. Шул ук яшьләрне генә алыяк. Конгресстың I съезддан башлап һәрберсендә яшьләр белән эшләү кирәклегенә халкында күп сүзләр әйтелгән. Ләкин бу эшкә яңа сайланган Башкарма комитет 2004 елда гына ныклап алынды. I татар яшьләре форумын уздырганда, без яшъ кардәшләребезне борчыган бихисап катлаулы мәсьәләләрен ачыклай алдык.

2003 елдан башлап Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты мәгариф мәсьәләләрен төрле чараларда даими күтәрәп, тикшереп килде. Мәсәлән, 2006 елда Татарстан мәгариф һәм фән мини-

стрлыгы белән бергә уздырылган Бөтен-россия татар теле укытучыларының IV корылтаенда төрле төбәкләрдән һәм чит илләрдән мөгаллим һәм мөгаллимәләр Казанга жыелып, бик житди мәсьәләләр турында жентекләп сөйләштеләр. Бу чараның зур әһәмиятен искә алып, корылтайга Россия мәгариф министрлыгы житәкчеләре дә чакырылган иде, чөнки хакимият вертикале гамәлгә кертелгәч, мәгариф системасы да нык үзәкләштерелде һәм бу процесс әле дә дәвам итә. Россия мәгариф министрлыгының бу чарага тиешенчә игътибар бирмәве, йомшак итеп әйткәндә, гажәпләндерде. Хәер, бу министрлыкның милли мәктәпләр турында “кайгыртуу” безнең өчен яңалык түгел. Илдә барган оптимизация шаукымы да, ана теле сөгәтләренәң кыскартылуы да, диннән аерылган дәүләт мәктәпләренә православие дәресләрен кертү омтылышы да ошбу кайгыртучанлыкның ачык дәлилләре. Татар жәмәгәтчеләге әлегә мәсьәләләргә быел август аенда уздырылган Бөтенроссия киңәшмәсендә янә күтәрел чыкты. Бу юлы махсус мөрәжғәгә Россия житәкчеләгенә юнәлтелгән иде. Федераль департаменттан алынган җавапта безне милли мәгариф өлкәсендә бернинди борчылырлык нәрсә дә юк дип тынычландырырга тырышканнар. Ә чынбарлык бөтенләй башка. Озак та үтми, Россия Дәүләт Думасы мәгариф турында законга үзгәрешләр кертә, милли телләрдә укытуның бөтен нигезен юкка чыгарды.

Дөресен әйткәндә, бүген Россиядә милли мәгариф дип сөйләргә нигез дә калмады. Уйлап карагыз, беренче класска кәргәндә үк сабийны туган теленнән мәжбүри аеру күп очракта аларның табигый үсешенә зур тоткарлык ясый. Баланы миллиәтнең рухи тамырларыннан аеру нәкъ шуннан башлана да инде. Шуңа да бүген илдәге реформаларның иң сәере һәм буталчыклысы мәгариф өлкәсенә кагыла дип әйтергә тулы нигез бар. Югыйсә, бу өлкәдә иң зур консерватизм булырга тиеш бит. Тик, әлегә, мәгариф өлкәсендә реформалар һаман бетми, дәвам итә. Россиянең мәгариф системасында илдә яшәүче барлык халыкларның да мәнфәгәтләрен искә ала торган тотрыклы,

дөрес сәясәт булырга тиеш. Безнең фикеребезчә, бу сорауга җавапны илдә чын мәгънәсендә федератив мөнәсәбәтләр урнаштырып, демократия юлыннан барганда гына табып булачак.

Иң мөһиме, безгә шуны аңларга кирәк: милли тәрбия, мәгърифәт, мәдәният, тулы бер татар мохитен булдыру – барысы да бер җепкә тезеләргә тиеш.

Соңгы елларда без милли тормышыбызның күп кенә матур якларын, халкыбызның йолаларын, горәф-гадәтләрен тормышыбызга кайтара алдык. Тик менә татар гаиләсенәң проблемалары жәмгыятьнең әлегә игътибар үзәгеннән читтә калып килә. Бу эштә татар мәгълүмәт чаралары, телевидение әлегә сүлпәнлек күрсәтә. Алар сокланырлык татар гаиләләренәң тәҗрибәсен, буыннан-буынга сакланып килгән традицияләрен, нәсел шәҗәрәләрен халыкка житкөрүне мөһим бурыч итеп санарга тиешләр.

Татар дөнъясы бик чуар, күпкырлы. Милләтнең фәкать үзенә генә хас асыл сыйфатлары бар. Без үзебезнең арада ул сыйфатларның яхшыларын да, начарларын да уртага салып, ачыктан-ачык сөйләшәргә тиеш. Халкыбызның фажигалә язмышында төрле борылышлар да, һәлакәтләр дә, кимсетүләр дә, жәберләүләр дә аз булмаган. Без бүген горурланып әйтә алабыз: шуңа да карамастан, халкыбыз үз-үзен, динен, телен, горәф-гадәтләрен саклап кала алган, иң караңгы, авыр чорларда да белемгә, яктылыкка, хөрриәткә омтылган.

Ләкин хәзер үз-үзебезгә сокланып, бер-беребезгә купшы сүзләр әйтеп, хозурланып утыра торган замана түгел. Милли мәсьәләләрдә без реалистлар булырга тиеш! Тикмәгә генә без Конгресс оешканнан бирле халкыбызны бердәмлеккә өндәп килмибез.

Хөрмәтле делегеталар!

Аңлыйсыздыр, мондый жыеннарда куңелләр нечкәрә, хисләр белән тула. Безнең дә куңелләребездә татар яши, йөрәкләребезгә бу залда булмаса да, миллионлаган миллиәттәшләребезнең сөенечләре һәм зарлары сыя, аларның шатлыгы белән куанырга, мәшәкәтләре белән борчылырга

мәҗбүр итә. Бергә-бергә озын-озак еллар милләтебез файдасына игелекле хезмәт итәргә язсын иде!”

Докладта, пленар һәм өч секция утырышларында күтәрелгән мәсьәләләр, әйтелгән тәкъдимнәр татар халкына, Россия Федерациясе Президенты В.В. Путинга юнәлтелгән мөрәҗғәгатьләрдә һәм, әлбәттә, съезд резолюциясенә карар өлешендә урын таптылар:

“Бүгенге глобаль куркынычлар шартларында Татарстан житәкчелеге һәм БТК Башкарма комитетының татар халкы бердәмлеген саклап калу омтылышын хуплап, Съезд түбәндәгеләрне кирәк дип саный:

– Россия Федерациясендә демократия институтларын, гражданлык җәмгыятен һәм чын федератив мөнәсәбәтләрне саклауны һәм үстерүне;

– 2007 елгы Шартнамәдә, Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Конституцияләрендә теркәлгән Татарстан Республикасының РФ составындагы хокукый демократик дәүләт статусын саклауны һәм ныгытуны;

– ТР Конституциясенә 14нче маддәсә нигезендә, татар милләтенә милли-мәдәни үсешендә Татарстан Республикасының әһәмиятле ролен һәм җаваплылыгын арттыруны;

– Татар халкының этномәдәни үсешен тәмин итү йөзеннән, перспективалы максатчан программа булдыруны;

– Россия Федерациясә төбәкләрендә һәм чит илләрдә татар милли-мәдәни үзәкләрен булдыру һәм үстерүне;

– Казанда тиешле инфраструктуралы гомуммилли Ватандашлар йортын булдыруны;

– Татар яшьләре, аеруча ана телендә сөйләшмәүче өлеше белән эшне активлаштыруны, туган телнең куллану даирәсен киңәйтүне, яшьләрнең шәһәр субкультурасын булдыруны;

– Россия Федерациясенә татарлар ук-

машып яшәгән төбәкләрендә һәм чит илләрдә «Татарча көрәш»не үстерүне, аның федерациясенә бүлекләрен һәм филиалларын булдыруны;

– Милли мәгариф системасын үстерүне, татар ата-аналары арасында максатчан аңлату эшләре алып баруны һәм милли белем бирү учреждениеләренә заманча матди-техник, методик базасын тәмин итүне;

– Татар телендә дистанцион укыту системасын булдыруны;

– Яшь буынны милли рухта тәрбияләүдә татар гаиләсенә ролен саклау һәм үстерүне;

– Әхлакый һәм дини кыйммәтләрне саклауны;

– Татарларның Гомумроссия милли-мәдәни мөхтәриятенә төбәкләрдәге җирле һәм федераль хакимиятләр белән хезмәттәшлеген ныгытуны;

– Гомуммилли мәгълүмат-мәдәният яссылыгын булдыру максатыннан, ясалма иярчен, кабельле телевидение һәм радио аша татар телендә тапшырулар булдыруны, шулай ук Интернетта татар сегментын киңәйтүне;

– Иҗтимагый оешмалар белән эш алып баручы БМО, Европа Шурасы, Европа берләшмәсе кебек структуралар белән элемтәләрне булдыруны;

– Шәһәр мохите һәм глобальләшү шартларында милли тормышны оештыруның яңа формаларын эзләү һәм булдыруны;

– Россия Федерациясендә яшәүче татар халкының хокукларын яклауны һәм юридик ярдәм күрсәтүне;

– Татар бизнесменнары, галимнәре, дин әһелләре белән эшне давам итүне, шулай ук аларның үзара һәм Татарстан Республикасы белән хезмәттәшлеген үстерүне;

– Россия Федерациясенә тулы дәүләт милли сәясәтен алып баруга ярдәм күрсәтү аша аның комплекслы алымнарын булдыруны”.

Бөтендөнья Татар конгрессының IV съездында

Татарстан Республикасының калкулыклары һәм су юллары картасы

Карта 1920 елда сызылган. Ул вакытта Татарстанга Әгерҗе районын керту төгәлләнмәгән була һәм бу хәл карта материалында да чагыла.

Татарстан ландшафтын 40-80-120-160 сажин биеклеккә җиткән калкулык һәм таулар чуарлаган. Иң биек калкуыклар Татарстанның көнчыгышында хәзерге Бөгелмә, Әлмәт, Лениногорск, Азнакай төбәкләренә карый. Иң биек Чатыр тау Азнакай төбәгендә — диңгез өсте тигезлегеннән 334 метрга (148 сажин) югары күтәрелә.

Картада Идел (Волга), Кама (Агыйдел), Белая (Агыйдел) кебек караблар йөрешле елгалар белән беррәттән, 1920 елларда кечерәк дип саналган, су юлы итеп файдаланырлык дәрәжәдә булмаган Вятка (Нократ), Свияга (Зоя), Казанка (Казансу), Ык, Шишмә, Олы Чирмешән, Кече Чирмешән, Сөн, Мишә, Ашыт, Илләт елгалары агышы схематик рәвештә күрсәтелгән.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы